

ՍԱՐԳԻՍ ՄԿՐՏՉԵԱՆ

ՊԱՆԹԻԻՐՔԱԿԱՆ
ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ԻՐԱՆՈՒՄ

32(55)
P-80

ՀՀ ՍՓԻՌՈՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ
ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅՈՑ ՀԱՐՑԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

հշ'

ՍԱՐԳԻՍ ՄԿՐՏՉԵԱՆ

5982

ՊԱՆԹԻՐՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՐԱՆՈՒՄ

ԵՂԻԹ
ՊՐԻՆՏ
ԵՐԵՎԱՆ - 2018

**ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԵԼ Է
«ՍՓԻՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄԱՇՆՈՐՀՈՎ»**

Գիրքը հրատարակուել է ԵՊՀ Արեւելագիտության
ֆակուլտետի գիտխորհրդի որոշմամբ

ԵՎԻՏՅԱՆ ՍԱՐԳԻՍ
Լ 806 Պանթիքթական հոսանքները ճամանակակից Իրանում/Ս. Սկրտչեան.- եր.:
Երևո՞ Պրինտ, 2018.- 176 էջ:

Աշխատանքը կատարուել է Արեւմտահայոց հարցերի ուսումնասիրության կենտրոնում:

Պատասխանատու խմբագիր **Վ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ**

խմբագիր **Հ. ԱԼՎԻՑՅԱՆ**

Գրախօսներ **Մ. ԱՆՈՒՄԵԱՆ, Ա. ՏՕՆՈՅԵԱՆ**

Ուսումնասիրութիւնը նուիրուած է ժամանակակից Իրանում պանթիքթական շարժումների պատմութեանը, այդ շարժումները ղեկավարող կառոյցների գործունէութեանն ու գաղափարախօսութեանը: Քննուող հարցերը հայ հանրութեանն են ներկայացում առաջին անգամ:

ISBN 978-9939-75-309-6

© Ս. Սկրտչեան, 2018

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԲ

Պանթիքթիզմի մասին լսելիս յաճախ մեր հայեացքն ուղղուում է դէպի Թուրքիայի Հանրապետութիւն, իսկ վերջին տարիներին՝ նաեւ Ադրբեջանի Հանրապետութիւն:

Մերթ ընդ մերթ աշխատութիւններ են հրատարակում նաեւ Միջին Ասիայում եւ Չինաստանի Սինցզեան նահանգում պանթիքթական գործունէութեան վերբերեալ:

Իրանում պանթիքթիզմի գաղափարախօսութեան եւ պանթիքթական կազմակերպութիւնների եւ գործիչների առկայութեան ու գործունէութեան մասին հայկական մամուլում եւ մասնագիտական աշխատութիւններում շատ քիչ տեղ է յատկացուած:

Հայ քաղաքական եւ գիտական շրջանակների հետ իմ յարաբերութիւնների ժամանակ երբեմն ականատես եմ եղել, թէ ինչպէս են նրանցից շատերը զարմանքով լսում, որ նման հարց գոյութիւն ունի Իրանում: Պատճառը թերեւս այն է, որ հայերը Իրանը դիտում են որպէս մէկ ու միասնական ամբողջութիւն ու չեն պատկերացնում, որ Իրանում կարող են գոյութիւն ունենալ անջատողական միտումներ: Պատճառ կարելի է համարել, թերեւս, նաեւ այն վստահութիւնը, որ հայերն ունեն իրանցիների նկատմամբ: Կամ էլ հայերը Իրանը դիտում են որպէս հզօր պետութիւն, որը կարող է կանխել նման վտանգները:

Ինչ էլ լինի պատճառը, իրականութիւնն այն է, որ Իրանում գոյութիւն ունեն պանթիքթական միտումներ, որոնք խիստ վտանգաւոր են ո՛չ միայն Իրանի ազգային անվտանգութեան համար, որը Հայաստանին բարեկամ երկիր է, այլեւ՝ Հայաստանի ազգային անվտանգութեան համար:

20-րդ դարում այդ միտումներն առնուազն երկու անգամ լրջագոյն խնդրի առջեւ են կանգնեցրել Իրանի պետութեանն ու ժողովրդին: Առաջինը 1918 թուականին էր, երբ Արաքս գետից

հիսիս ընկած պատմականօրէն Առան ու Շիրոան կոչուող տարածքների վրայ հիմնադրուեց Արրբեջանի Հանրապետութիւնը: Անուան ընտրութիւնն ինքնին ակնյայտօրէն խօսում էր այն նպատակների մասին, որ հետագայում էին այդ արհեստածին հանրապետութեան հիմնադրիրները: Դա լուրջ խնդիր առաջացրեց Իրանի Ատրպատականում, որն, իհարկէ, պետական այրերի ու ժողովրդի զգօնութեան շնորհիւ լուծուեց: Երկրորդը 1945 թուականին էր, երբ Թավրիզում հիմնադրուած Ատրպատականի դեմոկրատական կուսակցութիւնը, իր հիմնադրումից կարճ ժամանակ անց, յենուելով Խորհրդային Միութեան վրայ, հռչակեց Արրբեջանի Ինքնավար Հանրապետութիւնը: Սա անելի վտանգաւոր իրավիճակ ստեղծեց երկրում, որը կրկին պետական այրերի, ժողովրդի խելամտութեան եւ արտաքին ճնշումների շնորհիւ բարեյաջող աւարտ ունեցաւ:

Այդ միտումները, տարբեր առիթներով եւ ուժգնութեամբ, 20-21-րդ դարերում ունեցել են նաեւ այլ դրսեւորումներ:

Վերջին անուագն երկու տասնամեակում թէ՛ Իրանում, թէ՛ արտասահմանում բազմաթիւ գրքեր, գիտական ուսումնասիրութիւններ, վերլուծութիւններ ու աշխատութիւններ են հրատարակուել այդ հարցերի վերաբերեալ: Կազմակերպուել են նաեւ գիտաժողովներ, խորհրդաժողովներ, սեմինարներ եւ այլն: Հրատարակութիւններն ու միջոցառումներն իրականացում են պետական եւ ոչ պետական շրջանակների կողմից: Պետական շրջանակների ներգրատուածութիւնն այդ հարցերում վկայում է այն կարեւորութեան մասին, որ Իրանի պետութիւնը տալիս է այդ խնդրին:

Այս ուսումնասիրութիւնը համեստ փորձ է՝ հայ հանրութեանը որոշ պատկերացում տալու Իրանում գոյութիւն ունեցող պանթիքական հոսանքների մասին:

Հետեւելով Իրանում եւ Իրանից դուրս տեղի ունեցող իրադարձութիւններին՝ ականատես եւք դառնում այդ ուղղութեամբ կատարուող որոշ գործընթացների:

Մի կողմից՝ ժամանակ առ ժամանակ իրենց մասին են յատարարում ասպարէզ իջած նորանոր քաղաքական կազմակերպութիւններ, որոնք իսկութիւնը ստուգելը լուրջ աշխատանք է պահանջում: Այդ կազմակերպութիւնների գործունէութեան մասին տեղեկութիւն կարելի է ձեռք բերել իրենց կայքերից, որոնք գրանցուած են Իրանից դուրս, կամ ընկերային ցանցերում նրանց էջերից: Այդ կազմակերպութիւններն իրենց յայտարարութիւններով ու աշխատանքների մասին լրատութեամբ որոշ մթնոլորտ են ստեղծում եւ թողնում են այն տպատրութիւնը, թէ իրենք շատ են, իրենք ճշուած են, իրենք կազմակերպական հսկայական ցանց ունեն եւ այլն:

Միա կողմից՝ համալսարանական, ուսանողական, գիտական, մշակութային եւ այլ անունների տակ կազմակերպուել են համագումարներ ու խորհրդաժողովներ Իրանում եւ Իրանից դուրս, որոնք ակնյայտօրէն անջատողական նպատակներ են հետապնդում: Արժարժում են Իրանը դաշնային (Ֆեդերատիւ) մոդելով կառավարելու հարցը, Իրանի էթնիկ խմբերի անդամներին մայրենի լեզուով կրթուելու հնարաւորութիւնից զրկելու եւ նմանատիպ բազմաթիւ թեմաներ: Ուսանողական հրատարակութիւններում փառաբանում է թուրք ազգը եւ այլն:

Նշեմ, որ այդ գրութիւններում, զեկոյցներում, ելեյթներում եւ այլն ուղղակի պանթիքական ձեւակերպումների դժուար է հանդիպել, սակայն բոլոր ծրագրերը, գաղափարներն ու մտքերը տանում են դէպի պանթիքական մտայնութիւն ու նպատակներ:

Եւ, ամենակարեւորը, եթէ որոշ ժամանակ առաջ պանթիքական աշխատանքները կատարում էին Իրանից դուրս՝ համագումարների, հարցազրոյցների, հանդիպումների եւ այլ ձեւերով,

ՎԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՄԻՆՉԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ

ՊԱՆԹԻՒՐԲԻՉՄԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄԸ

Պանթիւրքիզմը գաղափարական, քաղաքական եւ մշակութային շարժում է, որի նպատակը աշխարհի թիրջալեզու ժողովրդների համախմբումն է մէկ միասնական պետութեան մէջ:

«Իսլամ աշխարհի հանրագիտարան»-ում պանթիւրքիզմ եզրի դիմաց գրուած է. «Պանթիւրքիզմ. ազգայնական գաղափարախօսութիւն եւ քաղաքական-մշակութային շարժում 19-րդ դարի վերջերում: Այս քաղաքական գաղափարը պահանջում էր բոլոր այն թիւրքերի մշակութային, լեզուական եւ քաղաքական միասնութիւնը, որոնք ճանաչելի են միասնական լեզուաընտանիքի, նախնիների, պատմութեան եւ աանդութիւնների հիման վրայ: Ըստ այս գաղափարի՝ մուսուլման թիւրքալեզուները, յատկապէս նրանք, ովքեր ապրում են Թուրքիայում, Կիպրոսում, Բալկանեան թերակղզում, նախկին Խորհրդային Միութիւնում, Իրաքում, Իրանում, Աֆղանստանում եւ Արեւելեան Թուրքստանում (Սիցզեան), մի մեծ ազգի մասնիկներն են համարում, եւ նրանք բոլորը պիտի Թուրքիայի ղեկավարութեամբ մի միասնական պետութեան մէջ համախմբուեն»¹:

¹ دائرۃ المعارف اسلام، چاپ دوم، معضل لغت نامه و دائرۃ المعارف بزرگ، جلد نهم، صفحه ۲۵۱
Յանելեալ տեղեկութիւնների համար տե՛ս
<http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2.php?sid=2644> (10.11.2016):

այսօր այդ աշխատանքների մի մասը տարբեր ձեւերով ու անունների տակ կատարում է Իրանում: Հետեաբար պանթիւրքական հոսանքների գործունէութիւնը ուսումնասիրութեան ենթակայ է թէ՛ Իրանից դուրս եւ թէ՛ Իրանում:

Վերջում նշեմ, որ թէ՛ եւ աշխարհագրական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, ռազմական եւ այլ պատճառներով ներկայում պանթիւրքիզմի իրականացումը անիրատեսական է դիտում, սակայն երբէք ու երբէք չպէտք է մտածել, որ դա այլեւ անկենդան գաղափար է: Ինչպէս կը տեսնենք այս հետազոտութեան մէջ, այն ոչ միայն գոյութիւն ունի, այլեւ կան կենտրոններ, որոնց կողմից այդ գաղափարախօսութիւնը արդիականացում եւ լայնօրէն տարածում է: Իսկ նման հետեւողական աշխատանքի արդիւնքում պատեհ առիթի դէպքում այն մէկ անգամ եւս կարող է պատուուհաս դառնալ թէ՛ հայրութեան ու Հայաստանի համար եւ թէ՛ Իրանի: Այս գիրքը մի փորձ է՝ վերստին յիշեցնելու այդ վտանգի եւ այն կանխելու անհրաժեշտութեան մասին:

Ըստ Երուսաղեմի երբայական համալսարանի Միջին Արեւելքի ուսումնասիրությունների նախկին դասախոս և պանթիքրիզմի հմուտ մասնագետներից Ջեյկոր Լանդոյի՝ «Վերջին հաշուով պանթիքրիզական շարժման առաջնորդող նպատակը, ձգտումն է հասնել մի տեսակ միասնության (մշակութային կամ նիւթական, կամ երկուսը միասին), ապացուցում կամ ենթադրել թիրջական արմատներ ունեցող ժողովուրդների միջեւ, որոնք ապրում են Օսմանեան կայսրության սահմաններից ներս կամ դուրս (հետեաբար՝ Թուրքիայի Հանրապետության ներսում կամ դրսում)»²:

Պանթիքրիզմը յաճախ օգտագործում է որպէս պանթուրանիզմի հոմանիշ, թէև նրանց միջեւ առկայ են որոշակի տարբերություններ:

Քաղաքական գործիչ և Թուրքե կուսակցության հիմնադիրներից Անվար Խամէլին գրում է. «Պանթիքրիզմը եւ նրան փոխարինող պանթուրանիզմն ի՞նչ են ասում եւ ի՞նչ են ուզում: Պանթիքրիզմի տեսաբանները համոզուած են, որ բոլոր այն ցեղախմբերն ու ազգությունները, որոնք գտնւում են Եւրոպայի արեւելքից մինչեւ Չինաստանի մեծ պարիսպը եւ կրում են լեզուական, կրօնական, ասանդական սովորութիւններ եւ ձէսեր եւ բարոյական նմանութիւններ, իրականում մի ազգ են կազմում եւ պիտի միասնական ազգի ձեւով իրար հետ շղկապուեն եւ ստեղծեն քաղաքական, ռազմական եւ մշակութային շատ հզօր ուժ, որը կարողանայ պահպանել եւ աւարտին հասցնել իր պատմական առաքելութիւնը այլ մեծ քաղաքակրթութիւնների նկատմամբ, ինչպիսիք են եւրոպական, արաբական, հնդկական եւ չինական քաղաքակրթութիւնները»³:

² Landau Jacob M., Pan-Turkism, From Irredentism to Cooperation, 1995, 2nd Edition, Revised and updated, Printed in Hong Kong, Page 1.

³ انور خلمه اى، پان تركيزم و ارزش علمى و تاريخى ان، مجلة اطلاعات سياسى-اقتصادى، شماره ۴۳-۳۶، صفحه ۱۸۲-۱۸۱

Ըստ պատմաբան Քալէ Ֆարոքի՝ «Պանթուրանիզմը մի գաղափարախօսութիւն է, որի նպատակն է ստեղծել թիրջական գերպետութիւն, որը ձգում է եւրոպայում՝ Բալկաններից Թուրքիայով դէպի Արեւելք, Իրան (Պարսկաստան), Կովկաս, Կենտրոնական Ասիա, մինչեւ Հիւսիսարեւմտեան Չինաստանը ներառեալ: Սրա հիմքում ընկած տրամաբանութիւնն այն է, որ բոլոր ժողովուրդները, որոնք խօսում են թիրջերէն, պիտի ներառնուած լինեն այս թիրջական գերպետութեան մէջ»⁴:

«Թուրքերը իրենց փանթուրանիզմը շատ անգամ փանթուրիզմ ալ կը կոչեն»⁵, - գրում է Զարեանը:

«Թուրքիզմը, կազմելով պանթուրքիզմի միջուկը, վերջին հաշուով սրա հետ մի ամբողջութիւն է կազմում: Պանթուրքիզմը բարձրանում է թուրքիզմի ուսերին կամ, կարելի է ասել՝ վերջինս վերածում է պանթուրքիզմի: Եթէ թուրքիզմն Օսմանեան կայսրութիւնը, յատկապէս «բուն Թուրքիան» ազգային տեսակէտից «միատարր» դարձնելու ծրագիր էր, ապա պանթուրքիզմը գերաճում է թուրքիզմից, ընդլայնում գործունէութեան դաշտը, տարածում Թուրքիայի սահմաններից դուրս՝ իր ոլորտի մէջ առնելով ուրիշ երկրներ եւ ժողովուրդներ»⁶:

Հր. Սիմոնեանը, անդրադառնալով Զիա Գեոքալփի տեսական փետրուրի հանրագումարային խտացումն արտացոլող աշխատութեանը, գրում է. «Թիրջականութեան հիմունքները» աշխատութիւնում «թուրքիզմը, օղուզականութիւնը կամ թիրջմենականութիւնը», այսինքն՝ թուրքերի, աղրբջանցիների եւ թուրք-

⁴ Farrokh Kaveh, Pan-Turanism takes aim at Azerbaijan: A Geopolitical Agenda: (Online Book) Sb'u նաեւ <http://www.rozanehmagazine.com/NovDec05/AzarbayeganPart1.html>

⁵ Զարեանը, Միացեալ, անկախ Թուրքիա, 1988 թ., Աթենք, էջ 16:

⁶ Սիմոնեան Հ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանութիւնը եւ քաղաքականութիւնը, Երեւան, 1986, էջ 287:

մենների միասնականության ջատագովությունը ու «թուրանակա-նությունը» հանդէս են գալիս որպէս միասնական գաղափարա-խօսության՝ համաթիրքականության կամ պանթուրքիզմի մէկմէ-կու շաղկապուած ծրագրային փուլեր»⁷:

Ըստ Թեհրանի համալսարանի դասախօս, հետազոտող Համիդ Ահմադիի՝ «Պանթիրքիզմ եզոյթը համապատասխան ողմանտիկ ազգայնական հակումներ ունեցող գրականութեան մէջ, վերաբերում է ընտրախափ այն խմբին, որը հետամուտ է ստեղծելու թիրք միասնական պետութիւն՝ քաղկացած Թուրքիայի եւ տարածաշրջանի թիրք արմատ ունեցող ժողովուրդներից (Կովկասի եւ Կենտրոնական Ասիայի)... Այս քառը [պանթուր-նիզմ] մի տեսակ ամբողջութեամբ ծայրայեղական ողմանտիկ գաղափարախօսութեան է վերաբերում, որը հետամուտ է բոլոր թիրքական արմատ ունեցող ժողովուրդների միասնութեանը՝ Չի-նաստանի արեւելքից մինչեւ Եւրոպայի արեւելք»⁸:

Եզրակացնենք. պանթիրքիզմը գաղափարական, քաղա-քական եւ մշակութային շարժում է, որի նպատակը աշխարհի թիրքալեզու ժողովուրդների համախմբումն է մէկ ու միասնական պետութեան մէջ: Այդ ենթադրեալ պետութեան սահմաններն ընդգրկում են Բալկանեան թերակղզուց մինչեւ Չինաստանի հիւ-նիսարեւմտեան շրջանները: Թուրքիզմը, պանթիրքիզմն ու պան-թուրանիզմը յաճախ օգտագործում են նոյն իմաստով, թէեւ նրանց միջեւ առկայ են տարբերութիւններ:

⁷ **Սաֆարեան Ա.**, Չիա Գեղքալիը եւ «Թուրքականութեան հիմունքները», 2012, Երեւան, ԵՊՀ հրատարակչութիւն, էջ 52:

⁸ حميد احمدى، تركيه، پان تركيزم و أسواى مركزى، مقالات اوراسياى مركزى، مركز مطالعات بين الثقافى، دانشكده حقوق و علوم سياسى، سال نهم، شماره ۵، زمستان ۱۳۸۸، صفحات ۱-۲۲:

St'eu նաեւ **Landau Jacob M.**, Pan-Turkism, From Irredentism to Cooperation, 1995, 2nd Edition, Revised and updated, Printed in Hong Kong, Page 19-25:

Պանթիրքիզմը, որպէս գաղափարախօսութիւն, առաջա-ցաւ 19-րդ դարի երկրորդ կէսին: Պանթիրքիզմի առաջացման մէջ դերակատար են եղել հետեւեալ պատճառները.

- Թիրքերի շրջանում կրթական բարենորոգումները, որոնք խթանեցին ցեղային-ազգային գիտակցութիւնը թիրքերի մէջ,
- Արեւելագիտութեան եւ թիրքագիտութեան զարգացումը Եւ-րոպայում,
- Տարական Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը Ռուսաստա-նի մահմեդականների նկատմամբ, ըստ որի փորձ էր արում մահմեդականների բռնի քրիստոնէացնել,
- «Պան» շարժումների ընդօրինակումը՝ ինչպէս պանգերմա-նիզմ, պանիսլամիզմ, պանսլաւիզմ: Յատկապէս վերջինիս դէմ նոր գաղափարախօսութիւն առաջ բերելու եւ դրանով ռուսների հզօրանալու դէմն առնելու մտտեցումը,
- Թիրքերի՝ դէպի Եւրոպա նուաճողական քաղաքականու-թեան ծախտորումն ու հայեացքը դէպի Արեւելք՝ ցեղակիցնե-րից ու լեզուակիցներից նոր կայսրութիւն ձեւատրելու նպա-տակով,
- 19-րդ դարի վերջերում ընդհանրապէս Եւրոպայում, յատկա-պէս Հարաւարեւմտեան Եւրոպայում սկիզբ առած ազատագ-րական շարժումների ազդեցութիւնը:

Պարսիկ հետազոտող Ռահիմ Ռէյիսնիան, ամփոփելով տարբեր մասնագէտների տեսակէտները պանթիրքիզմ եզոյթի մասին, Իսլամ աշխարհի հանրագիտարանում եզրակացնում է. «Արեւելագիտութեան, յատկապէս թիրքագիտութեան զարգացու-մը մշակութային ամենակարեւոր գործոններից մէկն է

պանթիւրքիզմի առաջացման, տարածման եւ զարգացման գործում...⁹ Դը Գինէի, Լեոն Քահունի եւ Արթուր Դելուիդզի նման արեւելագետների ուսումնասիրությունները թուրք ցեղախմբի պատմության, լեզուի, գրականության եւ ժողովրդագրության մասին նպաստեցին, որ թուրքերը ճանաչողություն ձեռք բերեն Կենտրոնական Ասիայի եւ միջսամանեան շրջանի քաղաքակրթության ու պատմության մասին: Այդ ճանաչողությունը, թափանցելով Յարական Ռուսաստանում եւ Օսմանեան կայսրությունում քնակտող թիւրքերի մէջ, աստիճանաբար պանթիւրքիզմի սաղմեր ձեւատրեց նրանց ընտրախափ մտքում, լեզուում եւ գրություններում»⁹:

Զարեանը նոյնպէս անդրադարձել է այս հարցերին՝ յատկապէս առանձնացնելով իսլամադաւանների կրօնափոխության խնդիրը. «Ռուսական քաղաքակրթությունը Ռուսաստանի «մահմետական» ժողովուրդներուն հանդէպ մինչեւ 1830-ական թուականները եղած էր բռնի ուժով քրիստոնէացնել... Շարիաթը պաշտպանել ռուսական ուսնծգութիւններու դէմ, մահմետականները փրկել քրիստոնէացումի սպառնացող վտանգէն. ահա՛ թէ ինչ ձեւ առաւ թաթարներու ազգային գիտակցութեան զարթօնը Ռուսիոյ մէջ»¹⁰: Իսլամական այս շարժման ղեկավարն է Իսմայիլ Գասպրինսկին, Կովկասի մէջ Միրզա Ֆեթի Ալի Ախունտը:

Լանդօս ճիշտ է նկատում, որ «Բոլոր թիւրքարմատ խմբերի միասնական արմատ հասկացութիւնը առեւի շատ պատասխան էր պանսլափիզմին եւ նրա ճնշումներին (ինչպէս ռուսականացումը)»¹¹:

⁹ دانشنامه جهان اسلام، چاپ دوم، منحل لغت نامه و دانشنامه بزرگ، جلد نهم، صفحه ۴۵۱
Յաւելելով տեղեկութիւնների համար տե՛ս
<http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2.php?sid=2644>

¹⁰ Զարեանը, Միացեալ անկախ Թուրանիա, 1988 թ., Աթենք, էջ 17-18:

¹¹ Landau Jacob M., Pan-Turkism, From Irredentism to Cooperation, 1995, 2nd Edition, Revised and updated, Printed in Hong Kong, Page 31:

Որոշ իրանցի մտաւորականներ այն կարծիքին են, որ պանթիւրքիզմը հակաիրանական ուղղաձոյթին ունէր:

Ըստ Քաւ Ֆառոհի՝ Յարական Ռուսաստանի եւ հետագայում Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Կենտրոնական Ասիայում եւ Կովկասում նուաճած տարածքների ապաիրանականացման ուղղութեամբ կատարուող աշխատանքները, խրախուսում էին. դրանք ներդաշնակ էին պանթիւրքիզմի հետ. «Պանթիւրքիզմ խրախուսելու քաղաքականութիւնը՝ պարսկական պատմական եւ լեզուական ժառանգութիւնը ոչնչացնելու նպատակով, սկիզբ է առնում ցարական ժամանակաշրջանից՝ իրականում 1830-ական թուականներից, որպէս ռուս-իրանական աղետալի պատերազմի անմիջական հետեանք, որտեղ Իրանը պարտաւորուեց Կովկասում իր ունեցումը զիջել (Արաքս գետի հիսսիսում՝ Իրանի Ատրպատական նահանգի ճիշտ վերեում)»¹²:

Մեկ այլ առիթով նոյն հեղինակը գրում է. «<էնց սկզբից եւրոպայի կողմից հովանաւորուող պանթիւրքիզմը հակապարսկական էր»¹³:

ՊԱՆԹԻՒՐԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՆԳՐՈՒՄՆԵՐԸ

Պանթիւրքիզմի զարգացման հանգրուանները ճշտելու նպատակով նպատակայարմար է հարցը քննել երկու դիտանկիւնից՝ ժամանակագրական եւ աշխարհագրական:

Աշխարհագրական առումով պատկերն այսպիսին է.

- Պանթիւրքիզմը Եւրոպայում,
- Պանթիւրքիզմը Միջին Ասիայում,

¹² <http://www.kavehfarrok.com/articles/pan-turanism/soviet-de-iranization-policies-in-the-caucasus-and-central-asia/> (10.10.2017 թ.):

¹³ <http://www.kavehfarrok.com/articles/pan-turanism/question-4-describe-the-ideology-founders-and-objectives-of-pan-turkism/> (10.10.2017 թ.):

- Պանթիւրքիզմը Օսմանեան կայսրութիւնում,
- Պանթիւրքիզմը Կովկասում,
- Պանթիւրքիզմը Ադրբեջանի Հանրապետութիւնում,
- Պանթիւրքիզմը Թուրքիայի Հանրապետութիւնում,
- Պանթիւրքիզմը Իրանում:

Չինաստանում առկայ պանթիւրքիզմին չեմ անդրադառնում, քանզի այս ուսումնասիրութեան շրջանակից դուրս է:

Ժամանակագրական առումով դասակարգման համար դժուար է ճշգրտօրէն նշել թուականներ, յատկապէս նկատի ունենալով այն աշխարհաքաղաքական փոփոխութիւնները, որոնք տեղի են ունեցել վերջին երեք դարերի ընթացքում: Այդուամենայնիւ ընդհանուր գծերով կարելի է բաժանել հետեւեալ կերպ.

- Պանթիւրքիզմը 19-րդ դարում,
- Պանթիւրքիզմը 20-րդ դարի սկզբից մինչեւ Առաջին համաշխարհային պատերազմ,
- Պանթիւրքիզմը Առաջին եւ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների ընթացքում եւ դրանց միջեւ ընկած ժամանակահատուածում,
- Պանթիւրքիզմը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից յետոյ՝ մինչեւ Խորհրդային Միութեան փլուզումը,
- Պանթիւրքիզմը Խորհրդային Միութեան փլուզումից մինչեւ մեր օրերը:

Լանդօն պանթիւրքիզմի առաջացման ու զարգացման հետեւեալ 5 հանգրուաններն է նշում.

1. Օսմանեան կայսրութիւնից դուրս պանթիւրքիզմի առաջացումն ու անկումը,
2. Առաջացումն ու զարգացումը Օսմանեան կայսրութիւնում,
3. Թուրքիայի Հանրապետութիւնում թաքուն ժամանակաշրջանը,

4. Թուրքիայի Հանրապետութիւնում վերածննդի ժամանակաշրջանը,
5. Թուրքիայի Հանրապետութիւնում դէպի իրական ճանապարհ վերադարձի ժամանակաշրջանը¹⁴:

Լանդօն գրում է. «...Պանթիւրքական շարժումը Թուրքիայում սկսեց զարգանալ քսաներորդ դարի սկզբից եւ իրականում Ա Համաշխարհային պատերազմից յետոյ է, որ Թուրքիան եղել է նրա գործունէութեան կենտրոնը: Անյին, պանթիւրքիզմի կարեւորութիւնը 1960-ական եւ 1970-ական թուականներին շատացաւ եւ քիչ-քիչ Թուրքիայի ...քաղաքականութեան մէջ կարեւոր տեղ գրաւեց»¹⁵:

1995 թ. պանթիւրքիզմը վերակենդանացաւ եւ վերածուեց Թուրքիայի պետութեան կիսապաշտօնական եւ Ադրբեջանի Հանրապետութեան պաշտօնական գաղափարախօսութեան¹⁶:

ՊԱՆԹԻՒՐԻԶՄԻ ՈՉ ԹԻՒՐԲ ՏԵՍԱԲԱՆՆԵՐԸ

Պանթուրանականութեան գաղափարն առաջին անգամ արձարծուել է ոչ թիւրքերի կողմից: Ըստ Քաւէ Ֆառոքի՝ «Պանթիւրքիզմը, որպէս քաղաքական փիլիսոփայութիւն, նախ յայտնուեց Եւրոպայի պետական այրերի, գրողների եւ հետազոտողների շրջանում: Պակտոյը նշում է, որ «Պանթուրանիզմը կամ պանթիւրքիզմը» ծեւտորուել եւ նախաձեռնուել է Եւրոպայում այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանը գրաւեց Տաշքենդը 1865 թուականին»¹⁷:

¹⁴ Նոյն տեղում, էջ 24:

¹⁵ Landau Jacob M., Pan-Turkism, From Irredentism to Cooperation, 1995, 2nd Edition, Revised and updated, Printed in Hong Kong, Page 34:

¹⁶ Նոյն տեղում, էջ 13:

¹⁷ <http://www.kavehfarrok.com/articles/pan-turanism/question-4-describe-the-ideology-founders-and-objectives-of-pan-turkism/>

Պանթիքրիզմի առաջացման ու զարգացման գործում դեր են ունեցել բազմաթիւ ոչ թուրքեր: Դեռեւ 18-րդ դարում ֆրանսիացի ժոզեֆ դը Գիւնէլ¹⁸ իր «Հոնքի, թուրքերի ու մոնղոլների ընդհանուր պատմութիւն» գրքում (իրատարակուած 1765 – 1768 թթ. ընթացքում Փարիզում) տեսակէտ յայտնեց, թէ հոնքերը, թուրքերն ու մոնղոլները ցեղակից ժողովուրդներ են:

1832 թ. Լոնդոնում լոյս տեսաւ Արթուր Լոմբի Դէյվիզի «Թուրքերէն լեզուի քերականութիւն» ուսումնասիրութիւնը:

Ըստ արեւելագէտ, իրանագէտ եւ Լոնդոնի համալսարանի դասախօս Մինորսկու՝ «Առաջին անգամ հունգարներն էին, որ Թուրանի եւ թուրանցիների մասին լուրջ ուսումնասիրութիւն կատարեցին: Առաջին Համաշխարհային պատերազմից մոտաւորապէս կէս դար առաջ հունգար պետական այրերը դաշնակիցներ էին փնտրում պանսլաւիզմ շարժման դէմ, եւ նկատի ունեալով, որ թուրքերէն էլ թուրանական լեզուներից է, թէւ ֆին-ուլտուրական ճիւղից, արձարձեցին թուրքերի ազգակից լինելու գաղափարը՝ սլաւոնների դէմ թուրք-հունգարական միասնութեան նպատակով»¹⁹: Նրա համոզմամբ պանթուրանիզմի արմատները Հունգարիայում հասնում են նուազագոյնը մինչէւ 1839 թ.:

Հետագայում, քնականաբար, այս հարցով զբաղողների տեսադաշտը պէտք է ընդլայնուէ՝ ընդգրկելով թուրքալեզու ժողովուրդների քնակութեան մեծագոյն աագանը: Զարեանդն այս մասին գրում է. «Դեռ 1842-ին, գերման նշանատր զօրավար՝ Մոյթթէ այն ատեն գնդապետ եւ մարզիչ օսմանեան բանակին, թուրք ղեկավարներուն թելադրեր էր փանթուրանական քաղաքա-

կանութիւն»²⁰: Նա օսմանցի թուրքերին առաջարկեց, որ իրենց ուշադրութիւնը եւրոպայից փոխադրեն դէպի Ասիա եւ օտարների տիրապետութեան տակ ապրող միլիոնատր թուրքալեզու ժողովուրդներին միատրեն կայսրութեան մէջ²¹:

Պանթիքրիզմի առաջին տեսաբաններից է հունգարացի հրեայ, արեւելագէտ եւ ճանապարհորդ Արմինիուս Վամբերին²² (1832-1913), ով 1857-1863 թթ. Օսմանեան կայսեր խորհրդականն էր²³: Նա ունի բազմաթիւ գրքեր Թուրքիա, Հայաստան, Պարսկաստան եւ Կենտրոնական Ասիա կատարած իր ճամբորդութիւնների մասին: Նրա կարծիքով բոլոր թուրքական ցեղերը պատկանում են մէկ խմբի, սակայն ըստ ասանդոյթների եւ ֆիզիկական որոշ տուեալների բաժանում են ենթախմբերի: «Անտոլցիները, ադրբեջանցիները, թուրքոմանները, ուզբեկները, ղըրղըզները եւ թաթարները մասնիկներ են, որոնց համադրութիւնից կարող է առաջանալ թուրքիզմի հզօր ուժ եւ վստահաբար այն Թուրքիայից, որ այսօր ենք տեսնում, անելի լաւ կարող է մրցել իր հիպիսային մեծ մրցակցի հետ»²⁴: Վամբերին յայտնի է իր «Թուրան» լեզուաբանական տեսութեամբ:

Քաւէ Ֆառոխը Փասքոյից մէջբերում կատարելով գրում է. «Արմինիուս Վամբերին էր, որ պաշտօնապէս առաջարկեց պանթիքրական գերպետութեան գաղափարը Օսմանեան տպթանին. «Նրանք [թուրքերը] կարող են ստեղծել քաղաքական մի կազմա-

¹⁸ **Զարեանդ**, Միացեալ, անկախ Թուրանիա, 1988 թ., Աթենք, էջ 32:

¹⁹ Նոյն տեղում, Տէ՛ս նաեւ <http://www.kavehfarrukh.com/articles/panturanism/question-4-describe-the-ideology-founders-and-objectives-of-panturkism/>

²² http://en.wikipedia.org/wiki/%C3%81rmin_V%C3%A1mb%C3%A9ry

²³ Այս մասին տե՛ս **Ֆառոխ Քաւէ** (Նոյն տեղում), **Լանդօ Ջ.** (Նոյն տեղում):

²⁴ **Landau Jacob M.**, Pan-Turkism, From Irredentism to Cooperation, 1995, 2nd Edition, Revised and updated, Printed in Hong Kong, Page 22: Այս մասին տե՛ս նաեւ **Զարեանդ**, էջ 33:

¹⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_de_Guignes

¹⁹ دانشنامه جهان اسلام، چاپ دوم، مخزن لغت نامه و دانشنامه بزرگ، جلد نهم، صفحه ۴۵۱

Յաւելեալ տեղեկութիւնների համար տե՛ս <http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2.php?sid=2644>

կերպութիւն, որը տարածուած է Արեւելեան Ասիայում Ալթայի լեռներից մինչեւ Բուսֆոր...»²⁵:

Յայտնի է Լեւ Կոնստանտին Պոլկոզեփչ Բորզէկին (1826-1876) իր «Թուր-արիացի» ցեղի տեսութեամբ: Բորզէկին Լեհաստանից գաղթեց Թուրքիա, փոխեց կրօնն ու մուսուլման դարձաւ եւ ընդունեց Մուստաֆա Ջելալեդին փաշա անունը: Նա «Հին եւ ժամանակակից թուրքերը» գրքում առաջ քաշեց այն տեսութիւնը, որ համաշխարհային քաղաքակրթութիւնը, ընդ որում՝ եւրոպակալը, հիմնադրել են թուրքերը:

Ֆրանսիացի Դէփո Լեոն Քահունը (1841-1900) «Թուրքերի եւ մոնղոլների պատմութիւն» գրքում մեծարեց ու փառաբանեց Լեոն Թեմուրին ու Չինգիզ Խանին եւ համոզմունք յայտնեց, որ թուրքերը, մոնղոլներն ու հոնները բարձր ցեղի են պատկանում: Քահունի «Ներածութիւն Ասիայի պատմութեան» գիրքը հրատարակուեց 1896 թ. Ֆրանսիայում:

Պանթիւրքիզմի գաղափարախօսութեան ձեւաորման մէջ դեր են ունեցել նաեւ ֆրանսիացի Ալֆոնս Դը Լամարտինը՝ «Թուրքիայի պատմութիւն» գրքով, հրատարակուած Փարիզում 1854 թ., Փիեռ Լոտին՝ «Թուրքիան հոգեվարքի մէջ» (1913) աշխատութեամբ, անգլիացի Դենիսոն Ռոսը եւ ուրիշներ:

ՊԱՆԹԻՒՐԻԶՄԻ ԹԻՒՐԲ ՏԵՍԱԲԱՆՆԵՐԸ

Պանթիւրքիզմի գաղափարախօսութիւնն ստեղծուեց Օսմանեան կայսրութեան սահմաններից դուրս, սակայն հետագայում այն տարածուեց Օսմանեան կայսրութիւնում՝ վերածուելով

²⁵ <http://www.kavehfarrokhi.com/articles/pan-turanism/question-4-describe-the-ideology-founders-and-objectives-of-pan-turkism/>

պետական քաղաքականութեան առանցքի: 1910 թ. այն արդէն Եւրիսթուրքերի իշխանութեան պաշտօնական գաղափարախօսութիւնն էր:

Ըստ Ջարեանդի՝ այս գործում հիմնական դերակատարը Եուսուֆ Ալչուրանն է. «Ա՛ն է, որ առաջին անգամ բանաձեւած է փանթուրանիզմը, իբրեւ որոշ քաղաքական վարդապետութիւն եւ ծրագիր եւ լծուած՝ զայն իրականացնելու գործին»²⁶: Այս աշխատանքի շնորհիւ է, որ նա համարում է «...քաղաքական փանթուրանիզմի հիմնադիրն ու տեսաբանը»²⁷:

Եուսուֆ Ալչուրան (1876-1932) Կազակի թաթարներից էր. պանթիւրքիզմի զարգացման ու տարածման գործում մեծ դեր ունեցաւ: Նա յայտնի է «Քաղաքականութեան երեք ձեւ» յօդուածով, որտեղ նշելով պանիսլամիզմի ու պանօսմանիզմի թերութիւնները, Օսմանեան կայսրութեան փրկութիւնը տեսնում էր թիւրքականութեան (պանթիւրքիզմ) մէջ:

Թուրքական ազգայնականութիւնը (Nationalism) սկզբում դրսեւորում էր որպէս գրական շարժում: Դրանում մեծ դեր են ունեցել ժամանակի գրական դէմքեր Էրրահիմ Շենասին, Ջիա Փաշան, Նամեղ Քեմալը, Ալի Սուալին, Ահմեդ Մեդիետ Էֆենդին եւ ուրիշներ:

Ահմեդ Մեդիետ Էֆենդին, օրինակ, գրում է. «Մեր ազգը, իր մայրենի լեզուն՝ թուրքերէնը, կորցրել է եւ պարտաւոր է նրա փոխարէն սովորել մի լեզու, որին օսմաներէնից բացի այլ անուն չենք կարող տալ... Սա ոչ արաբերէն է, ոչ պարսկերէն եւ ոչ էլ թուրքերէն, այլ մի փոքրամասնութեան լեզու է, որը գերակայու-

²⁶ Ջարեանդ, Միացեալ, անկախ Թուրանիա, 1988 թ., Աթենք, էջ 20:

²⁷ Նոյն տեղում, էջ 21:

թին է հաստատել մեծամասնության վրայ եւ իր բուն լեզուից զրկուել է»²⁸:

Ղրիմի թաթարներն առաջիններից էին, որ փորձեցին, հիմնուելով իրենց պատմության ու մշակութային ասանդոյթների վրայ, դուրս գալ ռուսական իշխանության դէմ: Դա յատկապէս արտացոլում է Իսմայիլ Բէյ Գասպիրալիի (Ղասպիրալի, Գասպրինսկի) մտքերում: Գասպիրալին 1880-ական թուականների կէսերին Ղրիմում հիմնեց «Թարջուման» թերթը, որն իր ակնի քան 20 տարուայ գործունէութեան ընթացքում տարածեց «Միասնութիւն լեզուն, մտքում ու գործում» գաղափարը²⁹: Այդ գաղափարն իր հերթին խթանեց պանթիքթական մտայնութիւնը:

Գասպիրալին գրում է. «Մենք ամուր ազգ ենք: Մեզ կրթութեան հնարարութիւն տուեք: Մեծ եղբայրներ, մեզ գիտակցութիւն տուեք... Այդպիսով ռուսներն ու մուսուլմաններն իրար հետ համախոհութեան կը հասնեն»³⁰: Գասպիրալիի այս գաղափարներն առաջին հայեացքից Ռուսաստանի դէմ չեն. սակայն դրանք վկայում են պանթիքթական գաղափարախոսութեան սաղմերի մասին, որոնք խորքում նաեւ հակառուսական ուղղաձոծութիւն ունեն:

Պանթիքթիզմի զարգացման ու տարածման գործում մեծ դեր է ունեցել Զիա Գեռզալիը (ծնուել է 1876 թ. Դիարբեքիում): Նա այն կարծիքին էր, որ թիքթ թուրք գեղերը՝ Սեւ ծովի ափերից մինչեւ Զինաստանի Տեան Շանի լեռները, պիտի ստեղծեն մէկ միասնական երկիր՝ Թուրանը: Նա այդ նպատակին հասնելու երեք հանգրուան էր առանձնացնում: Առաջին՝ օսմանցի թիքթերի

28. *کوه بیات، پان ترکیسم و ایران، چاپ اول، بهار ۱۳۸۷*، نشر پرندیس دانش با همکاری شرکت نشر و پژوهش شیراز، تهران، صفحات ۷-۴

29. *کوه بیات، پان ترکیسم و ایران، چاپ اول، بهار ۱۳۸۷*، نشر پرندیس دانش با همکاری شرکت نشر و پژوهش شیراز، تهران، صفحه ۱۱

30. *کوه بیات، پان ترکیسم و ایران، چاپ اول، بهار ۱۳۸۷*، نشر پرندیس دانش با همکاری شرکت نشر و پژوهش شیراز، تهران، صفحه ۱۱

իշխանութեան հաստատումը Օսմանեան կայսրութեան վրայ եւ փոքրամասնութիւնների թուրքականացումը: Երկրորդ՝ պանթիքթիզմի տարածում Օսմանեան կայսրութեան մերձաւոր երկրներում, այլ խօսքով՝ օսմանցի թիքթերի ամենամօտ ցեղակիցների, այսինքն Իրանի ատրպատականցիների ու Կովկասի մուսուլմանների միաւորումը թուրք պետութեան շրջանակում եւ, երրորդ՝ Ասիայի թուրանական թուրք ցեղախմբերի միաւորումը այդ թրքական առանցքի շուրջ³¹:

Հարկ է նշել, որ Գեռզալիի ծրագրի առաջին հանգրուանի իրականացման ճանապարհին տեղի ունեցաւ Հայոց ցեղասպանութիւնը: 1917 թ. ռուսական յեղափոխութիւնից յետոյ Օսմանեան ուժերի՝ դէպի Բաքու եւ Թուրքի շարժուելը եւ Կովկասն ու Ատրպատականը գրաւելու փորձը իրականում Գեռզալիի ծրագրի երկրորդ հանգրուանի իրականացման փորձ էր:

ՊԱՆԹԻՔԻԶՄԻ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍ ԵՒ ԻՐԱՆ

Իրանցի որոշ մտաւորականներ այն կարծիքին են, որ Իրանը երկու առումով պանթիքթական հոսանքների ուշադրութեան կենտրոնում յայտնուեց: Նախ՝ կարետոր էր, որ Կովկասում եւ Կենտրոնական Ասիայում ջնջուէին պարսկերէն լեզուի եւ իրանական մշակոյթի հետքերը, որպէսզի հնարարութիւն լինէր ստեղծել նոր ինքնութիւն եւ, երկրորդ՝ Իրանի հիպիարեանտեան շրջաններում ապրող թիքթախօս իրանցիների առկայութիւնը, որը պանթիքթականների տեսակէտից Թուրանի մէկ մասնիկն էր:

³¹ *کوه بیات، پان ترکیسم و ایران، چاپ اول، بهار ۱۳۸۷*، نشر پرندیس دانش با همکاری شرکت نشر و پژوهش شیراز، تهران، صفحه ۱۱

Երանը նշում են, որ ռուս-պարսկական պատերազմաներից լետոյ, երբ Կովկասն ընկավ ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ, ռուսները որոշեցին պայքարել Կովկասում պարսկերեն լեզուի ու գրականության ազդեցության ու տարածման դէմ և այդ պայքարում յենուեցին թուրքերեն լեզուի տարածման վրայ, որով փորձեցին տեղի բնակիչներին օժտել ինքնութեան որոշ պատկերացումներով³²:

Հետագոտող Ռաջաբ Իզգադին իր «Հայեացք մէկ տասնամեակ Աղրբեջանի ինքնութեան շուրջ մարտահրաւերի վրայ» յօդուածում, զարգացնելով այդ տեսակէտը, մէջ է բերում Հաստեբրին. «Ռուսաստանի կողմից գրաւուելուց առաջ Աղրբեջանի խախտիկն հտորհրդային] մշակութային կեանքը իրանական քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ էր: Կրթուած դասակարգն ընդհանուր առմամբ օգտուած էր պարսկերէն լեզուից ու գրականութիւնից: Այս մշակութային կարգը նոր գրատուած երկրների ու նրա դեռեւս հզօր հարեանի՝ Իրանի միջեւ ռուսներին անհանգստացնում էր, և այդ պատճառով որոշեցին, հովանաւորելով տեղի թուրքական մշակութի տարածումը, ջախջախել այդ ազդեցութիւնը»³³:

Իզգադիի համոզմամբ Ռուսաստանի նման քաղաքականութիւնը համահունչ չէր իր իսկ շահերին, քանի որ Օսմանեան կայսրութիւնում պանթիւրքական հակումների ի յայտ գալով Կովկասում թուրքական մշակութի ու լեզուի նկատմամբ հետաքրքրութիւնը մեծացաւ. «Նկատի ունենալով Ռուսաստանի և Օսմանեան կայսրութեան հին թշնամութիւնը՝ ռուսներն այդ հակումների տարածումից անհանգստացան և պանթիւրքական շրջանակներին

նշեցին և պանթիւրքական մամուլի հրատարակութիւնն արգելեցին»³⁴:

Իրանցի պատմաբան Քաւէ Բայաթը գրում է, որ պարսկերէն լեզուի ու իրանական մշակութի ազդեցութեան դէմ պայքար մղում էր նաեւ Կենտրոնական Ասիայում, և որպէս օրինակ նշում է «Թուրք Իրդու» թերթը, որը դէմ էր «Քուվարայէ Շարիֆ»³⁵ թերթի պարսկերէն հրատարակուելուն: Հասանաբար այդ հակառակութիւնն ազդեցիկ է եղել այն բանում, որ իր հրատարակութեան վերջին շրջանում «Քուվարայէ Շարիֆ» թերթը հրատարակուեց թուրքերէն և անուանաւորուեց ու դարձաւ «Թուրան»³⁶:

Ք. Բայաթը, մէջբերում կատարելով ուկրաինացի թուրքագէտ, «Պանթիւրքիզմն ու իսլամը Ռուսաստանում» գրքի հեղինակ Սերժ Չենկովսկուց, գրում է, որ թէեւ իրանական հետքի ջնջումը թէ՛ Օսմանեան կայսրութիւնում, թէ՛ կայսրութեան ասիաններից դուրս թուրք ազգի վերակենդանացման ուղղութեամբ կատարուող աշխատանքների ընդհանուր առանձնայատկութիւններից մէկն էր, սակայն Ռուսաստանի թիւրքաբնակ տարբեր շրջաններից «...այս հարցը յատկապէս [Կովկասի] Աղրբեջանում կարեւորութիւն ստացաւ, ուր իրանական ազդեցութիւնը շատ ակտիվ մեծ էր»³⁷:

Թուրաջ Աթաբակին «Գոֆթեգու»³⁸ թերթում հրատարակած «Աղրբեջանը և իրանական ազգայնականութիւնը» յօդուածում այն կարծիքին է, որ. «...Այդ ընթացքում մի խումբ Կովկասցի

³² Նոյն տեղում, էջ 22:

³³ رجب اهزدي، نگاهی به یک دهه چالش بر سر هویت آذربایجان، مقاله، از کتاب ایران: هویت، ملیت، قومیت، مجموعه مقالات، به کوشش حمید احمدی، تهران، موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۳، چاپ دوم، صفحه ۳۵۷

³⁴ Նոյն տեղում, էջ 358:

³⁵ Հրատարակուել է երկրային Ուղեկցականի Քուվարայէ քաղաքում:

³⁶ گروه بیات، پان ترکیسم و ایران، چاپ اول، بهار ۱۳۸۷، نشر پردیس دانش با همکاری شرکت نشر و پژوهش شیراز، کتاب، تهران، صفحه ۲۲

³⁷ گروه بیات، پان ترکیسم و ایران، چاپ اول، بهار ۱۳۸۷، نشر پردیس دانش با همکاری شرکت نشر و پژوهش شیراز، کتاب، تهران، صفحه ۲۲

³⁸ تورج اتابکی، آذربایجان و دنیودلیسم ایرانی، مقاله، فصلنامه فرهنگی و اجتماعی گنگو، شماره ۲۳، سال ۱۳۸۱، <http://goftogu.com/> (30.05.2017թ.):

մուսուլմաններ, որ այդ շրջանում ապրում էին Ստամբուլում, ներգրառուեցին պանթիօրքական շարժումների մեջ: Իրանի Սահմանադրական յեղափոխության համար առաջացած դժուարութիւններից հիասթափուելն ու յուսահատուելը, 1905 թ. Ռուսաստանի յեղափոխութեան՝ արդիւնքի չհասնելը եւ Եւրոպայի ընկերվար-ժողովրդավարութեան վրայ իշխող ճգնաժամը այն գործոններից էին, որոնք ազդեցիկ էին այդ փոփոխութեան մեջ»³⁹:

Պանթիօրքական գաղափարները ներթափանցեցին Կովկաս առաջին հերթին այն ուսանողների միջոցով, ովքեր ուսման նպատակով մեկնեցին Եւրոպա ու ծանօթացան եւրոպական համալսարանների արեւելագէտների հետ:

Լրանցից էր շուշեցի Ահմադ Աղա-Օղլուն (1869-1938), ով ուսման նպատակով մեկնեց Փարիզ: Սկզբում նա գրում էր Իրանի քաղաքական ու մշակութային կեանքի ու Իրանի վերածնունդի մասին, սակայն ծանօթանալով «Միասնութիւն ու յառաջադիմութիւն» (Իթթիհադ վէ թերաքքի) կոմիտէի անդամներ Ահմեդ Ռեզայի ու Դոկտ. Նազըմի հետ, հրապուրուեց թիւրքալեզու տարածքների հարցերով, յատկապէս Օսմանեան կայսրութիւնում տեղի ունեցող իրադարձութիւններով: Վերադառնալով Կովկաս՝ նա հիմնեց «Հայաթ» (կեանք) թերթը, որը ժամանակի կարեւոր թերթերից մէկն էր⁴⁰:

Պանթիօրքիզմի տարածման գործում կարեւոր ներդրում ունեցաւ Ալի բէյ Հուսէյնզադէն (1864-1941), ով նոյապէ կովկասցի էր: Նա կրթութիւն է ստացել Պետրբուրգում, այնուհետեւ՝ Ստամբուլի ռազմական բժշկութեան դպրոցում, որը Օսմանեան կայսրութեան մեջ պանթիօրքիզմի ծեսաւորման զլխատոր կենտրոններէն էր:

րից մէկն էր: Վերադառնալով Կովկաս՝ Թուրան անուամբ աշխատանքի անցաւ լրագրութեան ոլորտում:

Յատկանշական է, որ 1911 թ. Աղջուրան, Գասպիարային եւ Ալի բէյ Հուսէյնզադէն ընտրուեցին Միասնութիւն եւ յառաջադիմութիւն կուսակցութեան Կենտրոնական կոմիտէի անդամ:

Մուհամմեդ Ամին Ռասուլզադէն (1884-1955), ով, համարում է Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան հիմնադիրը, ծնուել էր Բաքուի մօտակայքում գտնուող Նովխանի գիւղում: Երիտասարդ տարիքից ներգրառուել էր քաղաքական պայքարի մեջ եւ յօդուածներ էր գրում տարբեր թերթերի համար: Քաղաքական պայմանների բերումով տեղափոխուեց Իրան եւ շարունակեց պայքարը: 1911 թ. մեկնեց Ստամբուլ եւ միացաւ «Թուրք Օջախ» խմբերին: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսուելուց յետոյ վերադարձաւ Բաքու եւ հիմնեց Մուսաաթ կուսակցութիւնը: Նա Բաքում հրատարակեց «Աջըղ սուլ» («Բացայայտ խօսք») օրաթերթը, որը, արժարժելով «Թուրքանալ, մուսուլմանանալ եւ արդիականանալ» կարգախօսը, սկսեց երկրպագել օսմանցի թուրքերին: Ռասուլզադէն մեծ դեր ունեցաւ պանթիօրքական գաղափարների տարածման գործում:

Թ. Աթաբակին վերոնշեալ յօդուածում գրում է, որ սկզբնական շրջանում «Աջըղ սուլ»-ում հրատարկուող յօդուածները հիմնականում նւիրուած էին Կովկասի հարաւում բնակուող մուսուլման ցեղախմբերի պատմութեանն ու մշակոյթին: Այդ հանգրուանում Ադրբեջան անուան ընդհանրացման միտումներ չեն նկատուում: Նշեալ շրջանների բնակչութիւնը սովորաբար յիշատակում էր որպէս թուրք մելաթթի (թուրք ազգ) կամ Ղաֆղազիյէ մուսուլման խալիի (Կովկասի մուսուլման ժողովուրդ): Յատկապէս ուշագրաւ է, որ ինչպէս նշում է հեղինակը, 1917 թ. ապրիլի 29-ին Բաքում կազմաւորուած Հիմնադիրների առաջին խորհրդարանն

39 تودج اتلکلی، آذربایجان و ناسیونالیسم ایرانی، مقاله، فصلنامه فرهنگى و اجتماعى گنگو، شماره ۳۳، سال ۱۳۸۱، تهران، صفحات ۱۷-۳۵

40 کلاه بیات، بان ترکیسم و ایران، چاپ اول، بهار ۱۳۸۷، نشر پرینس دانش با همکاری شرکت نشر و پژوهش شیراز، کتاب، تهران، صفحه ۱۳

անգամ կոչուեց Կովկասի մուսուլմանների հանրային համագումար⁴¹:

Սակայն կարճ ժամանակ անց իրավիճակը փոխում է. «Աչըղ սուզը» 1918 թ. յունոսարի իր խմբագրականներից մեկում, առաջին անգամ կտրուկ էի առանց ըողարկելու անդրադարձաւ Իրանի Ատրպատականի թեմային: Այդ յօդուածում Ատրպատականի պատմական սահմաններն ամենայն շոյալութեամբ ներկայացուցեցին հիախտում՝ Կովկասեան լեռներից մինչեւ հարաւում՝ Քերմանշահ, արեւմուտքում՝ մինչեւ Թիֆլիս, եւ արեւելքում՝ մինչեւ Կասպից ծով»⁴²:

1917 թ. հոկտեմբերին Բաքում հիմնադրուեց «Թուրք Օջախ» անունով մի խմբաւորում, որի նպատակներից էր նոր սերնդին ծանօթացնել իր թուրքական ժառանգութեանը եւ նրա մէջ ամրապնդել թուրքական գիտակցութիւնը՝ դպրոցների հիմնադրման, գրքերի հրատարակման եւ այլ միջոցներով:

Մոհամմեդ Ամին Ռասուլզադէն⁴³ իր «Ադրբեջանի Հանրապետութիւն. ծնատարումը եւ ներկայիս իրավիճակը»⁴⁴ աշխատութեան մէջ, որը հրատարակուել է 1923 թ. Ստամբուլում, գրում է. «Թուրքիան իսլամականութեան պատասխանատուն է ու համարում է իսլամական աշխարհի միասնութեան կենտրոնը: Նորագոյն Թուրքիան, որը հիմնադրուել է ազգային ինքնիշխանութեան հիման վրայ, թուրք ցեղախմբերի յոյսն է: Մեծ Թուրքիան ազգային

փառահեղ գաղափարների յաղթանակի դրօշակակիրն է, Արեւելքի ժողովուրդների երազանքների ջահակիրը»⁴⁵:

Հեղինակն Ադրբեջանը համարում է իսլամական աշխարհում ստեղծուած առաջին հանրապետութիւնը, որ միաժամանակ թուրքական պետութիւն է: Նա այդ պետութիւնը համարում է փոքր Թուրքիա եւ ընդգծում, որ «Մեծ Թուրքիայի եւ Փոքր Թուրքիայի ժողովուրդների միջեւ յարաբերութիւնները երկու եղբոր փոխյարաբերութեան նման մտերմիկ են: Այդ մտերմութեան ամենապարզ ապացոյցն այն է, որ Թուրքիայի հանրային կարծիքը նոյնիսկ այն պայմաններում, որ երկիրը Սեւրի պայմանագրի մահապատժի վճռի ներքոյ անճարունակ էր դարձել, Ադրբեջանի անկախութեան պաշտօնական ճանաչումը Դաշնակից պետութիւնների կողմից տօնեց որպէս իր սեփական ուրախութիւնն ու երջանկութիւնը, այնպէս, ինչպէս Ադրբեջանի ժողովուրդը, որ երբ քոլշեհիկների տիրապետութեան ներքոյ լաց ու կոծի մէջ էր, Թուրքիայի յաղթութեան հրաշքն իրենը համարեց եւ ցնծութիւն ապրեց»⁴⁶:

Ռասուլզադէն գրում է, որ Ադրբեջան է կոչուել Թաւրիզը՝ իր շրջակայքով, որը գտնուում է Հիւսիսային Իրանում: Ռուսական լեղափոխութիւնից յետոյ Ադրբեջան կոչեցին մի տարածք, որն ընդգրկում է Կովկասի հարաւ-արեւմուտքը եւ նրա կենտրոնը Բաքուն է⁴⁷: Նա այն համոզմունքին է, որ Արաքսի երկու կողմերում գտնուող այս երկու Ադրբեջաններում ապրում է նոյն թուրք ժողովուրդը: Ուշագրաւ է նրա այն տեսակէտը, որ Իրանական Ադրբեջանի թուրքերն ապրել են կիսանկախ ծնով, Իրանին ներակայ են եղել մասնակիօրէն, քանզի դարեր շարունակ թուր-

تودج اتمپكى، آذربايجان و ناسونلوقسيم ايرانى، مقاله، فصلنامه فرهنگى و اجتماعى گنگو، شماره ۳۳، سال ۳۵، صفحات ۱۷-۳۵، تهران، ۱۳۸۱، <http://goftogu.com/> (30.05.2017 թ.):

⁴² Նոյն տեղում, էջ 25:

⁴³ Ռասուլզադէի գաղափարներին առանել հանգամանօրէն կանդրա-դառնում, քանզի նա 20-րդ դարակազգի պանթիօրքական գաղափարախօսութեան նշանատր առանկորդներից մեկն է:

⁴⁴ Azerbaijan Republic: characteristics, formation and contemporary state.

⁴⁵ محمد امين رسول زاده، جمهوری آذربايجان، چگونگی شکل گیری و وضعیت کنونی آن، ۱۹۲۳ میلادی، استانبول، برگردان تقى سلام زاده، تهران، نشر و پژوهش شيرازه، ۱۳۸۰، صفحه ۱۷۶، صفحه ۵

⁴⁶ Նոյն տեղում, էջ 6:

⁴⁷ Նոյն տեղում, էջ 9:

քերն են իշխել Իրանում: Դա է պատճառը, որ Ադրբեջանի թուրքերը ծանր չէին տանում նաև ճնշումները, քանզի դրանք չեն եղել ճնշումներ օտարի կողմից: Սակայն հէնց այս պատճառով էլ չեն գիտակցել, որ պարսկացող թուրք վերնախան իր ժողովրդին պարտադրել է մի օտար մշակոյթ՝ պարսկականը. «Ընտրանին իր կրթութիւնն ստանում էր պարսկերէնով, պարսկական դաստիարակութիւն էին ստանում, մտածում էին պարսիկի նման եւ համոզուած էին, որ իսկապէս իրանցի են: Հոգեւոր դասն էլ, որ ժողովրդի հոգեւոր կեանքի վրայ էր իշխում, միեւնոյն հոգեբանութեան, դաստիարակութեան ու մտայնութեան տէրն էր այնպէս, ինչպէս ընտրեալները դասը, որը պատասխանատու էր ժողովրդի առօրեայ խնդիրները լուծելու հարցերում»⁴⁸:

Ըստ Ռասուլզադէի՝ Հիսիսային Ադրբեջանի թուրքերի վիճակը ոռաների տիրապետութիւնից յետոյ քաղաքականապէս վատթարանում է. «Ադրբեջանի ժողովուրդն այս իրադարձութիւնից առաջ միանակաւ քաղաքակրթութեան ու կրօնի ազդեցութեան տակ, իրենց մշակութային դատապարտաածութեանը գիտակից չէին: Որովհետեւ այն ժամանակ դեռ իրենց ազգութիւնը՝ բառի այսօրոյս իմաստով, չէին ըմբռնել: Ադրբեջանի թուրքերը, որ աստիճանաբար պարսկացման առջեւ էին կանգնած, այս անգամ կանգնեցին ոռացման քաղաքականութեան առաջ»⁴⁹: Այս պայմաններում, սակայն, գրում է հեղինակը, թուրքերի մէջ զարգանում են ինքնութեան եւ ինքնապաշտպանութեան զգացումները:

Ռասուլզադէն գրում է, որ թէեւ ոռաները հիմնել էին հոգեւոր հիմնարկներ, որ պատրաստում էին հոգեւորականներ, եւ դպրոցներ, որ կրթում էին երիտասարդները, բայց ժողովուրդն այդ

⁴⁸ Նոյն տեղում, էջ 13:

⁴⁹ Նոյն տեղում, էջ 17:

հիմնարկների ու դպրոցների շրջանաարտների նկատմամբ արհամարհական վերաբերում ունէր. նա ցանկանում էր ունենալ ի՛ր այխունը (մուսուլման հոգեւորական- Ս.Մ.) իր մաքաբախանէի (տէրթողիկեան տիպի դպրոց- Ս.Մ.) շրջանաւորը: Թէեւ այս դպրոցները եւ սրանց շրջանաարտները, որոնցից ժողովուրդն այդքան անուր կառչել էր, նոյնպէս ամբողջովին իրենը չէին եւ կրում էին Իրանի մշակութային ազդեցութիւնը, «...սակայն ոռասական մշակոյթի համեմատ, որը ժողովրդի հոգուն օտար էր, անելի ազգային ու անելի հարազատ էր համարում»⁵⁰:

1905 թ. յեղափոխութեան պարտութիւնից յետոյ, գրում է Ռասուլզադէն, Ռուսաստանում սկսուեց յետադիմական սաստիկ շարժում. գլուխ բարձրացրեց շովինիզմը: Նրա համոզմամբ «Ռուսական շովինիզմն իրապէս կենտրոնացել էր թուրք աշխարհի վրայ... Այդ ժամանակ ձեւատրման ընթացքում էր քաղաքական ընդդատակեայ մի խմբաւորում, որի անդամները մեծաւ մասամբ այն երիտասարդներն էին, ովքեր փորձառութիւն էին ձեռք բերել 1905 թ. յեղափոխական խմբաւորումներում...Այս խմբաւորումը հաւատում էր ոռաների եւ Ռուսաստանում բնակուող թուրքերի միջեւ իրաւահասարակութեան՝ բոլոր բնագաւառներում եւ միաժամանակ իր նպատակն էր համարում ամբողջ թուրքական աշխարհի եւ իսլամական աշխարհի ազատութիւնը: Այս խմբաւորման գաղափարը ժողովուրդների միջեւ իրաւունքների ամբողջական հաւասարութիւնն էր եւ այդ պատճառով էլ Մուսաւաթ (հաւասարութիւն- Ս.Մ.) էր կոչուել»⁵¹:

Ռասուլզադէն յանգում է այն եզրակացութեանը, որ արդէն 20-րդ դարի սկզբներին «Բաքուն համարում էր թուրքական ազգայնականութեան կենտրոնը, եւ ոռական բուլձեիկեան կուսակ-

⁵⁰ Նոյն տեղում, էջ 17-18:

⁵¹ Նոյն տեղում, էջ 27-28:

ցութիւնը ծգտում էր այդ կենտրոնը ոչնչացնել: Այդ կուսակցութիւնը նպատակին հասնելու համար գտաւ թուրքերի դէմ ռուսների ասանդական դաշնակցին՝ հայերին»⁵²:

Համառօտ կերպով նշենք, որ Օսմանեան կայսրութիւնում պանիսլամական եւ պանօսմանական գաղափարների ծախողումից յետոյ առաջ քաշուեց պանթիւրքականութեան գաղափարախօսութիւնը, որի քարոզիչն ու տարածողը երիտասարդ թուրքերն էին, ովքեր էլ 1907 թ. հիմնեցին Միութիւն եւ յառաջադիմութիւն կուսակցութիւնը:

1911 թ. Բաքում հիմնադրուեց Մուսուլմանական դեմոկրատական մուսաաթ կուսակցութիւնը: Կուսակցութեան հիմնադիրները՝ Ռասուլզադէն, Շարիֆզադէն, Քազեմզադէն եւ այլք, հովանաւորում էին թուրքերի կողմից: 1917 թ. տեղի ունեցաւ Մուսուլմանական դեմոկրատական մուսաաթ կուսակցութեան եւ Թուրք ֆեդերալիստների կուսակցութեան համատեղ համագումարը: Այդ համագումարում երկու կուսակցութիւնները միաւորուեցին եւ կոչուեցին Թուրք մուսաաթական ֆեդերալիստների դեմոկրատական կուսակցութիւն: Կուսակցութեան համագումարում Ռասուլզադէն, Գոքիսկին, Օսրեկովը, Աղայեւը եւ մի քանի ուրիշներ ընտրուեցին Կենտրոնական կոմիտէի անդամ:

Մուսաաթականները յաւակնում էին անկախութեան. 1918 թ. մայիսի 27-ին Թիֆլիս քաղաքում ձեւարեցին իրենց կառավարութիւնը եւ հռչակեցին Ադրբեջանի Հանրապետութեան անկախութիւնը: Յունիս ամսին նշեալ կառավարութիւնը իր նստավայրը տեղափոխեց Գեանջա քաղաք: 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին Նուրի փաշայի հրամանատարութեամբ թուրքական բանակի կողմից Բաքուի գրաւումից յետոյ մուսաաթականների կառավարութիւնը տեղափոխուեց Բաքու:

⁵² Նոյն տեղում, էջ 42:

Իրանի պատմութեան և պատմական աշխարհագրութեան հետազոտող, գրող եւ թարգմանիչ դոկտոր Էնայաթօլլահ Ռեզան իր «Ինչպէ՛ս Ադրբեջան անունը դրուեց Առանի վրայ» յօդուածում գրում է. «Թէ՛ւ մուսաաթականները միասնական ու կազմակերպ խումբ չէին, այդուհանդերձ թուրքերի ազդեցութիւնը նրանց վրայ շատ էր: Խորհրդային փոքր հանրագիտարանում, որ 1954 թ. հրատարակուել է Մոսկուայում, այսպէս է գրուած. «Մուսաաթականները հետեւում էին թուրքերին եւ [իրենց հիմնած պետութիւնը] պանթիւրքական պետութիւն էր:

Ենթադրում է, որ Կովկասում Առանն ու Շիրուանը Ադրբեջան անուանելը եղել է թուրքերի պահանջով ու քաղաքականութեամբ, որովհետեւ թուրքերը, որ մի քանի անգամ յարձակուել էին Իրանի Ատրպատականի վրայ, հակառակ իրականացրած մեծ ջարդերի, մշտապէս հանդիպել էին Ատրպատականի ժողովրդի սաստիկ դիմադրութեանը, ուստի չէին կարող ուղիղ ճանապարհներով Ատրպատականի ժողովրդին թեքել դէպի իրենց: Այդ պատճառով ընտրեցին ոչ ուղիղ ճանապարհը եւ փորձեցին նախ՝ Կովկասն ու Ադրբեջանը միաւորել «Ադրբեջան» միասնական անուան շուրջ եւ ապա՝ նշեալ երկու տարածքները միացնել իրենց հողին»⁵³:

Նշենք, որ 1920 թ. ապրիլի 28-ին Կարմիր բանակը գրաւեց Ադրբեջանը եւ վերջ դրեց Ադրբեջանի Հանրապետութեան գոյութեանը: Ինչպէս նշում է Էնայաթօլլահ Ռեզան իր վերոնշեալ յօդուածում, «Այդ թուականին Բաքում եւ նրա շրջակայքում յայտարարուեց Խորհրդային իշխանութիւն: Սակայն նոր պետութիւնն էլ «Ադրբեջան» անունը, որ պանթիւրքիստները դրել էին Առանի ու Շիրուանի վրայ, պահպանեց:

⁵³ ظهیر الله رضا، چگونگی نام آذربایجان بر ایران نهاده شد؟، مقاله، مجلة اطلاعات سیاسی-اقتصادی، تهران، شماره ۱۸۱-۱۸۲، صفحات ۲-۲۵.

Այսպիսով՝ «Աղբրեջան» անունը՝ նախ մուսաաթականների կողմից դրուեց Կովկասի մի մասի վրայ եւ այնուհետ՝ Խորհրդային Միութեան կողմից հաստատուեց ու կայունացաւ⁵⁴:

Պարսիկ պատմաբանը, Աղբրեջան անուն գործածութիւնը քաղաքական ծրագրի մաս համարելիս յետում է նաեւ Վասիլի Բարտուղի տեսակէտի վրայ. «Կովկասի Աղբրեջանի անունը յեղափոխութիւնից (նկատի ունի 1917 թ. ռուսական յեղափոխութիւնը) յետոյ միայն սկսեց օգտագործուել...» եւ «...Աղբրեջան անունը Աղբրեջանի Հանրապետութեան համար այն պատճառով ընտրուեց, որ ենթադրում էր, թէ Աղբրեջանի Հանրապետութեան հաստատումով Իրանի Ատրպատականն ու Աղբրեջանի Հանրապետութիւնը կը միատրուեն...Աղբրեջան անունը այդ տեսակէտից ընտրուեց... Երբ անհրաժեշտ լինի մի անուն ընտրել, որ ամբողջ Աղբրեջանի Հանրապետութիւնն ընդգրկի, այդ դէպքում կարելի է Առան անունն ընտրել»⁵⁵:

Թուրք Աթաբակին իր «Աղբրեջանը ժամանակակից Իրանում»⁵⁶ գրքում, վերլուծելով Խորհրդային Միութեան դերակատարութիւնը պատմութեան վերաշարադրման հարցում նշում է. «Իս. Միութիւնը... ձեացնում էր, որ... «նոր հայրենիք» է հիմնել, որն ի վիճակի է «Խորհրդային նոր մարդ» դաստիարակել: Այս նոր հայրենիքի հիմնական առանձնայատկութիւնը համարում էին այն բնական ուժը, որը ի զօրու էր զանազան էթնիկ խմբերի ինքնութիւնները զարգացնել... Այդ նպատակով շատ մեծ աշխատանք կատարուեց, որպէսզի պատմութիւնը վերաշարադրուի: Աթաբակին դրա օրինակներից մէկը համարում է Խորհրդային Աղբրեջանի (ներկայիս Աղբրեջանի Հանրապետութեան) պատմութիւնը:

⁵⁴ Նոյն տեղում:

⁵⁵ Նոյն տեղում, էջ 18:

⁵⁶ جورج اتابكي، آذربايجان در ايران معاصر، ترجمة محمد كريم اشراق، نشرات توس، چاپ اول، ۱۳۴۶، تهران، صفحه ۲۸۷، صفحات ۱۰-۱۵:

«... Ակսեցին գրել, որ Աղբրեջանի տարածքը հնագոյն ժամանակներից թուրքական որոշ ցեղախմբերի հայրենիքն է: Հիսիսային եւ Հարաւային Աղբրեջան եզրերի օգտագործումը Իրանի Ատրպատականի եւ նախկին Խորհրդային Աղբրեջանի մտաւորականների որոշ շրջանակներում, Արաքս գետի հիսիսային ու հարաւային շրջանները առանձնացնելու առումով, մէկ այլ օրինակ է այն վիորձից, թէ ինչպէս էին օգտագործում աշխարհագրական պարզ եզրերը՝ պատմական օրինականութիւն ստեղծելու նպատակով»⁵⁷:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՋՂԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԼԱՌԻՒՐՔԻԶՄԻՆ

Բնականաբար Օսմանեան կայսրութիւնում, հետագայում՝ արդէն Թուրքիայի Հանրապետութիւնում եւ Կովկասի թուրքաբնակ շրջաններում, իսկ 1918 թուականից՝ նաեւ Աղբրեջանի Հանրապետութիւնում տեղի ունեցող պանթիւրքական նկրտումների նկատմամբ Իրանը չէր կարող անտարբեր մնալ:

Իրանական հակազդեցութիւնը արտայայտուում էր երկու մակարդակի վրայ, մէկը՝ իրանցի մտաւորականների ու մամուլի գործիչների, միւսը՝ Իրանի պետութեան պաշտօնական ու անպաշտօն դիքորոշումների:

Իրանցի պատմաբան Քաւէ Բայաթը, ուսումնասիրելով 1900-ական թուականներին Բաքում եւ Թաւրիզում հրատարակուած մամուլը, իր «Պանթիւրքիզմը եւ Իրանը» գրքում նշում է. «1906 թ. նոյեմբերին Բաքուի «Էռշադ» օրաթերթի համարներից մէկում ուն Սայեհ Բէյգի հրատարակած մի յօդուածը, որտեղ յիշուալը խօսում էր «Աղբրեջանի»⁵⁸ ներսում թուրքերէն լեզուի խրա-

⁵⁷ Նոյն տեղում, էջ 10-11:

⁵⁸ Խօսքը Իրանի Ատրպատականի մասին է:

խուման ու տարածման» անհրաժեշտության մասին, առաջացրեց իրանցիների հակազդեցութիւնը, որը համարում է այն առաջին քայլերից մէկը, որ իրանցիները կատարեցին վերոյիշեալ երեսայթի դէմ⁵⁹: Թեհրանում հրատարակուող «Հարթ Մաթին» թերթում ոմն Պարսիզադէ Պարսիսեժադ պատասխանեց այդ յօդուածին՝ շեշտելով «...պարսկերէն լեզուի հիմնական դերը Իրանի անկախութեան պահպանման գործում...»:

Այդուհետ մամուլում երկուտէք շարունակում է հակամարտութիւնը մի կողմից՝ «օսմանցի թուրքերը մեր եղբայրներն են, ու մեր համակրանքը նրանց նկատմամբ արեան հետ խառնուել ու հոգով է դուրս գալու» կամ Ջրադաշտին թուրք կոչելը բանաստեղծ Սուլէյման Նազիֆի կողմից ու, միա կողմից՝ «իրանցիներն ու թուրքերը ցեղային տարբերութիւն ունեն, եւ պարսկերէն լեզուն կիրառման ու տարածման տեսակէտից Իրանի հիւսիսարեւմտեան շրջաններում պատմական առումով նախորդում է թուրքերէնին»: Ի պատասխան պանթիքաբական այն տեսակէտի, որ իբր Իրանի քաղաքակրթութիւնը պարսկական քաղաքակրթութիւնից առաջ թուրքական քաղաքակրթութիւն է եղել, հակադիր կողմը վկայակոչում է այն բազմաթիւ մզկիթները, տներն ու դպրոցները, որ կառուցուել են Իրանում թիւրքական հարստութիւնների տիրապետութեան ժամանակ եւ հարցնում. «Եթէ այդ յուշարձանները թուրքի հոգուց ու մոնղոլի ցեղից են, ինչու՞ իրենց երանելի հայրենիք Մոնղոլիայում այդ գլուխգործոցներից մի քանիսը չեն կառուցել»⁶⁰ եւ այլն:

Իրանցի մտաւորականների հակազդեցութիւնը չի սահմանափակում միայն Իրանում լոյս տեսնող թերթերում յօդուածներ

գրելով: Օրինակ՝ մի խումբ իրանցի մտաւորականներ, ովքեր ապրում էին Բեռլինում, սկսում են հրատարակել «Իրանշահր» անունով հանդէս, որտեղ նիւթեր են հրատարակում ի պաշտպանութիւն Իրանի ինքնիշխանութեան եւ իրանական ինքնութեան: Հանդէտում թարգմանաբար հրատարակում են հատուածներ գերմանացի գիտնական Եոզեֆ Մարկարտի «Ուսումնասիրութիւններ Առանի պատմութեան մասին» գրքից: Յատկանշական է, որ այդ մտաւորականներից ոմանք, հետագայում վերադառնալով Իրան, իշխանութեան մէջ ազդեցիկ պաշտօնների հասան:

Իրանի Դեմոկրատական կուսակցութեան Բաքուի կոմիտէն 1918 թ. փետրուարի 10-ին Բաքում սկսում է հրատարակել մի հանդէս «Ատրպատականը՝ Իրանի անբաժանելի մասը» անունով, որտեղ արժարժում են Իրանի պատմութեան մէջ Ատրպատականի կարեւոր դերի, երկրի հողային ամբողջականութեան եւ ազգային հպարտութեան պահպանման գործում այս երկրամասի պարտականութեան մասին եւ այլն:

Այստեղ հարկ է նշել, որ 1918 թ. ապրիլին, երբ Թաւրիզը գտնուում էր Օսմանեան բանակի տիրապետութեան ներքոյ, Օսմանցիների գաղտնի սպասարկութիւնը (Թաշքիլաթ է Մախսուէ) Թաւրիզում հրատարակում է «Ազարաբաղեզան» անունով մի հանդէս, որը պանթիքիզմի քարոզչութեան Օսմանեան հիմնական միջոցն էր:

Այգրեանկան շրջանում պանթիքական հակումներ ունեցող մամուլում շեշտը դնում են Ատրպատականի եւ Առանի պատմութեան, Ատրպատականում թուրքերէն լեզուի տարածման, մայրենիի պահպանման ու նման հարցերի վրայ: Քաղաքական պահանջ՝ ինքնավարութիւն, անջատում Իրանից կամ միացում Օսմանեան կայսրութեանը, չկայ:

Աթաբակին գրում է, որ «...1905-1909 թթ. Իրանի Սահմանադրական յեղափոխութիւնից յետոյ է, որ ընդհանուր առմամբ ի-

کوه بیات، پان ترکیسم و ایران، چاپ اول، بهار ۱۳۴۷، نشر پردیس دانش با همکاری شرکت نشر و پژوهش شیراز، کتاب، تهران، صفحه ۲۳

تلقى اراضی، انریلیجان یا یک مساله حیاتی و مماتی در ایران، مقاله، سال ۱۹۲۴، مجله فرنگستان برلین 60

St'v n'ba P'wajap, էջ 70:

րանցիների, իսկ մասնատրապա Իրանի ատրպականցիների մօտ արձարծուեցին քաղաքական որոշ հարցեր, որոնք միախառնուած էին ազգութիւն եւ ցեղ (ethnicity) հասկացութիւնների հետ: 19-րդ դարի Արեւմտեան գաղափարների (ազգ, ազգայնականութիւն, ազգային ինքնիշխանութիւն) ներթափանցումը Իրան, Նոյն ժամանակաշրջանում հարեան Անատոլիայում պանթիօրքիզմի տարածումը Իրանի միջին դասակարգի մտատրականների որոշ շրջանակների անհանգստութիւն պատճառեց: Այս մտատրականների հիմնական մտահոգութիւնը Իրանի անկախութեան պահպանումն էր ու պայքարը ամէն մի դրսետրման դէմ, որ սպառնում էր երկիրը բաժանել առանձին շրջանային պետութիւնների»⁶¹:

Աթաբակին մէջբերում է Բրիտանական պետութեան քաղաքական պաշտօնեաներից մէկի խօսքը. «Թուրքիան ձեռք ձեռքի է տուել Անդրկովկասի թաթարների հետ (Բաքու), եւ նրանք էլ յաւանում են Ատրպատականին... Թուրքիայի համար Իրանի հիպիսը, որպէս միջանկեալ օղակ Միջին Ասիայի թուրանցիների հետ, կարեւոր նշանակութիւն ունի»⁶²:

Պանթիօրքիզմին իրանական հակազդեցութեան մէկ այլ օրինակ է Շէյխ Մոհամմադ Խիաբանիի առաջարկը՝ Ատրպատականը վերանուանել Ազատիստան: Խիաբանին ձնունդով Իրանի Ատրպատականի համենէ գիտից էր: Հոգեւորական էր, Իրանի Սահմանադրական յեղափոխութեան յաղթանակի համար պայքար մղող քաղաքական գործիչներից մէկը, Ատրպատականի մուջախեդների եւ Դեմոկրատական կուսակցութեան ղեկավարներից: Երկու շրջան ընտրուել է Իրանի խորհրդարանի պատգամար:

تورج اتابکی، آذربایجان در ایران معاصر، ترجمة محمد کریم اشراق، انتشارات توس، چاپ اول، ۱۳۷۶، تهران، صفحه ۲۸۷، صفحه ۱۱

تورج اتابکی، آذربایجان و ناسیونالیسم ایرانی، مقاله، فصلنامه فرهنگساز، اجتماعی گفتگو، شماره ۳۳، سال ۲۸، تهران، صفحه ۲۸ <http://goftogu.com/> (30.05.2017 թ.):

Պէն էր Իրանի գործերին օտար երկրների միջամտութեանը: Այն կարծիքին էր, որ Իրանում պէտք է տեղի ունենան բարեներդրումներ, սակայն քաղաքական ճանապարհով դրա հնարատրութիւնը չէր տեսնում: Երբ 1918 թ. մայիսի 27-ին Արաքս գետի հիւսիսային շրջանների վրայ Ադրբեջան անունը դրեցին, Խիաբանին ու նրա հետետրոններն առաջարկեցին Ատրպատական նահանգի անունը փոխել Ազատիստանի, որպէսզի յստակօրէն տարանջատուէր մէկը միացի ու քաղաքական շահարկումների առիթ չդառնար:

Իրանի, յատկապէս Ատրպատականի պատմութեան ու լեզուի մասին բազմաթիւ լրջագոյն աշխատութիւնների հեղինակ Ահմադ է Քարափին իր «Ատրպատականի 18 տարուայ պատմութիւն» գրքում գրում է. «Շարժման հէկց առաջին օրերին, Հաջի Էսմայիլ աղա Ամիրխիզին, ով հին ազատատենչերից էր ու այդ ժամանակ Խիաբանիի մօտ մարդկանցից, առաջարկեց՝ նկատի ունենալով, որ Ատրպատականը Սահմանադրութեան ճանապարհին ջանքեր է թափել ու Իրանի համար ազատութիւնը նա է ձեռք բերել, անունը դնենք «Ազատիստան»: Այդ ժամանակ «Ադրբեջան» անունը մի դժոարութեան էր հանդիպել, քանի որ ռուսական կայսրութեան քայքայուելուց յետոյ Կովկասի թիրջալեզուները Բաքում ու նրա շրջակայում մի փոքրիկ հանրապետութիւն էին կեանքի կոչել եւ այն անուանել էին «Ադրբեջանի Հանրապետութիւն»: Այդ տարածքի անունը գրքերում Առան է: Սակայն որովհետեւ այդ անունը շրջանառութիւնից դուրս է եկել, իսկ միա կողմից՝ այդ հանրապետութեան հիմնադիրների յոյսն ու փափագն այն էր, որ Ատրպատականի հետ միանան, այդ պատճառով իրենց տարածքի ու հանրապետութեան համար ընտրեցին այդ անունը: Ատրպատականցիները, որ այդպիսի միատրումով գոհ չէին ու իրանականութիւնից չէին ուզում հրաժարուել, կովկասցիների այդ անուանակոչումից խիստ անհանգստացան, եւ որովհետեւ այդ անուանակոչումը տեղի էր ունեցել, ոմանք ասում էին՝

անելի լաւ է մենք մեր նահանգի անունը փոխենք. Ազատիստանի առաջարկն այդ պատճառով է եղել»⁶³:

Յատկանշական է, որ իրանական ազգայնականութեան ծնատրոման յատկանիշներից մէկը ատրպատականցի մտաւորականների ներգրատածութիւնն է այդ հարցում: Պանթիփրքիզմի հարձակումներին պատասխանում են ատրպատականցի մտաւորականներ Սէյէդ Հասան Թաղիզադէն, Հոսէյն Քազեմզադէ Իրանշահիրը, Մահմուդ Ղանիզադէ Սալմասին, Ռեզազադէ Շաֆադ Թաքրիզին, Սէյէդ Ահմադ Քասրաւին, դոկտ. Թաղի Առաւին, Ալի Սաղեղի Թաքրիզին եւ այլք⁶⁴: Կան նաեւ ուրիշներ, ինչպէս Ռաշիդ Եասեմին, ով բուրդ էր, կամ Իռաշ Աֆշարը, ով թէւէ Եազդ քաղաքից էր, սակայն որովհետեւ աֆշար էր, թուրքերը նրան թուրք էին կոչում⁶⁵, բանաստեղծ Մալքե Օլ Շոարայէ Բահարը, դոկտ. Մահմուդ Աֆշարը, տարբեր թերթեր, ինչպէս «Շաֆադ է Սորիս»ը, «Թաջադոդ»-ը եւ այլն:

Ամենակարեւոր ու մնայուն աղբիւրներից մէկը Սէյէդ Ահմադ Քասրաւի Թաքրիզի գիրքն է՝ «Յօդուած Ազերիի կամ Ազերքայեցականի հնագոյն լեզուի մասին», որտեղ նա ազերի լեզուի նմուշներ է ներկայացնում եւ բացատրում, թէ ինչպէս է թուրքերէն լեզուն տարածուել Ատրպատականում եւ փոխարինել ազերիին⁶⁶:

Սահմանադրական շարժման ծախողութիւնների եւ երկրում րոնկուած շարժումների (Խիաբանիի շարժում, Ջանգալիի շարժում

(Անտտականներ) Խորասանի շարժում եւ այլն) ընթացքում ի յայտ եկան բարենորոգիչներ, ովքեր համոզուած էին, որ միայն կենտրոնացուած ու ուժեղ պետութիւնն է կարող պահպանել Իրանի հողալիս ամբողջականութիւնը: Նրանք շեշտը դրեցին պարսկերէն լեզուի տարածման եւ թուրքերէն ու արաբերէն տարրերից մաքրման վրայ: Այս մտեցումը սկիզբ դրեց մի տեսակ լեզուաբանական ազգայնականութեան ծնատրոման, որն անելի ուշ տարածուեց նաեւ պատմութեան վրայ: Ասպարէզ նետուեց «մէկ ազգ, մէկ երկիր» գաղափարը, որի իրականացմանը նուիրուեց 1920-ական թուականներին կէտերին գահ բարձրացած Ռեզա Շահը:

Անշուշտ պէտք է նշել, որ իրանական ազգայնականութեան ի յայտ գալը միայն պանթիփրքական նկտումների հետեանք էր: Իրանական ազգայնականութեան ծնատրոման մասին պատմաբան Մաշալլահ Աջոզանին գրում է. «Իրանական ազգայնականութեան ծնատրոման գործում դերակատար էր նաեւ Իրանի յետամնացութիւնը, որը մղում էր մտաւորականներին վերլուծել պատճառներն ու փնտրել լուծումներ այդ վիճակից դուրս գալու համար: Օրինակ՝ Միրզա Ֆաթիհալի Ախտեղազէն Երուպայի Վերածննդի շրջանի մտաւորականների ազդեցութեամբ, շեշտելով Իրանի հնագոյն շրջանի փառքը, քարոզում էր կրօնի ու քաղաքականութեան տարանջատումը: Նա իր գրութիւններում շեշտը դնում էր «օրէնսդրութեան եւ Սահմանադրական իշխանութեան հաստատման, հնագոյն Իրանին վերադառնալու, կրօնական իշխանութեան մեթման, կիրառական գիտութեան, գիտութեան, ուսման եւ իսլամական բողոքականութեան անհրաժեշտութեան վրայ»⁶⁷: Նա փորձեց պատրաստել պարսկական այբուբեն, որը պիտի փոխարինէր արաբականին. նա հաստատեց, որ այբուբենի

63 احمد كسروی، تاریخ هیجده ساله آذربایجان، دو جلد، جلد دوم، چاپ تهیه تهران، انتشارات امیر کبیر، سال ۱۳۵۳، صفحه ۹۱۹، ۲۵۳۷

Այս մասին տե՛ս նաեւ
عفتاب الله رضا، چگونه نام آذربایجان بر ایران نهاده شد؟، مقاله، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، تهران، شماره ۱۸۲-۱۸۱، صفحه ۱۹

64 گروه بیست، بان ترکیسم و ایران، چاپ اول، بهار ۱۳۸۷، نشر پریس دانش با همکاری شرکت نشر و پژوهش شیراز، کتاب، تهران، صفحه ۱۱۴

65 Նոյն տեղում, էջ 115:

66 Նոյն տեղում, էջ 96:

67 مشاهد اجوداتی، شروطه ی ایرانی، تهران، نشر اختران، سال ۱۳۸۷، چاپ هشتم، ۵۶۰ صفحه، صفحات ۲۱۹-۲۱۸

փոփոխությունը եւ արաբական մշակույթից ազատուելը նոյնիսկ օրէնքի իշխանութիւնից եւ Սահմանադրական խորհրդարանից անելի կարելու է: Ընէն նրա ջանքերը արդիւնք չտուեցին, սակայն ազդեցին իրենից յետոյ եկող մտաւորականների եւ Սահմանադրական շարժման ղեկավարների վրայ⁶⁸:

Մէկ այլ մտաւորական՝ Միրզա Աղայանն է Քերմանին գրում էր հայրենիքի, հնագոյն Իրանի փառքի, արիական ցեղի, արեան եւ ազգային լեզուի մասին. լեզուն համարում էր ազգի գոյատեւման հիմքը եւ կրօնից կարելու: Նա ամբողջական արդիականացումը համարում էր հարցի լուծում եւ պաշտպանում էր բարեկրթութեան գաղափարը, կրօնական իշխանութեան եւ կրօնի ու քաղաքականութեան միաւորման բացառումը, հնագոյն Իրանի ուժանտիկ պաշտամունքը եւ այլն⁶⁹:

Ինչպէս նշուեց, պանթիստական գաղափարներին հակազդում էին ոչ միայն իրանցի մտաւորականներն ու մամուլի գործիչները, այլեւ Իրանի պետական այրերը՝ իրենց պաշտօնական կամ անպաշտօն դիրքորոշումներով: 1923 թ. յուլիսին Ստամբուլի Թուրք օջախի կենտրոնում ելոյթ ունեցաւ ում Ռոշանի Բէգ, որի արծագանքը իրանական թերթերում եւ պետական հաստատութիւններում պիտի համարել Իրանում պանթիստիկ միջոցի լայն արձարժման ու քննարկման սկիզբը⁷⁰: Այդ ելոյթում արհամարհանք կար Իրանի ու իրանցիների նկատմամբ. «Հիւսիսային Իրանն ամբողջութեամբ թուրքական է... Իրանի քայքայումը լեզուի ու էթնոսի խառնուրդի պատճառով անխուսափելի է... Օսմանեան կայսրութեան բաղկացուցիչ տարրերը աստիճանաբար Օսմանեան կայսրութեան անկման պատճառ դարձան, Իրանն էլ

Օսմանեան [կայսրութեան] ճակատագրին կարժանանայ, եւ անկասկած այն ժամանակ Իրանի Ադրբեջանի թուրքերը հիմնելու են մի թուրքական թագաւորութիւն»⁷¹:

Ռոշանի Բէգի այս ելոյթին պաշտօնապէս արձագանքում է Իրանի դեսպանատունը Ստամբուլում: Իրանի քաղաքական ներկայացուցիչ Էսհաղ Խան Մաֆիսամ-օլ-դուլէն, հանդիպելով Անկառայի իշխանութեան ներկայացուցչին, պահանջում է Ռոշանի Բէգին պատժել եւ թերթերում փոխտեսք յայտնելով՝ Իրանի իշխանութիւնից ներողութիւն խնդրել⁷²:

Թուրքիայի «Վաթան» օրաթերթում ում լրագրող Ամնեղ Շորրի իրատարակում է յօդուած «Հարաւային Ադրբեջանում քնակուող թուրքերը» վերնագրով, որը, ըստ որոշ պատմաբանների, համարում է առաջին յօդուածը, որտեղ պաշտօնապէս յայտնագործում է «Հիւսիսային եւ Հարաւային երկու Ադրբեջաններ» հասկացութիւնը⁷³:

ՊԱՆԹԻՍՏԻԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՁԵՆԱԴՐՈՒՄԻՑ ՄԻՆԶԵԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՄԱՇԽԱՐԿԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՆԵ

Օսմանեան կայսրութեան փլուզումով 1923 թ. պաշտօնապէս հռչակուեց Թուրքիայի Հանրապետութեան կազմաւորումը:

Թուրքիայի Հանրապետութիւնը, Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի ղեկավարութեամբ, նկատի ունենալով համաշխարհային քաղաքական իրավիճակն ու երկրի յետպատերազմեան պայման-

⁶⁸ Լոյն տեղում:

⁶⁹ Լոյն տեղում:

كله بيهات، بان تركيكم و ايران، چاپ اول، بهار ۱۳۸۷، نشر پردیس دانش یا همکارى شركت نشر و پژوهش شیرازة كتاب، تهران، صفحات ۳۱-۳۳

⁷¹ Լոյն տեղում:

⁷² Լոյն տեղում:

كله بيهات، بان تركيكم و ايران، چاپ اول، بهار ۱۳۸۷، نشر پردیس دانش یا همکارى شركت نشر و پژوهش شیرازة كتاب، تهران، صفحه ۷۶

ները, պաշտօնապէս յայտարարեց, որ չի հետապնդում պանթիօրքական գաղափարներ: Սակայն դա դեռ չէր նշանակում, որ իրականում նրանք այդ գաղափարների իրականացմանը հետամուտ չէին: Ինչպէս նշում է Իրանի Սահմանադրական յեղափոխութեան առաջնորդներից Սէյէդ Հասան Թաղիզադէն (հետագայում՝ Իրանի խորհրդարանի պատգամատր)՝ «Հիմնական տարբերութիւնը ոչ թէ խնդրի էութեան մէջ է, այլ հնարարութիւնների ճիշտ գնահատման եւ իրատեսական ուղեգծի որդեգրման»⁷⁴:

1925 թ. հիմնադրուեց Թուրքական պատմագիտական ընկերութիւնը, որի նպատակն էր ներկայացնել թուրքերի պատմական ձեռքբերումները: 1930 թ. նշեալ համագումարի պատասխանատու Թոֆիղ Բէզը յայտարարեց. «Մինչեւ վերջերս արդի քաղաքակրթութեան հիմնադիրներ էին համարում յոյներն ու հունացիները, մինչդեռ այսօր փաստուել է, որ յունական քաղաքակրթութիւնը ընդօրինակումն է թուրքական քաղաքակրթութեան», իսկ 1932 թ. յայտարարուեց Արեային լեզուի տեսութեան մասին, ըստ որի՝ թուրքերէն լեզուն աշխարհի առաջին լեզուն է, իսկ միա լեզուներն առաջացել են նրանից եւ, ընդհանրապէս, մարդկութեան բոլոր ձեռքբերումներն ունեն թուրքական ծագում, ինչպէս չինականն ու հնդկականը: Խեթերն ու շումերներն էլ, որոնք Միջագետքի քաղաքակրթութիւնների հիմնադիրներն են, եղել են թուրքեր⁷⁵: Քենալականների յաջորդ քայլը «Թուրքերէն լեզուի համագումարի» հիմնումն էր 1926 թ., որին յանձնարարուեց թուրքերէն լեզուն մաքրել պարսկերէն ու արաբերէն տարրերից⁷⁶: Նշենք, սակայն, որ քենալականների պաշտօնական քաղաքականութեան մէջ պանթիօրքիզմը յետին պլան մղուեց, իսկ

պանթիօրքական գործիչների գործունէութիւնը սահմանափակուեց, որովհետեւ քենալականներն այն կարծիքին էին, որ Օսմանեան կայսրութեան տրոհման պատճառներից մէկը Միութիւն եւ յառաջադիմութիւն կուսակցութեան վարած արկածախնդրական քաղաքականութիւնն է եղել: Կրկնենք, սակայն, որ դրանով խնդրի էութիւնը չփոխուեց⁷⁷:

Սերի դաշնագիրը պանթիօրքիստների համար մահուան դատաւճոհի նման էր, որովհետեւ ըստ այդ դաշնագրի Արեւմտեան Հայաստանի մի զգալի հատուած պէտք է միանար Հայաստանի Հանրապետութեանը, իսկ Օսմանեան կայսրութեան քրդաբնակ շրջաններում պէտք է հիմնուէր Քրդական ինքնավարութիւն: Նման Հայաստանի ստեղծումը լուրջ հարուած էր պանթիօրքիստների ծրագրին, ուստի նրանք իրենց բոլոր ջանքերը կենտրոնացրին այդ դաշնագիրը ձախողելու ուղղութեամբ⁷⁸:

Քենալականներին յաջողուեց 1920-1922 թթ. յոյներին պարտութեան մատնել, դաշնակից ուժերին պարտադրել դուրս գալ Թուրքիայից եւ, ի վերջոյ, 1923 թ. Լոզանում Եւրոպական պետութիւնների հետ կնքել խաղաղութեան նոր պայմանագիր: Նշելի է, որ քանակցութիւնների ընթացքում արծարծուած հարցերի վերաբերեալ թուրքերը դրսեւորեցին ճկունութիւն, սակայն արեւելեան սահմանների հարցում մնացին անդրդուելի: Սա մէկ անգամ եւս վկայում է նրանց պանթիօրքական հակումների մասին: Թուրքական պատուիրակութեան խորհրդական Մոնիր Բէյզը, ով նաեւ 1918 թ. Իրանի Ատրպատականի գրաւման ժամանակ թուրքական քանակի հրամանատարներից էր, Լոզանում ասել է. «Թուրքերը պիտի պահպանեն ցամաքային կապը Կովկասի մուսուլմանների

⁷⁴ *کوه بیات، بان ترکیسم و ایران، چاپ اول، بهار ۱۳۸۷*، نشر پرديس دانش با همکاری شرکت نشر و پژوهش خوارزم کتاب، تهران، ۲۴۷ صفحه، صفحات ۱۰۲-۱۰۵.

⁷⁵ *Նոյն տեղում*, էջ 106:

⁷⁶ *Նոյն տեղում*:

⁷⁷ *کوه بیات، بان ترکیسم و ایران، چاپ اول، بهار ۱۳۸۷*، نشر پرديس دانش با همکاری شرکت نشر و پژوهش خوارزم کتاب، تهران، ۲۴۷ صفحه، صفحات ۱۰۷.

⁷⁸ *هراج استبدادیان، مقدمه ای بر بیان ترکیسم، چاپ اول، بهار ۱۳۸۲*، ماهنامه ارکان، تهران، ۱۵۸ صفحه، ۸۲ صفحه.

հետ: Այդ տեսակետից Վանը, որպես Իրանից Բաքու տանող ճանապարհի, նրանց անհրաժեշտ է»:⁷⁹

Նկատի ունենալով, որ Կովկասի թիրաբանակ շրջանները, որոնք արդեն ճանաչում էին որպես Ադրբեջան, ինչպես նաև այն, որ Կենտրոնական Ասիայի թիրաբանակ շրջանները գտնուում էին Խորհրդային Միության սահմաններում, ընդհանուր առմամբ Առաջին և երկրորդ համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակահատուածում Թուրքիայի Հանրապետության յարաբերություններն արդեն Խորհրդային Միության մաս կազմող այդ թիրաբանակու հանրապետությունների հետ պետք է դիտարկել Թուրքիայի Հանրապետության և Խորհրդային Միության փոխյարաբերությունների շրջանակում: Այդ ժամանակաշրջանում թեև Թուրքիայի Հանրապետությունը չի փորձել ուղղակի ու բացայայտ կերպով աշխատել պանթիրաբանակ գաղափարների տարածման և համապատասխան աշխատանքների կազմակերպման ողջութեամբ, սակայն անուղղակի աշխատանքներ կատարուել են:

Թուրքիայի Հանրապետության կրատրական կեցուածքի պատճառներն էին համաշխարհային պատերազմից յետոյ տնտեսապէս ու ռազմական առումով թուլացած լինելը և Խորհրդային Միության հետ յարաբերությունները չարելու ձգտումը:

Ժամանակակից թուրք պատմաբան Այշէ Հիւրը իր «Պանթիրաբանակից ցեղապաշտութիւն» յօդուածում գրում է. «Աթաթուրքն այն կարծիքին էր, որ պանթիրաբանակ կարող է վտանգել Թուրքիա-Խորհրդային Միութիւն փոխյարաբերությունները, որոնք 1917 թ. յունուարի 17-ի անկողնակալութեան և բարեկամութեան պայմանագրով նոր փուլ էին մտել...Մէկ առ մէկ փակուեցին «Ենի Թորքեստան», «Ուլլու Իրտ», «Ենի Ղաֆղազիա» և «Ազերի թուրք» թերթերի նման թերթեր, որոնք հրատարակուում էին 1927-

⁷⁹ Նոյն տեղում, էջ 85:

1931 թուականների ընթացքում այն ազերիների կողմից, ովքեր ռուսական յեղափոխութիւնից յետոյ բնակութիւն էին հաստատել (Թուրքիայում և, թուրքական ցեղապաշտական գաղափարախոսութեան նկատմամբ պաշտօնական վերաբերմունքը ճշտում ու փոփոխում էր Խորհրդային Միութեան և Գերմանիայի հետ Թուրքիայի յարաբերությունների համապատկերում»:⁸⁰:

ԴԵՄՈՆՐԱՏԱՎԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ՝⁸¹ ՇՆՈՒՆԴԸ ՈՒ ՎԱՆԺԱՆԸ

1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին սկսուեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Իրանը սկզբում յայտարարեց իր չեզոքութեան մասին, սակայն հետագայում, երբ երկիր ներխուժեցին հարաւից՝ անգլիական և հիւսիսից՝ խորհրդային զօրքերը, մտաւ պատերազմի մէջ:

Պատերազմի աւարտից յետոյ անգլիական զօրքերը լքեցին Իրանը, սակայն խորհրդային և ամերիկեան զօրքերը մնացին Իրանում, ինչը խախտում էր 1943 թ. Թեհրանի կոնֆերանսի աւարտին արուած յայտարարութիւնը, որով երեք երկրները ճանաչում էին Իրանի տարածքային ամբողջականութիւնն ու անկախութիւնը:

Խորհրդային միութեան աջակցութեամբ 1945 թ. դեկտեմբերի 12-ին Ատրպատականում ստեղծուեց Ադրբեջանի Ինքնավար Հանրապետութիւնը՝ Ատրպատականի Դեմոկրատական կու-

⁸⁰ عيشه خرد، از يان توكيسم تا نژاد پرستی، مقاله، ويگاه اخبار روز، مترجم باخوش سيبی، ۲ نوامبر ۲۰۱۱
<http://www.akhbar-rooz.com/article.jsp?essayId=41813> (10.11.2012 թ.):

⁸¹ Կոչում է նաև Ադրբեջանի Դեմոկրատական Ինքնավար Հանրապետութիւն:

սակցության ղեկավարմամբ, 1946 թ. յունուարի 22-ին՝ Քրդստանի Ինքնավար Հանրապետությունը (Մեհաբադի Հանրապետություն)՝ Քրդստանում: Այդ հանրապետություններն ունենալով մեկ տարուց անելի քիչ կեանք վերացան Իրանի կենտրոնական իշխանության կողմից:

Իրանի պատմության մեջ այդ իրադարձությունները կարելի էր են այն առումով, որ դրանցով մեկ անգամ ես Իրանի տարածքային ամբողջականությունը ենթարկուեց լրջագոյն վտանգի:

Դոկտ. Համիդ Ահմադին իր «Ի՛նչ կատարուեց Ատրպատականում» յօդուածում գրում է. «1945 թ. սեպտեմբերին Իրանի Համայնավարական կուսակցության⁸² անդամներից Սէյեդ Ջաֆար Փիշեարիի⁸³ միջոցով Թաւրիզում հիմնադրուեց Ատրպատականի դեմոկրատական կուսակցութիւնը⁸⁴: Այդ ժամանակ արդէն չորս տարի էր, ինչ Խորհրդային ուժերը գտնուում էին Իրանում: Որոշ ժամանակ անց այդ կուսակցութիւնը, յենուելով Կարմիր բանակի վրայ, հռչակեց ինքնավարութիւն եւ սկսեց գրանել զօրանոցներ եւ հաստատել իր վերահսկողութիւնը Ատրպատականի քաղաքաների ու գիւղերի վրայ: Արտաքին ճշումները Խորհրդային Միութեան վրայ եւ Խորհրդային Միութեան ու Իրանի պետական այրերի ուղիղ բանակցութիւններն ի վերջոյ յանգեցրին նրան, որ Խորհրդային Միութիւնն իր ուժերը դուրս բերեց Իրանից: Իրանի կենտրոնական իշխանութիւնը վերականգնեց իր ուժերը եւ կարողացաւ ազատագրել Ատրպատականը: Ատրպատականի դեմոկրատական կուսակցութեան պարագլուխները փախան երկրից: Այդ կուսակցութեան ղեկավարները, հետագայում նաեւ կողմնակիցները Ատրպատականի ճգնաժամի պատճառով

ըլ վերագրեցին ու վերագրում են Իրանում տիրող վիճակին, քունապետութեանը, սահմանափակումներին եւ այլն՝ այդ շարժումը բնութագրելով որպէս զուտ ժողովրդական շարժում եւ մերժում որեւէ արտաքին պատճառ ու միջամտութիւն, մինչդեռ բազմաթիւ հետազոտողների գնահատմամբ Ատրպատականի Դեմոկրատական Ինքնավար Հանրապետութեան ստեղծման յետեւում կանգնած էր Խորհրդային Միութիւնը, որը ձգտում էր, Իրանից որոշ տարածքներ գրանելով, հասնել Պարսից Մոցի տաք ջրերին եւ նախատես տարածքներին»⁸⁵:

Ատրպատականի Դեմոկրատական կուսակցութեան ղեկավար Սէյեդ Ջաֆար Փիշեարիին ծնուել էր 1893 թ. Ատրպատականի Խալիսայի շրջանի գիւղերից մէկում եւ պատանի տարիքում ընտանիքի հետ տեղափոխուել Բաքու: Կրթուել էր Բաքուի Արեւելքի աշխատատրների համայնավարական համալսարանում: Որպէս լրագրող աշխատակցել էր տարբեր թերթերի: Բաքում եւ Իրանում ծաւալել էր համայնավարական (կոմունիստական) գործունէութիւն: Ձերբակալուել էր Իրանում եւ մօտ տասը տարի բանտ նստել: Իրանի Թուրքե կուսակցութեան հիմնադիրներից էր: 1944 թ. Փիշեարիին ընտրուեց Իրանի Ազգային խորհրդի (Մեջլիս) անդամ, բայց նրա հաստատմագիրը Ազգային խորհրդի կողմից չհաստատուեց: Ոմանք այն կարծիքին են, որ այդ իրադարձութիւնն էր հիմնական շարժառիթը, որը պատճառ դարձաւ, որ Փիշեարիին յետոյ ռուսների վրայ եւ հիմնադրի Ատրպատականի Դեմոկրատական կուսակցութիւնը եւ հետագային անջատողական նպատակներ: Ատրպատականի Դեմոկրատական Ինքնավար Հանրապետութեան կործանումից յետոյ նա փախաւ Բաքու եւ

⁸² The Communist Party of Iran

⁸³ Sayyed Ja'far Pishevari

⁸⁴ The Azerbaijan Democratic Party

⁸⁵ حميد احمدی، در آذربایجان چه گذشت؟، مقاله، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۱۸۲-۱۸۱، صفحات ۴۴-۴۵

1947 թ. յուլիսին ինքնաշարժի կասկածելի արկածի հետեանքով մահացաւ:

Թուղեհ կուսակցութեան նախկին անդամ, պատմաբան Բաբակ Ամիր Խոսրոսին իր «Ատրպատականը մնաց Ստալինի կոկորդոս»⁸⁶ վերնագրուած հարցազրոյցում այն տեսակէտն է յայտնում, որ Պարսից ծոցի նախառատ շրջաններին տիրապետելու Ռուսաստանի զայթակողութիւնը պարզորոշ արտացոլուած է 1940 թ. նոյեմբերի 13-ին Խորհրդային Միութեան և Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարներ Մոլոտովի և Ռիբենտրոպի միջեւ կնքուած գաղտնի համաձայնագրում. «Համաձայնագրի նպատակը «ազդեցութեան շրջանների սահմանների ճշտորոշումն էր» պատերազմի ասարտից յետոյ: Մոլոտովը Մոսկոս վերադառնալով և Ստալինի հետ խորհրդակցելուց յետոյ Գերմանիայի դեսպան Շուլենբերգին յղած 1940 թ. նոյեմբերի 30-ի իր նամակում գրում է, որ «Բաթումի եւ Բաքուի հարաւային շրջանները դէպի Պարսից ծոց ընդհանուր ուղղութեամբ որպէս ԽՍՀՄ պահանջների կենտրոն ընդունուի»⁸⁷:

Նկատի ունենալով, որ Պոտսդամի համագումարում, որը գումարուեց 1945 թ. յուլիսի 17-ից օգոստոսի 2-ը, ընդունուեց Խորհրդային Միութեան վերահսկողութիւնը Արեւելեան եւ Կենտրոնական Եւրոպայում իր գրաւած տարածքների վրայ, Ստալինը մտածում էր, որ նոյնը կարող է անել Իրանի որոշ տարածքների նկատմամբ, սակայն Թեհրանի կոնֆերանսում, որը տեղի էր ունեցել 1943 թ. նոյեմբերի 28-ից դեկտեմբերի 1-ը, յայտարարուել էր Իրանի անկախութեան եւ հողային ամբողջականութեան անձեռնմխելիութեան մասին, ուստի Իրանի որոշ տարածքների գրա-

ւումը կը դիտուէր որպէս ոսնձգութիւն Իրանի նկատմամբ: Հետեւաբար թէեւ Ստալինը Ատրպատականը եւ Քրդստանը Խորհրդային Միութեանը կցելու մասին էր մտածում, սակայն դա կոկորդիս մնացող պատառ էր, ու այն կոչ տալը հեշտ չէր: Հետեւաբար Խորհրդային Միութեանը Ատրպատականի ճգնաժամն օգտագործեց Իրանի վրայ ճշում բանեցնելու եւ իր ազդեցութեան գոտին Իրանում մեծացնելու համար, եւ երբ 1946 թ. ապրիլի 4-ին կնքուեց Ղաամ-Սաղչիկով համաձայնագիրը, որով հիսիսում նաւթի արդիւնաբերութեան արտօնութիւնը տրուեց Խորհրդային Միութեանը, վերջինս իր ուժերը դուրս բերեց Իրանից: Այդ պահից արդէն Ատրպատականի շարժման նահանջն սկսուեց»⁸⁸:

Նշենք, որ Իրանի նոր խորհրդարանը չվաւերացրեց Իրանի հիսիսի նախարդիւնաբերութեան վերաբերեալ Իրանի եւ Խորհրդային Միութեան միջեւ կնքուած պայմանագիրը:

«Փիշեարիի օգնական ղոկտ. Ջահանշահլուն գրում է, որ երբ 1946 թ. դեկտեմբերի 11-ին, Թավրիզում Փիշեարիի հետ այցելեցին Խորհրդային Միութեան գլխաւոր հիպատոս Ղոլիեվին, Փիշեարին, ով չափազանց վրոյվում էր ոռանների պահուածքից, խստագոյն բողոքեց ու ասաց, որ դուք մեզ հրապարակ էք բերել եւ հիմա, երբ ձեր շահից չի բխում, մեզ տմարդօրէն լքում էք: Մեր մասին այլեւ չենք խօսում, սակայն ասէք, թէ ի՞նչ պիտի լինի այս հաւատարիմ ու զոհաբերող մարդկանց վիճակը, որոնք իրենց չխնայեցին: Գնդապետ Ղոլիեւը, ով զարմացել էր Փիշեարիի այդ համարձակութիւնից, պատասխանեց՝ նա ով քեզ իշխանութեան է բերել, այժմ ասում է՝ հեռացիր»⁸⁹:

Ռոբերտ Ռոսն, ով 1945 թ. դեկտեմբերից 1946 թ. յունիսը եղել է ԱՄՆ հիպատոսի օգնականը Թավրիզում, «Դը Միլը Իստ

⁸⁶ بابک امیر خسروی، آذربایجان در گفوی ایران گیر کرد، وبگاه تاریخ ایرانی، مصاحبه، ۳۰ آبان ۱۳۹۷
<http://tarikhirani.ir/Modules/Files/PrintVersion.Html.php?Lang=fa&TypeId=59&fileId=619> (01.11.17 թ.):

⁸⁷ Նոյն տեղում:

⁸⁸ Նոյն տեղում:

⁸⁹ Նոյն տեղում:

Ջուրեյալ»-ի 1956 թ. ծնունտ համարում հրատարակած իր «Ատրպատականի ճգնաժամը 1946 թ.» վերնագրով յօդուածում գրում է. «Խորհրդային բանակը 1941 թ. Իրանի հիսիսում մի քանի շրջան էր գրաւել, որպէսզի այդ միջոցով պաշտպանի այն ճանապարհը, որով ԱՄՆ-ը պատերազմի ընթացքում չորս միլիոն տոննա պատերազմական իրեր ու նիւթեր էր ուղարկել այդ երկիր: Թէեւ Խորհրդային Միութիւնը, համաձայն այն պայմանագրի, որ ստորագրել էր, պարտաւոր էր իր գրաւած շրջաններում Իրանի պետութեան ինքնիշխանութեան իրաւունքը ոչ ռազմական հարցերում յարգել եւ աշխատել Իրանի հողային ամբողջականութեան համար, սակայն օգտագործեց իրավիճակը եւ Ատրպատականում, որ Խորհրդային Միութեան կողմից գրաւուած շրջանների սիրտն էր եւ հաղորդակցութեան կենսական կենտրոն էր Կովկասի ու Միջին Արեւելքի միջեւ, ձեռնարկեց համայնավարական ապստամբութիւն:

Թաւրիզում Խորհրդային Միութեան գլխաւոր հիպատոս Կրասնիկը...ապստամբների ղեկավարութեան պատասխանատուն էր...ապստամբներն ամիսներ առաջ իրենց կազմակերպութիւնը «Ատրպատականի դեմոկրատներ» անունով հիմնադրել էին եւ Խորհրդային Արքեպանից բերելով ակնառու թուով գաղթականներ, հզօրացրել էին իրենց ռազմական ուժը: 1945 թ. նոյեմբերի 15-ին Խորհրդային Միութիւնն սկսեց զինամթերք ուղարկել ապստամբների համար եւ յաջորդ օրն իրականացնել լայնատարած յեղափոխական ծրագիր:

...Մի իրադարձութիւն, որը միաներից անելի շատ ուշադրութիւն գրաւեց, տեղի ունեցաւ գրաւուած շրջանից դուրս: 1945թ. նոյեմբերի 20-ին այն ուժը, որ Իրանի պետութեան կողմից գործուղուել էր Ատրպատականի գրաւուած զօրանոցները ազատագրելու համար, Ղազուինի մօտակայքում կանգնեցուց Խորհրդային

ուժերի կողմից եւ յայտարարուեց, որ եթէ մէկ քայլ առաջ գան, կրանց վրայ կրակելու են»⁹⁰:

«...Ապստամբներին... յաջողուեց 1945 թ. դեկտեմբերին հիմնել Ատրպատականի անկախ իշխանութիւնը: Սին մի իշխանութիւն, որը դուրս էր Իրանի պետութեան վերահսկողութիւնից: Դրա նմանութեամբ էլ մի համայնական ռեժիմ հիմնուեց Ատրպատականի հարաւի քրդաբնակ շրջաններում»⁹¹:

«...Խորհրդային ուժերը... եթէ դուրս գային Իրանի հողից, Իրանի պետութիւնը առանց դրսից օգնութիւն ստանալու, ապստամբներին կը նստեցնէր իրենց տեղը...հասաւ այդ օրը, սակայն Խորհրդայինները որեւէ քայլ չձեռնարկեցին...վերջապէս մարտի 10-ին հրատարակեցին մի յայտարարութիւն եւ նշեցին, որ Իրանում խառը վիճակի պատճառով, որը վտանգում է Խորհրդային Միութեան սահմանների անվտանգութիւնը, պարտաւոր են Իրանի հիսիսային շրջանները տակաւին պահել իրենց գրաւման տակ»⁹²:

Ապրիլի 22-ից Խորհրդային ուժերն սկսեցին դուրս գալ Իրանից: ԻՆչն էր պատճառը: Թերեաւ հարցին կարելի է ճշգրտօրէն պատասխանել, այն ժամանակ երբ հրապարակուեց ԽՄԿԿ Բաղբիւրոյի արձանագրութիւնները, սակայն կատարուած իրադարձութիւնները յուշում են, որ Խորհրդային իշխանութիւնը սխալուել էր իր հաշուարկներում: Նրանք մտածում էին, որ ԱՄՆ-ը եւ Բրիտանիան յոգնել են պատերազմից, որ իրենք կարող են քաղաքական ու քարոզչական միջոցներով եւ ռազմական ուժի գոր-

⁹⁰ روبرت روسو، بحران آذربایجان در ۱۳۲۴، مقاله، مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۱۸۱-۱۸۲، صفحات ۷۷-۶۸

Uju յօդուածն առաջին անգամ հրատարակուել է 1956 թ. The Middle East Journal-ում:

⁹¹ Նոյն տեղում:

⁹² Նոյն տեղում:

ծաղրմամբ ապակայունացնել թէ Իրանը եւ թէ Թուրքիան, եւ վերջինիս պարտուպինից յետոյ գրաւել Միջին Արեւելքի երկրները: Նրանք իրենց հաշուարկներում սխալուեցին, որովհետեւ մի կողմից՝ թէ Իրանը, թէ Թուրքիան ընդդիմացան Խորհրդային Միութեանը, միա կողմից՝ Արեւմտեան երկրները ԱՄՆ-ի գլխատրութեամբ ընդդիմացան Խորհրդային Միութեան ծրագրերին: Վերջինս գիտակցեց, որ կանգնելու է լուրջ դժարութիւնների առջեւ, ուստի վերանայեց իր ռազմավարութիւնը եւ որոշեց նահանջել⁹³:

Ադրբեջանի Դեմոկրատական Ինքնավարութեան Իշխանութեան եւ Իրանի կենտրոնական իշխանութեան միջեւ բանակցութիւններն արդիւնք չտուեցին, որի հետեանեւրով Իրանի կենտրոնական իշխանութեան զինուած ուժերը հարձակուեցին Ադրբեջանի Դեմոկրատական Ինքնավարութեան իշխանութեան զինուած ուժերի վրայ եւ վերանուաճեցին երկրի այդ տարածքները: Փիշեարին, Ատրպատականի դեմոկրատական կուսակցութեան մի շարք ղեկավարներ եւ զինտրականներ փախան Խորհրդային Միութիւն:

Ադրբեջանի Դեմոկրատական Ինքնավարութեան իշխանութեան ձեւատրման ու վախճանի մասին հրատարակուած աղբիւրներից մէկը Համիդ Մոլլազադէի «Կնքուած գաղտնիքներ: Այն, ինչ չի ասուել Ատրպատականի իրադարձութիւնների մասին»⁹⁴ գիրքն է, որը հրատարակուել է 1997 թ. աշնանը Թաւրիզում: Մոլլազադէն լրագրող է, ով Խորհրդային Միութեան փլուզումից յետոյ այցելել է Ադրբեջանի Հանրապետութիւն եւ իրեն հասանելի փաստաթղթերի եւ Ադրբեջանի Դեմոկրատական Ինքնավարութեան

⁹³ Նոյն տեղում, էջ 78:

⁹⁴ حمید ملازاده، رازهای سر به مهر، ناگفته های وقایع آذربایجان، انتشارات مهد آزادی تبریز، چاپ اول پائیز ۱۳۷۶، صفحه ۱۸۲.

իշխանութեան հետ առնչուած դերակատարների յուշերի հիման վրա պատրաստել վերոնշեալ գիրքը:

Գրքում հրատարակուած է Խորհրդային բանակի մայրը կրթահիմ Նոռուզովի յուշերը: Նոռուզովը եղել է Կարմիր բանակի անվտանգութեան սպայ եւ առաջիններից է, ով 1941 թ. մտել է Իրան: Նա իր յուշերում գրում է, որ մի օր իրեն եւ ոմն Նոսրաթին տանում են Բաղիրովի մօտ, ով իրենց յանձնարարում է մի երրորդ անձի հետ միասին մի ճամպրուկ տանել Թաւրիզ: Նորուզովն ասում է. «...Ենթադրում էի, որ մեր գործուղումը մեծ հասանականութեամբ կապուած է Դեմոկրատական կուսակցութեան կազմաւորման հետ... Իմ ենթադրութիւնը ճիշտ էր, որովհետեւ երբ Թաւրիզ հասանք եւ ճամպրուկը յանձնեցինք Սալիմ Ատակիշիովին, անմիջապէս գումարուեց Դեմոկրատական կուսակցութեան առաջին համագումարը, որից յետոյ հրատարակուեց կուսակցութեան կանոնագիրը: Ես համոզուեցի, որ ճամպրուկի պարունակութիւնը կուսակցութեան կանոնագրի տեքստն է եղել, որն անմիջապէս թազմացուեց եւ ցրուեց Թաւրիզ քաղաքում եւ ամբողջ Ատրպատականում»⁹⁵:

Ըստ նոյն աղբիւրի՝ 1944 թ. Խորհրդային Ջուլֆա քաղաքում տեղի է ունենում հանդիպում Միր Ջաֆար Բաղիրովի եւ Աէլեյ Ջաֆար Փիշեարիի միջեւ, որի ժամանակ Բաղիրովը Փիշեարիին առաջարկում է ստանձնել Իրանի Ատրպատականի Դեմոկրատական կուսակցութեան ղեկավարի պարտականութիւնները, սակայն վերջինս հրաժարում է: Բաղիրովը Փիշեարիին ասում է. «Եղալաթ (Արդարութիւն) կուսակցութեան պատմութեան մասին գրեւ թաւական է, քանի դեռ ժամանակ կայ, մեզ ուղեկից եղիր»: Փիշեարին ի պատասխան Բաղիրովին ասում է. «Այս ոտանները, որոնք այսօր իրենց քաղաքական նպատակներն առաջ տանելու

⁹⁵ Նոյն տեղում, էջ 20-22:

համար մեզ խաղի մեջ են ներքաշում, վստահելի մարդիկ չեն: Նրանք անհրաժեշտության ժամանակ մեզ չեն օգնի եւ մեզ պայքարի դաշտում միայնակ կը թողնեն: Ռուսների բարեացակամութիւնը կապիկի բարեացակամութեան նման է, որ ջրում խեղդուելու ժամանակ ոտքը դնում է երեխայի գլխի վրայ: Ես նրանց լաւ եմ ճանաչում»: Ի վերջոյ երկար խօսակցութիւնից յետոյ Փիշեարին, վստահելով Բաղիրովին, Իրանի ազգին ծառայելու նպատակով համաձայնուեց նրանց առաջարկութեանը»⁹⁶:

Հարուարդի համալսարանի Քենեդի քոլեջի Կասպեան ուսումնասիրական ծրագրի հետազոտութեան տնօրէն Բրենդա Շիֆերը իր «Սահմանները եւ եղբայրութիւնը» աշխատութիւնում գրում է. «...Այս գիրքը (խօսքը «Սահմանները եւ եղբայրութիւնը» գրքի մասին է, Ս.Մ.) նոյնպէս մարտահրաւէր է նետում Խորհրդային ժամանակաշրջանի մեծաթիւ յողաձմեռում արժարժուած այն տեսակէտին, ըստ որի Իրանի Ատրպատականում էթնիկ շարժումներն ու գործողութիւնները հիմնականում եղել են Խորհրդային Միութեան գործը եւ Մոսկուայի քաղաքականութեան (գործադրման) միակ միջոցը Իրանի նկատմամբ: Իրականում Իրանում Ատրպատականի էթնիկ լայնածաւալ հակումները քսաներորդ դարում բազմիցս դրսևորուեցին, երբ Խորհրդային Միութիւնը նրանց այլեւս աշխուժօրէն չէր խրախուսում»⁹⁷:

Բրենդա Շիֆերը յայտնի է իր թուրքամէտ հայեացքներով: Ինչպէս երեւում է մէջբերուած պարբերութիւնից, նրա տեսակէտը հակասում է նոյնիսկ Խորհրդային աղբիւրներին: Որեւէ երկրի որեւէ շրջանի քնակչութեան պահանջը պետութիւնից տուեալ շրջանի որեւէ հարց լուծելու կամ անելի բարեկեցիկ ապրելու համար անպայման անկախական հակումների ու շարժման չի վերածում:

Ինքնավարութեան կամ անկախութեան ճգնումը պէտք է ունենայ յորջ հիմքեր:

Շիֆերը, հասանարար մոռանալով իր տեսակէտը, նոյն գրքի մէկ այլ էջում գրում է. «...Այս իշխանութիւնը 1946 թ. երկրորդ կէսին հանրային հովանատրութեան նուազման, տնտեսական պայմանների վատացման եւ այդ իշխանութեան մեկուսացման պատճառով սկսեց մարել, եւ մայիս ամսին Ատրպատականի չրջանից Խորհրդային ուժերի նահանջից յետոյ Թեհրանը հարձակուեց Թավրիզի վրայ: 1946 թ. սեպտեմբերի 12-ին (1325 թ. ազար 21), Ատրպատականի նահանգային կառավարութիւնը Թագաւորական բանակի ուժերի կողմից կործանուեց»⁹⁸:

«Հանրային հովանատրութեան նուազումը» խօսում է այն մասին, որ ժողովրդի մեջ այն չունէր ամուր հիմք:

Վերոշարադրեալից եզրակացնում ենք, որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմը Խորհրդային Միութեան համար իր սահմանների հարաւում նոր տարածքներ նուաճելու լաւագոյն առիթ դարձաւ: Իր իշխանութիւնն այդ տարածքներում ամրապնդելու նպատակով, յենուելով պետութիւնից ժողովրդի որոշ հաստատի դժգոհութեան վրայ, Խորհրդային Միութիւնը հիմնում է արհեստական հանրապետութիւններ: Թէեւ Իրանի դիմադրութեան եւ այլ երկրների ճնշումների պատճառով Խորհրդային Միութիւնն իր նպատակին չի հասնում, սակայն այդ արհեստական հանրապետութիւնների թէկուզեւ մի քանի ամսով գոյութիւնը ստեղծում է նախադէպեր, որոնք ցայսօր օրինակի աղբիւր են հանդիսանում պանթիւրքական հոսանքների համար եւ շարունակում են վտանգել Իրանի հողային ամբողջականութիւնը:

⁹⁶ Նոյն տեղում, էջ 20:

⁹⁷ *برندا شيفر، مرزاها و براندی، ترجمه باشار صدقیانی لوز، دائر اولوس، نشریه دانشجوئی دانشگاه تهران، چاپ اول، سال ۱۳۸۵، صفحه ۲۴۷، صفحه ۲۱*

⁹⁸ Նոյն տեղում, էջ 80:

**ՊԱՆԹԻՒՐՔԻԶՄԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԵՆԱՐՀԱՅԻՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՄԻՆԶԵԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ՓԼՈՒԶՈՒՄԸ**

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից յետոյ պանթիւրքական հակումները թե՛ Թուրքիայի Հանրապետութիւնում, թե՛ Խորհրդային Միութիւնում չկարողացան բացայայտ կերպով դրսեւորուել և վերածուեցին մի տեսակ անթեղուած կրակի:

ԽՍՀՄ թիւրքալեզու հանրապետութիւններում չկարողացան դրսեւորուել, որովհետեւ Խորհրդային Միութիւնն ունէր գաղափարախօսական բոլորովին այլ արժէհամակարգ, որը խարսխուած էր այլ սկզբունքների վրայ, և իշխանութիւնն ունէր բոլորովին այլ առաջնահերթութիւններ: Խորհրդային Միութեան ամբողջատիրական ու բռնապետական էութիւնը և գաղափարախօսական արժէհամակարգը թոյլ չէին տալիս, որ երկրի ներսում արծարծուէին ցեղային, ազգային, կրօնական, լեզուական և նմանատիպ հարցեր, եւ, հետեաբար, թիւրքալեզուների շրջանում սերմանուած պանթիւրքական գաղափարները դառնան օրակարգ կամ դրանց իրականացման ուղղութեամբ գործունէութիւն ծաալուի:

Այդուամենայնիւ պէտք է ընդգծել, որ Խորհրդային պատմագրութիւնն՝ ընդհանուր առմամբ, իսկ Խորհրդային Ադրբեջանի պատմագրութիւնը մասնաւորապէս սկսեց յօրինել պատմութիւն, որի արդիւնքում Խորհրդային Ադրբեջանի Հանրապետութեանը վերագրուեց հին անցեալ ու հարուստ մշակոյթ, Առանի պատմութիւնը սեփականացուեց և վերագրուեց Ադրբեջանին, արձանագրուեց, որ Իրանի Ատրպատականի ժողովուրդն ու Ադրբեջանի ժողովուրդը նոյն թիւրքական արմատից են սերել, այդ երկու հատուածները նախապէս եղել են մէկ ու միասնական և հետագայում մեծապետական ուժերի կողմից են բաժանուել, որի հետեանքով էլ առաջացել են Հիսիսային ու Հարաային Ադրբեջանները, և

նմանատիպ այլ գաղափարներ, որոնք իրականութեանը չէին համապատասխանում և զուտ քաղաքական նկատառումներ էին:

Բոլորովին այլ էր վիճակը Թուրքիայի Հանրապետութիւնում, որտեղ մի կողմից՝ որդեգրուել էր արեւմտականացման քաղաքականութիւն, որն այդ շրջանում Թուրքիայի պետական այրերի համար անելի կարեւոր էր, անելի գործնական ու անելի շահանք, քան դէպի Արեւելք ծաալուելու ծրագրերը, ուստի առժամապէս առկախուել էր պանթիւրքական բացայայտ գործունէութիւնը, և միա կողմից՝ Խորհրդային Միութեան «երկաթեայ վարագոյրը» խոչընդոտ էր թիւրքալեզու հանրապետութիւններում պանթիւրքակն աշխատանքներ ծաալել համար:

Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից յետոյ պանթիւրքական գաղափարները սահմանափակուեցին Թուրքիայի ներսում մի քանի ազգայնական կենտրոնների և լրագրութեան գործունէութեան շրջանում, որոնք արձարծոււ էին Թուրքիայի ազգայնական մի քանի օրաթերթերում⁹⁹:

Աւելացնենք, որ Իրանում Մոհամադ Ռեզա Փահլեւիի ժամանակաշրջանում՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից յետոյ, նախ՝ վերջ տրուեց Ադրբեջանի Դեմոկրատական Ինքնավար Հանրապետութեան և Քրդստանի Ինքնավար Հանրապետութեան գոյութեանը, իսկ պանթիւրքական գաղափարների արձարծոււը հնարատր չէր իշխանութեան որդեգրած ազգային քաղաքականութեան և երկրում տիրող բռնապետական համակարգի պատճառով:

⁹⁹ احمد کتلی، پان ترکیسم و پان آذربایسم، انتشارات موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر تهران، سال ۱۳۸۵، چاپ نخست، صفحه ۲۷۳، صفحه ۲۷

ՓԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՆԹԻՒՐՔԻԶՄԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՐԱՆՈՒՄ (ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՓԼՈՒՀՈՒՄԻՑ ՅԵՏՈՅ)

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Իրանի մասին քաղաքական լուրեր, յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ տպագրող կայքերի եւ Իրանում կամ Իրանից դուրս հրատարակուող գրքերի վրայ նոյնիսկ թեթեակի հայեացքը ցոյց է տալիս, թէ ներկայում ինչքան մեծ տեղ է յատկացում Իրանի էթնիկ խմբերի խնդիրներին:

Իրական են այդ խնդիրները, թէ ոչ, հարցական է եւ ուսումնասիրութեան ենթակայ: Սակայն դրանք մէկ կողմից՝ առիթ են ստեղծել ի յայտ գալու կազմակերպութիւնների, որոնք խնդիրների լուծումը տեսնում են Իրանից անջատուելու եւ անկախանալու կամ հարեան պետութիւններին միանալու մէջ, եւ միւս կողմից՝ պարարտ հող պատրաստել Իրանի ներքին գործերին արտաքին ուժերի միջամտութեան համար, որոնք շահագրգռուած են Իրանի մասնատմամբ եւ Իրանից տարածքներ խլելով:

Հարցն անելի ընկալելի է դառնում, երբ այն դիտարկում ենք վերջին երեք տասնամեակում աշխարհում եւ տարածաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձութիւնների համապատկերում:

Դրանք են.

1. Խորհրդային Միութեան փլուզումը,
2. Հարաւսլափայի կազմաքանդումը,
3. Իրաքում դաշնային համակարգի կիրառումը,

4. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների եւ Իրանի փոխյարաբերութիւնները,
5. Հաղորդակցական միջոցների աննախընթաց զարգացումը,
6. Իրանում ազգային ինքնութեան թերարժեւորումը վարչակարգի կողմից,
7. Իրանի վարչակարգի ներքին քաղաքականութիւնը, ընդ որում՝ հասարակական կեանքում մի շարք սահմանափակումներն ու տնտեսական վիճակը,
8. «Արաբական գարունը»,
9. Սիրիայի քաղաքացիական պատերազմը,

եւ այլն:

Որոշ հետազոտողներ¹⁰⁰ բերում են նաեւ այլ պատճառներ, ինչպէս.

1. 1997 թ. տեղի ունեցած նախագահական ընտրութիւնների հետեանքով իշխանութեան եկած բարենորոգիչների քաղաքականութիւնը (1997-2005 թթ.),
2. Պոստմոդեռնիզմը:
3. «Պատմութեան ասարտ»-ի տեսութիւնը եւ այլն:

Այս պայմանները առիթ են ստեղծել, որպէսզի Թուրքիան եւ Ադրբեջանը Իրանի նկատմամբ հանդէս գան բացայայտ թէ գաղտնի տարածքային պահանջներով:

Ստորեւ կը բերենք Թուրքիայի պանթիօքթական քաղաքականութեան դրսեւորումներից օրինակներ, որոնք ցոյց են տալիս, որ Թուրքիան Միջին Ասիայի թիփրալեզու երկրների հետ տնտեսական, մշակութային, գիտատեխնոլոգիական եւ այլ բնագաւառ-

همید احمدی، ایران: هویت، ملیت، قومیت، مجموعه مقالات، تهران، مؤسسة تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۲، چاپ دوم، ۵۵۲ صفحه، صفحات ۹-۱۰.

ների ուղղությամբ համագործակցության հաստատման ու զարգացման ուղիներ է որոնում, իսկ երկրի ներսում խրախուսում է պանթիփրջական կենտրոններին՝ արծարծելու իրենց գաղափարները:

2009 թ. հոկտեմբերի 3-ին կեանքի կոչուեց Թիփրջալեզու պետությունների համագործակցության խորհուրդ (The Cooperation Council of Turkic Speaking States), որին անդամակցում են Ադրբեջանը, Ղազախստանը, Ղրղզստանը եւ Թուրքիան: Գաղափարը, իհարկէ, նոր չէր, եւ Թուրքիան դեռեւս 1992 թ. նախածեռնել էր թիփրջալեզու պետությունների զագաթնաժողովի (Turkic Speaking States Summit) գումարումը, որն ի վերջոյ յանգեցրեց վերոյիշեալ խորհուրդը կեանքի կոչելուն:

Կազմակերպութեան ծրագրերից են՝ Թիփրջական գործարար խորհրդի, Թիփրջալեզու պետությունների փոխադրական միջանցքների վարչական գործակալութեան, Թիփրջական գիտահետազոտական հիմնադրամի, Գոյքի ձեռքբերման օրէնսդրական ներդաշնակեցման յանձնաժողովի, Թիփրջալեզու պետությունների զարգացման հիմնադրամի, Թիփրջալեզու պետությունների միասնական իրաարար դատարանի, Թիփրջական միջհամալսարանական միատրման եւ, Միասնական ապահովագրական ընկերութեան հիմնումը¹⁰¹:

Այլ օրինակ՝ 2012 թ. մայիսի 12-13-ը Անկարայում տեղի ունեցաւ, կազմակերպիչների բնորոշմամբ՝ Իրանի ազերիների առաջին խորհրդաժողովը, որին մասնակցում էին Իրանից, Ադրբեջանի Հանրապետութիւնից, Թուրքիայից, Իրաքից եւ այլ երկրներից ներկայացուցիչներ: Երկօրեայ խորհրդաժողովի աարտին կեանքի է կոչուել, այսպէս կոչուած, Հարաւային Ադրբեջանի թուրքերի միջազգային ազգային խորհուրդ (International South

Azerbaijani Turks' National Council), որի խօսնակը խորհրդաժողովից յետոյ տեղի ունեցած մամոյ ասուլիսի ժամանակ յայտարարեց, որ իրենց վերջնապատակն է Հարաւային Ադրբեջանի անկախութիւնը:

Նիստերին մասնակցել են Ադրբեջանի Հանրապետութեան կրթութեան նախկին նախարար Ֆիրուզին Ջելիլովը, Ադրբեջանի խորհրդարանի պատգամատուրներ Ֆերեշ Ուլուսոյը եւ Սափր Ռուստամխանլին, Թուրքիայի խորհրդարանի նախկին պատգամատուրներ Ջեմիլ Ունալը եւ Օրհան Քայիհանը, Իրաքի խորհրդարանի թուրքմէն պատգամատուր Ֆեւիզ Էկրեմը եւ այլք¹⁰²:

Փաստօրէն Թուրքիայի Հանրապետութիւնը թոյլ է տալիս, որ իր երկրի սահմաններում Ադրբեջանի Հանրապետութեան նախկին ու գործող պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաների մասնակցութեամբ տեղի ունենայ խորհրդաժողով, որտեղ քննարկում է հարեւան՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան տարածքի մի մասի անկախացման (անջատման) հարցը: Այս ամբողջը պանթիփրջական վաղեմի ծրագրերի արդի դրսեւորումներ են:

Նոյնն է պարագան Ադրբեջանի Հանրապետութիւնում, որտեղ պանթիփրջական նկրտումներն անելի բացայայտ են: Նշենք երկու դէպք:

Առաջին՝ 1989 թ. հրատարակած իր ծրագրում Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատ կուսակցութիւնը պահանջում էր «Քաղաքական բոլոր սահմանների չեղարկումը Հարաւային Ադրբեջանի հետ՝ մշակութային ու տնտեսական յարաբերութիւնների զարգացման համար», «Սահմանի երկու կողմերում ապրող ադրբեջանցիների ցեղային միասնութեան վերականգնումը», «Ադրբեջանի ժո-

¹⁰¹ http://www.turkkon.org/eng/icerik_multi.php?no=13 (10.10.2016):

¹⁰² <http://www.todayszaman.com/news-280353-iranian-azeris-set-up-national-council-in-turkey-aspire-for-independence.html> (15.11.2016):

ղվովորը պէտք է ճանաչուի որպէս մէկ ամբողջական միտոր: Տնտեսական, մշակութային ու ընկերային յարաբերութիւնները պէտք է վերականգնուեն բաժանուած ազգի միջեւ...»¹⁰³:

Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ղեկավար Էլչիբեյը յայտարարում էր, որ պէտք է Թուրքիայի հետ կազմել համադաշնութիւն, «...որտեղ 40 միլիոն ազերիները Անատոլիայի 70 միլիոն թուրքերի հետ կազմելու են 110 միլիոնանոց երկիր եւ այս միացումից յետոյ աշխարհին ասենք, որ այս տարածաշրջանում առանց այս վիթխարի երկրի հաւանութեան ոչ մի բան չի կարող կատարուել»¹⁰⁴:

Երկրորդ՝ 2012 թ. փետրուարի 9-ին Ադրբեջանի Հանրապետութեան Խորհրդարանի իշխող կուսակցութեանից մի քանի պատգամաւորներ առաջարկել են, որ իրենց երկրի անունը փոխուի եւ կոչուի Հիսիսային Ադրբեջան¹⁰⁵: Այս կապակցութեամբ Ադրբեջանական «Թերեկ» լրատուական գործակալութիւնը հաղորդել է, որ Նոր Ադրբեջան իշխող կուսակցութեան պատգամաւոր Սիաուշ Նովուզովն ասել է, որ ինչպէս Հիսիսային եւ Հարաւային Կորէաները, «այնպէս էլ Ադրբեջանը, նկատի ունենալով, որ

մասնատուած պետութիւն է, լաւ կը լինէր, որ անուանակոչուէր Հիսիսային Ադրբեջան»¹⁰⁶:

Խորհրդարանի մէկ այլ պատգամաւոր՝ Ֆազալի Աղամալին էլ ասել է. «Այն դէպքում, երբ մի նոր հանրաքուէ անցկացուի, Սահմանադրութեան 11-րդ յօդուածին պէտք է աւելանայ այն կէտը, որ Ադրբեջանը բաղկացած է Հիսիսային, Հարաւային եւ Արեւմտեան մասերից»¹⁰⁷:

Այս մտեցումներն ըստ էութեան արտայատում են Ադրբեջանի Հանրապետութեան իշխող վերնախաւում առկայ մտայնութիւնը:

Բնականաբար հարց է առաջանում՝ եթէ կայ Հիսիսային Ադրբեջան, ապա որտե՞ղ է Հարաւային Ադրբեջանը, եւ ինչո՞ւ են նրանք իրարից անջատուել կամ որտե՞ղ է Արեւմտեան Ադրբեջանը, եւ այս մէկն ինչո՞ւ է անջատուել միասնեցից¹⁰⁸: Հարցը, իհարկէ, նոր չէ: Սակայն, ինչպէս նշուեց վերեւում, վերջին մի քանի տարիների ընթացքում աշխարհում եւ տարածաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձութիւնների հետեանքով դարձել է առաւել հրատապ:

Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի կողմից Իրանի նկատմամբ տարածքային նկրտումները ոչ այլ ինչ են, քան պանթիւրքիզմի վաղեմի գաղափարի արձարծում: Ադրբեջանի ներկայիս Հանրապետութիւնը, շարունակելով 1918 թ. Մուսաաթական կուսակցութեան ու Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան, այնուհետեւ՝ խորհրդային պատմագրութեան ասանդոյնները, փորձում է պատմութեան նենգափոխմամբ ու պատմաշինարարու-

احمد كلفى، پان تركيزم و پان آذربايجان، انتشارات موسسه فرهنگي مطالعات و تحقيقات بين المللي ايران، معاصر تهران، سال ۱۳۸۵، چاپ نخست، صفحه ۲۷۳، صفحه ۴۱

Տե՛ս նաեւ

كاوه بيات، جمهوری اسلامی و مسئله آذربايجان، مقاله، فصلنامه فرهنگي و اجتماعي گنگو، شماره ۳۳، سال ۱۳۸۱، تهران، صفحات ۷۹-۹۲

احمد كلفى، پان تركيزم و پان آذربايجان، انتشارات موسسه فرهنگي مطالعات و تحقيقات بين المللي ايران، معاصر تهران، سال ۱۳۸۵، چاپ نخست، صفحه ۲۷۳، صفحه ۴۴

Տե՛ս նաեւ

كاوه بيات، جمهوری اسلامی و مسئله آذربايجان، مقاله، فصلنامه فرهنگي و اجتماعي گنگو، شماره ۳۳، سال ۱۳۸۱، تهران، صفحات ۷۹-۹۲

¹⁰⁵http://www.bbc.co.uk/persian/iran/2012/02/120209_i23_iran_azarbayjan_chang_e_name.shtml (18.09.2017):

¹⁰⁶ Նոյն տեղում:

¹⁰⁷ Նոյն տեղում:

¹⁰⁸ Տե՛ս նաեւ «Հարաւային Ադրբեջանի առապելը», Սարգիս Մկրտչեան, Դրօշակ, Դաշտոնաթերթ ՀՅ Դաշնակցութեան, 35րդ (68րդ) տարի, թիւ 1 (1581), յունուար 2004 թ.:

թեամբ զարգացնել այն զաղափարը, որ Ադրբեջանը եղել է մէկ երկիր, որը Գիլիստանի ու Թուրքմենչայի դաշնագրերի արդիւնքում բաժանուել է Ռուսաստանի եւ Իրանի միջեւ:

Որ այդ տարածքները, մինչ նշեալ երկու պայմանագրերի կնքումը, եղել են Իրանի տիրապետութեան ներքոյ, պատմական ճշմարտութիւն է, սակայն, այն որ Արաքս գետից հիւսիս եւ հարաւ ընկած տարածքները պատկանել են մէկ միասնական երկրի՝ միսնանական ժողովրդով, առանձին պատմութեամբ ու մշակոյթով, բացարձակապէս չի համապատասխանում իրականութեանը, ինչն ապացուցում է անվիճարկելի փաստերով:

Իրանի՝ պատմականօրէն միասնական տարածքային ու պետական անտրոհելի միատր լինելու մասին պրոֆ. Գ. Ասատրեանը «Հայաստանը եւ անվտանգութեան խնդիրները Հարաւային Կովկասում» յօդուածում գրում է. «Իրանը հին երկիր է, որն ունի մօտ երեք հազար երկար տարիների անընդմէջ պետականութեան ասանդոյթ: Այն մի երկիր է, որը համարկում է ազգերի, որոնք միշտ եղել են պատմական Իրանի մի մասը եւ յստակօրէն ճանաչել են իրենց իրանական կապուածութիւնը (affiliation), որը վերաբերում է Իրանում ապրող բոլոր ազգերին, ներառելով նաեւ ոչ-իրանական ծագում ունեցողներին: Իր ներկայում առկա սահմաններով՝ Իրանը ամբողջութեամբ բնական կազմուածք է, նրա որեւէ մասը երբեք արհեստականօրէն իր տարածքին չի կցուել (ուժով): Ներկայում Իրանում ապրող որեւէ ազգ կամ ցեղային խումբ երբեք իր ցեղային տարածքով չի կցուել նրան. բոլորը կամ արմատականօրէն բնակուած են եղել իրանական տարածքում, կամ տեղափոխուել են Իրան այլ վայրերից: Դա պատճառ է եղել, որ հակառակ ցեղային տարբերութիւնների եւ տարբեր խմբերում իւրայատուկ ասանդոյթների գոյութեան, նրանք ընդունեն ընդհա-

նար Իրանական զաղափարի հայեցակարգը կամ մտայնութիւնը»¹⁰⁹:

Միաժամանակ նշենք, որ Իրանի մասնատման հարցը չի անվիճարկում միայն թիրջախօս բնակչութեամբ շրջաններով: Վերջապահապէս պատճառներով անջատողական շարժումներ են նկատուում նաեւ Իրանի հուզիստան, Բելուջիստան (պաշտօնապէս Սիստան ու Բելուջիստան) եւ Քրդստան նահանգներում:

Այդ շրջաններում գործող կազմակերպութիւններն էլ, ինչպէս պանթիքականը, կամ բացայայտ կերպով խօսում են Իրանից անջատուելու մասին, կամ արծարծում են Դաշնային Իրան ձեւատրելու խնդիր, կամ լեզումշակութային իրաւունքների հարցեր, որոնց վերջնանպատակն այլ է:

Որպէս օրինակ՝ նշենք Դաշնային Իրանի ազգութիւնների համագումար¹¹⁰ անունով կազմակերպութիւնը, որին անդամակցում է 13 կազմակերպութիւն¹¹¹.

1. Բելուջիստանի միասնական ճակատ - Իրան (Հանրապետականներ),
2. Բելուջիստանի ժողովրդական ճակատ,
3. Ադրբեջանի դեմոկրատական դաշնային շարժում,
4. Թուրքմենական դեմոկրատական-ազգային շարժում,
5. Բախտիարի եւ Լուրեստանի միասնութեան կուսակցութիւն,

¹⁰⁹ Ասատրեան Գ., Հայաստանը եւ անվտանգութեան խնդիրները Հարաւային Կովկասում, The Quarterly Journal, Vol. 1, No. 3, September 2002:
¹¹⁰ <http://www.iran-federal.org/> (30.03.2017 թ.):

¹¹¹ <http://www.iran-federal.org/%d8%a9%d9%86%da%af%d8%b1%d9%87-%d9%85%d9%84%db%8c%d8%aa%d9%87%d8%a7%d9%89-%d8%a7%db%8c%d8%b1%d8%a7%d9%86-%d9%81%d8%af%d8%b1%d8%a7%d9%84/> (30.03.2017 թ.):

6. Ահուազի դեմոկրատական համերաշխության կուսակցություն (Արաբստան),
7. Իրանի Քրդստանի դեմոկրատական կուսակցություն,
8. Իրանի Քրդստանի Քոմեյլ կուսակցություն,
9. Բելուջիստանի ժողովրդի կուսակցություն,
10. Թուրքմեն ժողովրդի ազգային իրաւունքների պաշտպանության կազմակերպություն,
11. Քորմանջ ժողովրդական կուսակցություն (Խորասանի քրդեր),
12. Ադրբեջանի մշակութային եւ քաղաքական կենտրոն,
13. Թուրքմեն ժողովրդի մշակութային ու քաղաքական կենտրոն:

Ստորեւ կը ներկայացնեն այս կազմակերպությունների ծրագրերից եւ նրանց կայքէջերում տեղ գտած գրություններից հատուածներ՝ Իրանի տարբեր շրջաններում անջատողական տրամադրությունների մասին պատկերացում կազմելու համար:

Ահուազի դեմոկրատական համերաշխության կուսակցություն (Արաբստան): Կուսակցութեան ծրագրի նպատակներ բաժնի առաջին կէտն ասում է. «Կուսակցութիւնը պայքարում է Ահուազի արաբ ժողովրդի ինքնորոշման իրաւունքի համար՝ որպէս իր քաղաքական ապագայի ընտրութեան բնական իրաւունք, յատկապէս երբ Ահուազը ոչ կամատր կերպով միացունք Փահլեպիական Իրանին. որտե՛ մէկն այդ կապակցութեամբ մեր ժողովրդի տեսակէտը չհարցրեց»¹¹²:

Նոյն կազմակերպութեան կայքէջում 2015 թ. նոյեմբերի 2-ին Սամիր Եասերի ստորագրութեամբ տպագրուել է յօդուած՝ «Ահուազի արաբ ժողովրդի պայքարի պատմութեան հանրագումարի համառոտագրութիւն (Արաբստան-Ահուազ)» վերնագրով.

¹¹² http://www.alahwaz.info/fa/?page_id=1227 (10.11.17 թ.):

որն սկսում է հետեւել նախադասութեամբ. «Ժամանակ առ ժամանակ մեր բռնագրաւում երկրի քաղաքական բեմը այս կամ այն քաղաքում կամ գիւղում ականատեսն է բողոքների»¹¹³: Նկատի ունենալով, որ յօդուածի սկզբում գրուած չէ, թէ կայքէջի խմբագրութիւնը վերապահուաներ ունի յօդուածում արծարծուած մտքերի վերաբերեալ, ուրեմն պէտք է եզրակացնել, որ դա նաեւ կուսակցութեան մօտեցումն է: Ծագում են հարցեր՝ ո՞րն է բռնագրաւում երկիրը, ո՞վ է բռնագրաւել, ի՞նչու եւ ի՞նչ նպատակով է օգտագործում Ահուազի արաբ ժողովուրդը եւ Արաբստան-Ահուազ անուանումը, եթէ բռնագրաւում է, ուրեմն պէտք է ազատագրուի, իսկ ինչպէ՛ս եւ այլն:

Իրանի Քրդստանի ժողովրդավար կուսակցութիւն: Կուսակցութեան ծրագրում¹¹⁴, որը հաստատուել է կուսակցութեան 15-րդ համագումարում, «Ընդհանուր նպատակներ» բաժնում գրուած է. «1. ԻԲԺԿ-ն Իրանի Քրդստանի ժողովրդի ազգային-ժողովրդավարական պայքարի դրօշակակիր կուսակցութիւնն է, որը Իրանի միւս ազգութիւնների հետ միաբան եւ Իրանի յառաջադէմ ուժերի հետ ուս ուսի պայքարում է Իրանում դաշնային ժողովրդավարական համակարգի ստեղծման եւ Իրանի Քրդստանում քրդ ազգի ինքնորոշման իրաւունքի ձեռքբերման ուղղութեամբ»¹¹⁵:

Կուսակցութեան գլխաւոր քարտուղար Մուստաֆա Հեջրին 2016 թ. սեպտեմբերի 19-ին բրիտանական BBC լրատուամիջոցին տուած հարցազրոյցի ժամանակ յայտարարել է, որ «կուսակցութեան փիլիմերգէները (առաջամարտիկներ – Ա.Մ.) Իրանի Քրդստանում զինեալ պայքարի մէջ են մտել Իրանի իշխանութիւնների

¹¹³ <http://www.alahwaz.info/fa/?p=10959> (10.11.2017 թ.):

¹¹⁴ Ծրագրում նշուած չէ, թէ երբ է տեղի ունեցել 15-րդ համագումարը, սակայն մեր տեղեկութիւններով, այն տեղի է ունեցել 2012 թ. հոկտեմբերին:

¹¹⁵ <http://www.kurdistanmedia.com/> (10.11.2017 թ.):

դվն»¹¹⁶։ Հեջրին յայտարարել է նաեւ, որ իր կուսակցութիւնը Քրդստանում պայքարի «նոր փուլ» է սկսում, որի նպատակն է «կուսակցութեան գինեալ առաջամարտիկների ներկայութիւնը Քրդստանի ժողովրդի մէջ՝ նրանց քաղաքական գիտակցութիւն եւ յոյս տալու եւ խրախուսելու համար, որպէսզի պայքարեն յանուն իրենց ազգային իրաւունքների ձեռքբերման»¹¹⁷։

Բելուջիստանի միասնական ճակատ – Իրան (Հանրապետականներ)։ Կուսակցութեան ծրագրի առաջին երկու կէտերն են.

«1. Ջանք թափել Բելուջիստանի եւ Բելուջ ժողովրդի ազգային իրաւունքների իրականացման ուղղութեամբ՝ ազատ ու ժողովրդավարական Իրանում»։

«2. Պաշտպանել Իրանում ապակենտրոն եւ ժողովրդավարական քաղաքական մի համակարգ, որտեղ Իրանի ամէն մի ազգութեան ազգային ինքնիշխանութիւնը երաշխատրոյի ապակենտրոն դաշնային հանրապետական համակարգի ստեղծումով»¹¹⁸։

Նոյն կազմակերպութեան կայքէջում 2008 թ. յուլիսին Փաշամ Օմիդ ստորագրութեամբ հրատարակուել է յօդուած՝ «Ինչու՞ է ֆեդերալիզմը դարձել Իրանի ազգային փոքրամասնութիւնների գլխատր երկխօսութեան թեման»¹¹⁹ վերնագրով, որտեղ յօդուածագիրը բացատրում է, որ ֆեդերալիզմի ընտրութիւնը Խորիրդային Միութեան օրինակով է, որտեղ գոյութիւն ունին խորիրդային հանրապետութիւններ, որոնք մաս էին կազմում դաշնային մի համակարգի, որից, ըստ ԽԱՀԱ Սահմանադրութեան, կարող էին

¹¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=U3jlybJ7SM0&feature=youtu.be&list=PLmdEvtplre60ZJPnPHUvIMAdCbYpqzNz> (18.10.2016 թ.)։

¹¹⁷ Նոյն տեղում։

¹¹⁸ <http://www.balochunitedfront.org/> (10.11.2017 թ.)

¹¹⁹ http://www.balochunitedfront.org/articles/Farsi/why_fed.htm (10.11.2017 թ.)

դիրս գալ եւ անկախութիւն յայտարարել։ Այդ օրինակը հիմք է ընդունուել, ուստի վերջին տարիներին երկխօսութեան գլխատր թեման ֆեդերալիզմն է։

Այս կազմակերպութիւնները ներկայացրնում են Իրանի երեք տարբեր շրջանները. առաջինը՝ Իրանի հարաւարեմտեան Խուզիստան նահանգը, երկրորդը՝ Իրանի հարաւարեւելեան Սիստան ու Բելուջիստան նահանգը, երրորդը՝ Իրանի արեւմտեան Քրդստան նահանգը։

Վերոշարադրեալը նկատի ունենալով՝ հարկ է նշել, որ ընդհանուր առմամբ անջատողական միտումներն Իրանում լուրջ ուսումնասիրութեան նիւթ են։ Որեւէ տարածքում դրանցից մէկի յաջողութիւնը ազդելու է նաեւ միւսների վրայ, որն Իրանը տանելու է մասնատման եւ, կրկնենք, լուրջ վտանգ է ներկայացնելու Հաստանի ազգային անվտանգութեանը։

Մեր նպատակն է ուսումնասիրել Իրանում պանթիրքական հոսանքների ու կազմակերպութիւնների ծրագրերը՝ ճշտելու համար նրանց գաղափարական ակունքները, պայքարի հիմնաւորումներն ու պահանջները, կանոնագրերը, գործունէութիւնը եւ ցոյց տալ դրանց զարգացման միտումները։

ՊԱՆԹԻՐԻՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՆՆԵՐՆ ԻՐԱՆՈՒՄ (գործիչները, հրատարակութիւնները, ծրագրերը, կանոնագրերը, գործունէութիւնը)

Դժուար է ասել, թէ ներկայում քանի պանթիրքական կազմակերպութիւն գոյութիւն ունի, որոնք իրենց աշխատանքները կենտրոնացրել են Իրանի վրայ, դժուար է, որովհետեւ նրանցից որոշներն ունեն կայքէջ, գրասենեակ, յայտնի են ղեկավար(ներ)ի

անունները եւ այլն, որը որոշակի տեղեկութիւն է փոխանցում այդ կազմակերպութիւնների մասին, իսկ որոշների մասին մերթ ընդ մերթ այս կամ այն լրատումիչոցով մի լուր է տպագրում, կամ կազմակերպութիւնը մի ինչ-որ հարցի վերաբերեալ հանդէս է գալիս յայտարարութեամբ եւ այդքանը: Ամբողջական չեն տեղեկութիւններն այդ կազմակերպութիւնների մասին, ուստի պարզ չէ, թէ առհասարակ այս կամ այն կազմակերպութիւնը գոյութիւն ունի՞, թէ՞ ոչ, եւ պարզապէս մէկը կամ ինչ-որ մի շրջանակ քարոզչական նպատակով այդ անունով է հանդէս եկել, իսկ եթէ գոյութիւն ունի՞ ի՞նչ է ծրագիրը, նպատակը եւ այլն:

Ստորեւ ներկայացում են այդ կազմակերպութիւններից մի քանիսի անունները.

1. Հարաային Ադրբեջանի անկախութիւն կուսակցութիւն (GAIP)¹²⁰,
2. Հարաային Ադրբեջանի ազգային զարթոնքի շարժում (GAMOH)¹²¹,
3. Հարաային Ադրբեջանի ազգային զարթոնքի նոր շարժում (YeniGAMOH)¹²²,
4. Հարաային Ադրբեջանի դեմոկրատական կուսակցութիւն (GADP)¹²³
5. Հարաային Ադրբեջանի ազգային-ազատագրական ճակատ (GAMAC)¹²⁴,
6. Ադրբեջանի ուսանողական շարժում (AZOH)¹²⁵

¹²⁰ <http://www.gaip.org/> (17.03.2017 թ.):

¹²¹ <http://gamoh.org/> (21.03.2017 թ.):

¹²² <http://www.yenigamoh.com/> (28.03.2017 թ.):

¹²³ <http://www.gadp.org/fa/> (30.03.2017 թ.):

¹²⁴ <http://www.gamac.info/> (30.03.2017 թ.):

¹²⁵ <http://www.azoh.net/> (30.03.2017 թ.) Ուշագրաւ է, որ կազմակերպութեան պարսկերէն եւ թուրքերէն անունը Ադրբեջանի ուսանողական շարժում է,

7. Ադրբեջանի դեմոկրատական-դաշնային շարժում (FDMA)¹²⁶
8. Հարաային Ադրբեջանի դեմոկրատական ազգային միաւորում¹²⁷
9. Ադրբեջանի ազգային դիմադրական կազմակերպութիւն (AMDT)¹²⁸
10. Աշխարհի ադրբեջանցիների համագումար (DAK)¹²⁹
11. Յանուն ազգային ինքնորոշման՝ ազգային ճնշման եւ-թակայ ազգերի միասնական ճակատ (FNFSO)¹³⁰
12. Իրանում ադրբեջանցիների մարդկային իրաւունքների պաշտպանութեան ասոցիացիա (AHRAZ)¹³¹
13. Հարաային Ադրբեջանի փրկութիւն կուսակցութիւն (AGP)¹³²
14. Ազգային ուղի կազմակերպութիւն¹³³
15. Հարաային Ադրբեջանի լիբերալ-դեմոկրատական կուսակցութիւն (GALDP)¹³⁴ եւ այլն:

մինչդեռ անգլերէնով գրում է Հարաային Ադրբեջանի ուսանողական շարժում Southern Azerbaijan Student Movement:

¹²⁶ <http://www.achiq.org/> (30.03.2017 թ.):

¹²⁷ <http://oyrenci-sesi.info/site/xeber/8775> (30.03.2017 թ.):

¹²⁸ <http://diranish.org/> (03.04.2017 թ.):

¹²⁹ <https://d-a-k.org/> (03.04.2017 թ.)

¹³⁰ <http://www.fnfsd.com/> (31.03.2017 թ.):

¹³¹ <http://www.ahraz.org/> (12.04.2017 թ.):

¹³² <https://faryadjenob.wordpress.com/2012/12/13/%D8%A2%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86-%D8%AC%D9%86%D9%88%D8%A8%DB%8C-%D8%A8%D8%B1%D8%A7%DB%8C-%D8%B1%D9%81%D8%B1%D8%A7%D9%86%D8%AF%D9%88%D9%85-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D9%82%D9%84%D8%A7/> (15.12.2017 թ.):

¹³³ Նոյն տեղում:

¹³⁴ Նոյն տեղում:

Ուսումնասիրությունները ցոյց են տալիս, որ վերոյիշեալ կազմակերպությունների եթէ ոչ բոլորը, առնուազն զգալի մասը, չունի կազմակերպական լայն ցանց ու կառոյց, հիմնականում բաղկացած է սակաաթիւ անդամներից: Այս եզրակացութեանը կարելի է յանգել՝ հետեւելով նրանց գործունէութեանը: Ուստի, ըստ իս, այդ կազմակերպությունների հիմնադիրները գլխատրապէս զբաղուած են քարոզչութեամբ եւ իրենց հետագայ գործունէութեան համար ենթահող պատրաստելով:

Ստորեւ, որպէս օրինակ, ներկայացնում են յիշեալ կազմակերպություններից երեքի մասին մանրամասն տեղեկություններ: Ընտրել են այդ երեքը, որովհետեւ միաների համեմատ դրանք ամբի գործունեայ են կամ, առնուազն, իրենց քարոզչութիւնը դա է ցոյց տալիս:

ՀԱՐԱՄԱՅԻՆ ԱՂԻՐԵՋԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ (ՀԱԱԿ)

Կուսակցութեան պաշտօնական կայքի հասցէն է www.gaip.org: Կայքը եռալեզու է՝ թուրքերէն, անգլերէն եւ պարսկերէն: Առկայ է նաեւ մէկ այլ կայք՝ www.gaip.biz, որը կուսակցութեան լրատուական կայքն է, թէեւ առաջին կայքը եւս ունի լրատուական բաժին, որը այցելուին ուղղորդում է դէպի երկրորդ կայքը:

Այս, ինչպէս նաեւ պանթիրքական այլ կազմակերպութիւնների կայքերին քնորոշ է մի ընդհանրութիւն. գրեթէ բոլորն էլ ձեւատրման (Design), նիւթերի եւ, մանաւանդ, պարսկերէն լեզուի առումով բաականին անխնամ են:

Բերենք մէկ օրինակ:

ՀԱԱԿ-ի Կանոնագրի «Ժամանակաւոր իշխանութիւն» բաժնի 2-րդ կէտում խօսուած է Աղրբեջանի Անկախ Հանրապետութեան մասին, մինչդեռ դա պետք է լինի **Հարաւային Աղրբեջանի Անկախ Հանրապետութիւն**: Կայքը լեցուն է նմանատիպ բովանդակային եւ լեզուական վրիպումներով: Ստորեւ ներկայացուող թարգմանութեան մէջ փորձել են հաստատրիմ մնալ բնագրին:

Կայքում տեղադրուած Կուսակցութեան Կանոնագիրը¹⁵⁵ բաղկացած է հետեւեալ բաժիններից.

- Նախաբան
- Անկախութեան անհրաժեշտութիւն
- Սահմանում
- Նպատակներ
- Ժամանակաւոր իշխանութիւն
- Այն աղրբեջանցիների մասին, որոնք ապրում են Աղրբեջանից դուրս
- Անդամակցութեան պայմաններ
- Անդամների իրաւունքներ
- Անդամների պարտականութիւններ
- Կարգապահութիւն
- Համագումար

Կանոնագրի վերջում ստորագրուած է՝ «Հարաւային Աղրբեջանի Անկախութիւն կուսակցութեան Կենտրոնական խորհուրդ, 05 դեկտեմբեր, 2004 թ.»: Որեւէ տեղ նշուած չէ, թէ կուսակցութիւնը երբ է հիմնադրուել: Նկատի ունենալով ստորագրութեան եւ կուսակցութեան գինանշանի վրայ առկայ թուականները՝ կարելի է եզրակացնել, որ այն հիմնադրուել է 2004 թ.:

Կուսակցութեան կայքի վերին մասում՝ գինանշանի կողքին, առանձին տեղադրուած է գորշ գալլի գլխի նկար:

¹⁵⁵[http://gaip.biz/index.php/81-x-b-rl-r/83-2013-05-26-15-26-01\(17.03.2017 թ.\):](http://gaip.biz/index.php/81-x-b-rl-r/83-2013-05-26-15-26-01(17.03.2017 թ.):)

Կուսակցութիւնն ունի զինանշան եւ դրօշ: Դրօշը Ադրբեջանի Հանրապետութեանն է, որի աջ կողմում կա սպիտակ ալիքածե երիզ. այն խորհրդանշում է իրարից անջատուած երկու, այսպէս կոչուած, Ադրբեջանները:

Կուսակցութեան խօսնակը Ալլեի Իլդիիրմն է:

Ստորեւ՝ կուսակցութեան կանոնագրից ծավալուն հատուածներ, որոնք արտայայտում են կուսակցութեան աշխարհայեացքը, էութիւնն ու նպատակները եւ պատկերացում տալիս կազմակերպութեանն անդամակցելու ու անկախութիւնից յետոյ իշխանութեան ձեւատրման մասին:

Հարուածներ Կանոնագրի «Նախարան»-ից: «Երկիրը, որն այժմ Իրան է կոչուում, հին ժամանակներից թուրքերի բնակութեան եւ քաղաքակրթութեան վայրն է եղել: Արիախօսների՝ այս բարձրաանդակ գալուց առաջ շումերները, էլամցիները, կուտիները, ուրարտացիներն ու այլք են այստեղ բնակուել, որոնք այստեղի իրական տէրերն են: Թէեւ Ադրբեջանի թուրքերի մի մասը վերջին հազարամեակում է գաղթել այս վայրեր, սակայն Ադրբեջանի թուրքերի մեծ եւ հիմնական մասը Շումերի թուրքերի բնական ժառանգներն են, որոնք հազարամեակներ ապրել են այս վայրերում:

Թէեւ պարսիկները թուրքերից մի քանի հազար տարի յետոյ են գաղթել այս վայրեր (էլամի ժամանակաշրջանում), սակայն պարսիկ շովինիստները, պատմութիւնը խեղաթիւրելով եւ կեղծ յաակնութիւններով, իրենց հոչակել են այս տարծների տէրը եւ այս տարածքների իրական տէրերին կոչում են գաղթական եւ գալթի:

Պարսիկ շովինիստներն իրենց յաակնութիւնիւնների շարունակութեան մէջ երբեմն ասում են, որ Չինգիզ խանն է Ադրբեջանի լեզուն փոխել, եւ երբեմն էլ քարոզում են, որ Ադրբեջանում Շահ Իսմայիլ Սաֆաւին է թուրքերէնը տարածել, եւ երբեմն էլ գրում են, որ Օսմանեան կայսրութիւնը Թարիզի՝ երկու շաբաթով

գրուման ժամանակ Ադրբեջանի լեզուն փոխել եւ թուրքերէն է դարձրել:

Այդ ժամանակաշրջանից (Փահլեւիների ժամանակաշրջան-Ս.Մ.) ոչ պարսիկ ազգերը բացայայտ կերպով արհամարհում են: Քանի որ թուրքերը մեծամասնութիւն են կազմում, անի շատ են յարծակման ենթարկուում: Թուրքերէն լեզուն դարոցներում, հաստատութիւններում, բանակում, դատարաններում եւ պետական ու պաշտօնական բոլոր ժողովներում արգելուած է, քաղաքների եւ պատմական վայրերի անունները փոխում են, թուրքերէն անունները, թուրքերէն գրքերը եւ այլն արգելուած են, եւ ծուլման խիստ քաղաքականութիւն է կիրառուել ու կիրառուում: Ձուլման քաղաքականութիւնը Իրանի հողային ամբողջականութեան անուան տակ ոչ պարսիկ ազգերին սրի, չարարանքի, թնդանօթի ու տանկի միջոցով գերի է դարձրել: Այս գերութիւնից ազատուելու միակ ճանապարհն այդ ազգերի ամբողջական անկախութիւնն է: Այս անհրաժեշտութիւնից ելնելով է, որ Հարաւային Ադրբեջանի անկախութիւն կուսակցութիւնը պայքարում է ամբողջական անկախութեան եւ Հարաւային Ադրբեջանի ժողովրդավարական Հանրապետութեան հաստատման համար:

Հարուածներ «Անկախութեան անհրաժեշտութիւն» բաժնից: «Պատմութիւնը առաջ է գնում: Անկախութեան գաղափարը երկար ժամանակներից ի վեր Ադրբեջանի թուրքերի մէջ թէ պետական, թէ կազմակերպական եւ թէ անհատական ձեւերով նշմարում է: 200 րարի առաջ Ադրբեջանի անկախ դաշնութիւնը Մոսկամանդ Ղոյի Խան է Աֆշարի 17-ամեայ ղեկավարութեան շրջանում առաջին անգամ կարգապահ բանակ ստեղծեց, Տաթհայի Շահի կողմից պարտուեց եւ դարձաւ Ղաջար կայսրութեան ենթական:

Սահմանադրական յեղափոխութեան ժամանակաշրջանում «Թարիզի ընկերակցութիւնը», Թեհրանին մի հեռագիր ուղարկե-

լով, շեշտեց, որ եթէ Սահմանադրութեան սկզբունքները չընդունուին, Ադրբեջանը անջատուելու է:

Ազատիստանի կառավարութեան ժամանակ, որը հիմնադրեց Շեյխ Մուհամմադ Խիաբսինին, «Եաշասին Էսթեղլալիմիզ»-ը («Կեցցէ մեր անկախութիւնը») ժողովրդի բոլոր խաւերի կարգախօսն էր:

Մեր նահատակ առաջնորդ Սէյդ Զաֆար Փիշեարին՝ Ադրբեջանի Ազգային իշխանութեան հիմնադիրը, 1324-1325 թ. (1945-1946) ասում է. «Մենք սկզբում պահանջում էինք նահանգային խորհուրդների ստեղծում, բայց երբ Թեհրանը մերժեց, մէկ քայլ առաջ գնացինք և կեանքի կոչեցինք Ադրբեջանի ազգային խորհրդարանը»: Նահատակ Փիշեարին իր «Երկընտրանքի առջեւ» յօդուածում նաեւ ասում է. «Եթէ Թեհրանի յետադիմութիւնը չընդունի մեր պահանջները, մենք առանց Թեհրանի շարունակելու ենք մեր ճանապարհը»: Սրանք վկայում են Ադրբեջանի անկախութեան գաղափարի մասին պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում:

Թէեւ Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան Սահմանադրութեան մէջ յեղափոխութեան ազդեցութեաբ որոշ կէտեր, ինչպէս ազգային ազատութիւնները, անհատական ազատութիւնների գաղափարը, ազատութիւնը եւ նման այլ հասկացութիւններ վաւերացուեցին, սակայն մինչ այսօր կեանքի չեն կոչուել և երբեք էլ կեանքի չեն կոչուելու, որովհետեւ Իրանի տոտալիտար ռեժիմի բովանդակութեան մէջ ժողովրդավարութեան ներուժի համար տեղ չկայ: Իրանի անունն ու աշխարհագրութիւնը ենթակայ ազգերին պարտադրուել է ճնշման, սրի, դաշոյնի, թնդանօթի, տանկի, չարչարանքի ու նուաստացման միջոցով եւ (Իրանը – Ս.Մ.) ազգերի բանտի է վերածուել:

Վերոյիշեալ պատճառներով, ազգային ու մարդկային իրաւունքների ձեռքբերման համար Իրանի ճնշուած ազգերի միակ ճանապարհը այդ ազգերի անկախութիւնն է»:

Հարուածներ «Սահմանում» բաժինը¹³⁶: «1. Հարաւային Ադրբեջանի անկախութիւն կուսակցութիւնը կախուած չէ որեւէ կառավարութիւնից, երկրից եւ ուժից:

4. (Կազմակերպութեան – Ս.Մ.) գործունէութիւնը չի սահմանափակուում միայն Հարաւային Ադրբեջանով, այլ աշխարհի բոլոր կէտերում աշխատում է Ադրբեջանի շահերի պաշտպանութեան համար:

6. Անկախատենչութիւնը եւ ազգային հայրենիքի համար անկախութիւն պահանջելը ամէն մարդու մարդկային, քաղաքացիական եւ ժողովրդավարական իրաւունքն է: Այնպէս որ՝ լիբերալ լինելը, ֆեմինիստ լինելը, մուսուլման լինելը, կոմունիստ լինելը եւ այլն, մարդկանց ժողովրդավարական իրաւունքն է, անկախատենչ լինելն էլ ամէն մի մարդու անձի մարդկային իրաւունքն է: Այս իրաւունքը, ժողովրդավարական լայն սկզբունքների հիման վրայ, որպէս «արտայայտուելու ազատութիւն» եւ «ինքնորոշման իրաւունք», ընկալելի է:

7. ՀԱԱԿ-ը ժողովրդի կամքը ճանաչում է որպէս բարձրագոյն սկզբնաղբիւր:

9. ՀԱԱԿ-ը ժամանակի, տեղի եւ պայմաններին համապատասխան, աշխատում է բացայայտ կամ գաղտնի:

10. ՀԱԱԿ-ի պայքարի ձեւը, ժամանակն ու անհրաժեշտութիւնները նկատի ունենալով, ժողովրդավարական, դիմաւորութեան եւ կամ յեղափոխական է:

¹³⁶ Լշեներ, որ այս բաժինը բաղկացած է 22 կէտից, որոնցից մշտեբրում են մի քանիսը:

14. ՀԱԱԿ-ը դատապարտում է հայ բռնազավթիչներին, որոնք գրաւել են Ադրբեջանի հողը (Ղարաբաղ) և Ադրբեջանի հողի պաշտպանութիւնը իր պարտականութիւնն է համարում:

15. ՀԱԱԿ-ը, նկատի ունենալով երկու քաղաքական պայմաններում մէկ ազգի իրականութիւնը, Հիսիսային Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը համարում է իր մշտական դաշնակիցը և պաշտպանում է նրա պետութեանը:

16. ՀԱԱԿ-ի տեսակէտից Ադրբեջանի միացման գործընթացը ժամանակի հարց է և ազգի կամքից է կախում:

22. Պարսկական շովինիզմը չի վերաբերում պարսիկ ազգին, այլ այն քաղաքականութիւնն է, որը Իրանի կենտրոնական կառավարութեան համակարգը դրել է ֆարսիզմի հիմքի վրայ (Իրան = Պարսիկ) և ճշում է ոչ պարսիկ ազգերի ինքնութիւնը, անկախութիւնը և մերժում է նրանց ազգային գոյութիւնը, արգելում է նրանց լեզուն և խեղաթիւրում պատմութիւնը, պարտադրում է պարսկերէն լեզուի առաջնահերթութիւնը և վարում ծուլման քաղաքականութիւն: Այն անծիխք և ուժերը, որոնք ղեկավարում են այս պետական համակարգը և գործադրում նման քաղաքականութիւն, եթէ նոյնիսկ պարսիկ էլ չլինեն, խնդիրը չի փոխուի, որովհետեւ էութեամբ պարսկական շովինիզմի ծառաներն ու գործակալներն են: Հետեւաբար ՀԱԱԿ-ը, յարգելով պարսիկ ազգին, կտրականապէս պայքարում է պարսկական շովինիզմի և նրա գործակալների դէմ:

Հարուածներ «Նպատակներ»¹³⁷ բաժնից: «1. ՀԱԱԿ-ը պայքարում է՝ հիմնելու համար Հարաւային Ադրբեջանի Անկախ Հանրապետութիւն՝ Ադրբեջանի պատմաաշխարհագրական սահմաններում, և ստանձնում է անցումային շրջանի պատասխա-

¹³⁷ «Նպատակներ» բաժնից բաղկացած է 21 կէտից:

նատութիւնը՝ ժամանակաւոր իշխանութեան միջոցով, հետագայում իշխանութիւնը փոխանցելու է նոր կառավարութեանը:

2. Ադրբեջանի տարածքներ ասելով՝ նկատի ունենք Արդեթիլը, Արեւելեան Ադրբեջանը, Արեւմտեան Ադրբեջանը, Ջանջանը (Ջանգան), Ղազուիներ, Համադանը, Կենտրոնականը, Ղառուէր, Քիջաւոց, Սաղեզը, Անգալին և Աստարան:

3. ՀԱԱԿ-ը իր հարեանների հետ սահմանների ճշգրտման համար կողմ է հարցի գիտական, ժողովրդավարական լուծմանը:

5. Հարաւային Ադրբեջանի Անկախ Հանրապետութիւնում քաղաքացիները, առանց նկատի ունենալու նրանց սեռը, լեզուն, կրօնը, մտայնութիւնը և դիրքը, համահասար իրաւունքներ ունեն:

6. Հարաւային Ադրբեջանի Անկախ Հանրապետութեան պաշտօնական լեզուն Ադրբեջանի թուրքերէնն է, որը պատմական բազմաթիւ փաստաթղթերում յայտնի է դարձել ադրբեջաներէն լեզու, ազերիական թուրքերէն և կամ ազերի անտանումներով:

7. Ազգային փոքրամասնութիւնները, որոնք ընկալում են Հարաւային Ադրբեջանի Անկախ Հանրապետութիւնում, ադրբեջանական թուրքերէնից բացի՝ իրաւունք ունեն կրթուելու նաեւ իրենց մայրենի լեզուով, և այդ փոքրամասնութիւնների թուաքանակի հիման վրայ նկատի է առնուելու բիւջէ՝ նրանց ազգային մշակոյթի զարգացման համար:

17. Հարաւային Ադրբեջանի Անկախ Հանրապետութիւնում մահապատիժը և չարչարանքը կտրականապէս արգելուած են լինելու:

18. Պաշտպանուելու է գաղափարի ազատութիւնը, մտքի ազատութիւնը՝ իր բոլոր իմաստներով, և քաղաքական բանտարկութիւնը բեկանուելու է ընդմիջու:

20. Իշխանութիւնը և ենթակայ հաստատութիւնները ժողովրդավարական ընտրութիւնների միջոցով են ճշտուելու:

21. ՀԱԱԿ-ի տեսակետից Հարաային Ադրբեջանի Անկախ Հանրապետությունը աշխարհիկ հանրապետություն է»:

Հափրուածներ «Ժամանակատր» իշխանութիւն բաժնից:
«1. ՀԱԱԿ-ը, Իրանի կենտրոնական ռեժիմին պարտութեան մատնելով, պէտք է ձեւատրի ժամանակատր իշխանութիւն»:

2. Ժամանակատր իշխանութիւնը պէտք է հիմնի ազգային բանակ:

3. Ժամանակատր իշխանութիւնը պարտատր է առաւելագոյնը 3 ամսոյ ընթացքում «Բանիմացների խորհրդարանի» միջոցով Սահմանադրութիւն պափրաստելու եւ վաւերացնելու համար հանրաքուէի դնել:

4. Սահմանադրութեան վաւերացումից երեք ամիս յետոյ հանրաքուէի միջոցով պէտք է տեղի ունենան խորհրդարանական ու նախագահական ընտրութիւնները՝ ժողովրդի թուր խաւերի մասնակցութեամբ եւ ժողովրդավարական պայմաններում:

5. Երբ նախագահը եւ խորհրդարանը կենսքի կոչեն կառավարութեան կազմը, ՀԱԱԿ-ը պէտք է փոխանցի իշխանութիւնը»:

Հափրուածներ «Այն ադրբեջանցիների մասին, ովքեր ապրում են Ադրբեջանից դուրս» բաժնից: «1. Թեւրանում եւ արուարձաններում պէտք է ստեղծուի երկկեզու (պարսկերէն եւ թուրքերէն) հանրապետութիւն»:

2. Ադրբեջանից դուրս ապրող Ադրբեջանի թուրքերի իրաւունքների պաշտպանութեան հիման վրայ (այսօրոյա Իրանի միւս շրջանները) Ադրբեջանի Անկախ Հանրապետութիւնը ճշտելու է իր դիւանագիտական եւ տնտեսական յարաբերութիւնները միւս կառավարութիւնների հետ:

3. ՀԱԱԿ-ը պահանջում է Ղաշղայի թուրքերի ինքնավար իշխանութեան կազմատրումը:

4. ՀԱԱԿ-ը կողմնակից է Թուրքմենստանի Հանրապետութեան կազմատրմանը»:

Հափրուածներ «Անդամակցութեան պայմաններ» բաժնից: «1. Այն անձինք, ովքեր ընդունում են ՀԱԱԿ-ի կանոնագիրը, անդամակցութեան համար կարող են իրենց դիմումը գրատր ուղարկել կուսակցութեանը:

3. Անդամակցութիւնը ընդունում կամ մերժում է քննիչ կոմիտէի որոշումով:

4. ՀԱԱԿ-ը միայն Հարաային Ադրբեջանից է անդամ ընդունում:

4.ա. Այն հարաային ադրբեջանցիները, որոնք ապրում են Հարաային Ադրբեջանի հողից դուրս, անկախ իրենց բնակութեան վայրից՝ կարող են անդամակցել ՀԱԱԿ-ին:

4.բ. Այն ադրբեջանցիները, որոնք Հարաային Ադրբեջանից չեն, կարող են կուսակցութեան պատուոյ անդամներ լինել»:

Դիտարկումներ

ՀԱԱԿ-ի Կանոնագիրը պարզում է կուսակցութեան նպատակներն ու մօտեցումները: Այդուհանդերձ ցանկանում եմ ընթերցողի ուշադրութիւնը հրափրել հետեւեալ կէտերի վրայ.

1. Կուսակցութիւնը պայքարում է, այսպէս կոչուած, Հարաային Ադրբեջանի անկախութեան համար, որը ժամանակատր երելոթ է, իսկ վերջնական նպատակն է միացումը, այսպէս կոչուած, Հիւսիսային Ադրբեջանին, որը ներկայիս Ադրբեջանի Հանրապետութիւնն է: Ուրեմն՝ կուսակցութեան նպատակը Իրանից տարածքներ անջատելն է:

2. Այդ նպատակին հասնելու համար որդեգրում են պայքարի ժողովրդավարական, դիւանագիտական եւ յեղափոխական

ծեերը: Այսինքն՝ կուսակցության համար զինեալ պայքարը ընդունելի ձե է:

3. Որպէս պատմական հիմնաւորում՝ բերում է հետեւեալ փաստը. «Երկիրը, որն այժմ Իրան է կոչւում, հին ժամանակներից թուրքերի բնակութեան և քաղաքակրթութեան վայրն է եղել»: Իսկ հին ժամանակներ ասելով՝ նկատի ունեն այն ժամանակները, երբ «Արիախօսների՝ այս բարձրաանդակ գալուց առաջ շումերները, էլամցիները, կուտիները, ուրարտացիներն ու այլք են այստեղ բնակուել, որոնք այստեղի իրական տէրերն են: Թէեւ Ադրբեջանի թուրքերի մի մասը վերջին հազարամեակում է գաղթել այս վայրեր, սակայն Ադրբեջանի թուրքերի մեծ են հիմնական մասը Շումերի թուրքերի բնական ժառանգորդներն են, որոնք հազարամեակներ ապրել են այս վայրերում»: Մի խօսքով՝ «պարզում է», որ թուրքերը այս վայրերում բնիկներ են:

4. Կուսակցութիւնը դատապարտում է հայերին, որոնք գրաւել են Ղարաբաղը: Ղարաբաղը համարում է Ադրբեջանի մաս և Ադրբեջանի հողի պաշտպանութիւնը իր պարտականութիւնն է համարում:

5. Աշխատում է ամբողջ աշխարհում Ադրբեջանի շահերի պաշտպանութեան համար:

6. Մի քանի տեղ խօսում է Իրանում ապրող «ազգերի» մասին: Չկայ բացատրութիւն այն մասին, թէ ի՞նչ է նշանակում ազգ: Հարց է առաջանում՝ ի՞նչ է ազգը, և քանի՞ ազգեր են ապրում Իրանում:

7. Ամրագրում է, որ «Այն անձինք և ուժերը, որոնք ղեկավարում են այս պետական համակարգը և գործադրում նման քաղաքականութիւն, եթէ նոյնիսկ պարսիկ էլ չլինեն, խնդիրը չի փոխուի, որովհետև էութեամբ պարսկական շովինիզմի ծառաներն ու գործակալներն են»: Սա նշանակում է, որ Իրանում ապրող բազմամիլիոն մարդիկ «պարսկական շովինիզմի» ծառաներն են՝

սկսած Միր Հոսէյն Մուսաւիից (Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան 8 տարուայ վարչապետ, 2009 թ. ընդդիմութեան ղեկավարներից, ծնուել է Իրանի Ատրպատականում, թիրքախօս է) մինչև Խաղաղութեան Նոբելեան մրցանակի դափնեկիր, Իրանի այսօրուայ թէ իշխանութեանը և թէ ընդդիմութեանը ընդդիմադիր, թիրքախօս Շիրին Էքադին և Իրանի ֆուտբոլի ազգային հաաքականի նախկին աազ, ծնունդով Արդեբիլից թիրքախօս Ալի Դային և միլիոնաւոր այլ մարդիկ, ընդ որում՝ մտաւորականներ, գիտնականներ, գրողներ, արուեստագետներ, մարդիկներ, գործարարներ:

8. «Նպատակներ» բաժնի 5-րդ կէտում խօսում է բոլոր քաղաքացիների համահաասար իրաւունքների, 8-րդ կէտում՝ ազգային փոքրամասնութիւնների իրաւունքների մասին, ովքեր «իրաւունք ունեն կրթուելու նաև իրենց մայրենի լեզուով, և այդ փոքրամասնութիւնների թուաքականակի հիման վրայ նկատի է առնուելու թիւջէ՝ նրանց ազգային մշակոյթի զարգացման համար»: 'Կարծում են՝ Բաքուի և Սումգայիթի ջարդերը և Ռամիլ Սաֆարովի ղէպքը բաական են՝ պատկերացում կազմելու համար, թէ վերոշարադրուածը ինչքանով է իրականանալի:

9. Կուսակցութիւնը պահանջում է Ղաշղայի թուրքերի ինքնավար իշխանութեան ձեաւորումը և կողմնակից է Թուրքմենստանի Հանրապետութեան ստեղծմանը:

Սա ոչ այլ ինչ է, քան պանթուրանիզմի իրականացման առաջին հանգրուանը: Զարեաննոն իր վերոնշեալ աշխատութեան մէջ գրում է. «Զիա Կէօք Ալի թուրք քաղաքականութեան համար կը գծէ գոյգ իտէալ, առաջինը՝ մօրաւոր-օղուզականութիւնը, երկրորդը՝ հեռաւոր-թուրանականութիւնը: Աւելի ճիշտ ան կը քարոզէ խտեալներու երրորդութիւն մը, որուն պետք է հասնին աստիճանաբար. 1. Թուրքճիութիւն, 2.Օղուզճիութիւն, 3.Թուրանճիութիւն,

երրորդը ըլլալով վերջին կայանը, գերագոյն նպատակը»¹³⁸, – եւ շարունակում. «Իսկ Օղուզի գաակները՝ թուրք եւ թուրքմէն, պէտք է ապրին իբրեւ մէկ ազգ եւ պէտք է կոչուին թուրք», եւ «Ոչ միայն կուլտուրական, այլեւ աշխարհագրական պայմաններու բերումով, կը տրամաբանէ թուրք գաղափարախօսը, ամենէն անելի դիրքին է միացնել թուրքերն ու թուրքմէները: Ուրեմն, մեր յաջորդ քայլը պէտք է ըլլայ օղուզականութիւնը, այսինքն թուրքմէներու միացումը: Թուրքիա, Ատրպէյճան, Պարսկական Ատրպատական եւ Խուվարիզմ պէտք է կազմեն վաղուան Օղուզիստան»¹³⁹: ՀԱԱԿ-ը փաստօրէն գնում է այդ ուղղութեամբ:

Կանոնագրի կապակցութեամբ այսքանը բաւարար համարելով՝ անելացնենք, որ որեւէ տեղ նշուած չէ, թէ կուսակցութիւնը քանի՞ անդամ ունի, որտե՞ղ է գտնուում կենտրոնական գրասենեակը, եւ ովքե՞ր են ղեկավարները:

Հարաւային Ադրբեջանի ազգային զարթօնքի շարժում (ՀԱԱԶԵ)¹⁴⁰

Կազմակերպութեան հիմնադիրն ու առաջնորդն է Մահմուդ Ալի Չեհեբգանին (գրում է նաեւ Չեհեբգանլի կամ Չեհեբղանլի): Նա եղել է Թաւրիզի համալսարանի դասախօս: 1995 թ. Թաւրիզից ընտրուել է Իրանի Իսլամական Խորհրդարանի պատգամաւոր: Հետագայում բանտարկուել է: 1999 թ. Իրանի Իսլամական Հարնապետութեան Սահմանադրութեան համաձայն՝ Պահապան Խորհրդի կողմից չի հաստատուել նրա արժանատրութիւնը՝

¹³⁸ **Չարեանդ**, Միացեալ, անկախ Թուրանիա, 1988 թ., Աթենք, էջ 65-66:

¹³⁹ Նոյն տեղում, էջ 66-67:

¹⁴⁰ <http://gamoh.org/> եւ <http://www.gamoh.biz/> (21.03.2017 թ.), տե՛ս նաեւ <http://gamoh.org/> եւ <http://www.gamoh.biz/> (21.03.2017 թ.):

խորհրդարանի պատգամաւոր վերընտրուելու համար: Նա մի անհիթով գրում է, թէ 2002 թ., Իրանի իրադարձութիւնների նկատմամբ միջազգային շրջանակների ուշադրութիւնը հրափրելու մտադրութեամբ այցելել է Թուրքիա, Ադրբեջան, ԱՄՆ, Եւրոպայի մի քանի երկրներ (Դանիա, Շուեդիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա) եւ այլեւս չի վերադարձել Իրան:

Կազմակերպութեան կայքի հասցէն է <http://gamoh.org/> եւ <http://www.gamoh.biz/>: Այն եռալեզու է՝ անգլերէն, թուրքերէն եւ պարսկերէն: Կազմակերպութեան պաշտօնական անունն է Հարաւային Ադրբեջանի Ազգային Զարթօնքի Շարժում, հիմնադրուել է 1995 թ.¹⁴¹:

Կայքի վերեւի մասում տեղադրուած է կազմակերպութեան գինանշանը եւ Հարաւային Ադրբեջանի դրօշը:

Լեզուն, ինչպէս պանթիքրական մի շարք այլ կազմակերպութիւնների կայքերի պարսկերէն բաժինները, լի է սխալներով, կէտադրական կանոնների անճիշտ կիրառմամբ, որոնք յաճախ մտքի շփոթի կամ սխալ ընկալման պատճառ են դառնում: Օրինակ՝ երբ ներկայացում է Հիա Գեոքալիի բացատրութիւն-հիմնատրումը թիւրքիզմի մասին, յստակ չի դառնում, թէ որոնք են Գեոքալիի մտքերը, եւ որոնք են կազմակերպութեան տեսակէտները:

Կայքում, ի թիւս այլ բաժինների, գետեղուած է կազմակերպութեան Ծրագիրը:

«Յեղասպանութիւն» բաժնում տեղադրուած են լուսանկարներ՝ Արցախում հայերի կողմից իրականացուած ադրբեջանցիների, այսպէս կոչուած, «ցեղասպանութիւնի»:

«Շարժման մասին» բաժինը վերնագրուած է «Համաօտու ակնարկ Հարաւային Ադրբեջանի Ազգային զարթօնքի շարժման

¹⁴¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Southern_Azerbaijan_National_Awakening_Movement

կամ Հարաային Ադրբեջանի Ազգային շարժման մասին»: Ապա գրում է. «Անցեալ դարում Հարաային Ադրբեջանը ականատես էր իր «ազգային ինքնորոշման իրատունքի» ձեռքբերման կապակցութեամբ մի քանի ազգային շարժումների:

... այսպիսի դժուար պայմաններում, երբ երեւութապէս ամէն ինչ համընկնում էր իշխող շովինիզմի ցանկութեանը, Իրանի Իսլամական Խորհրդարանի հինգերորդ շրջանի ընտրութիւններում 1995 թ. վերջերին եւ 1996 թ. սկզբներին, Հարաային Ադրբեջանի Ազգային շարժում անունով մի նոր երեւոյթ յայտնուեց Իրանի քաղաքական բեմում:

Հարաային Ադրբեջանի ազգային վերջին շարժումը 1991թ., որպէս հաաքական ազգային շարժում, սկսեց համալսարաններում եւ գիտական ու մշակութային կենտրոններում, եւ 1995 թ. սկսեց գործել որպէս համընդհանուր շարժում Հարաային Ադրբեջանի Ազգային շարժում անունով: Դոկտ. Մահմուդ Ալի Չեհեռեզանիի մասնակցութիւնը Խորհրդարանի հինգերորդ շրջանի ընտրութիւններին (1995-1996 թթ.) հանդիպեց իշխող շովինիստ ռեժիմի արգելանքին եւ խարդախութեանը, ձեռն ու ջարդին ու բանտին՝ հակառակ Թաւրիզի ժողովրդի կողմից իր իրական թելեանձովի աջակցութեանը (մօտ 600 հազար քուէ), ով արտայայտում էր Ադրբեջանի թուրք ազգի պատմական ցաւերը: Երբ Ադրբեջանի իրական պատգամատուրը զրկուեց Խորհրդարանի խօսափողի հնարատրութիւնից, բնական ձեւով այդ պայքարը տեղափոխուեց փողոց»:

Հարուածներ ՀԱԱԶԵ-ի «Նպատակներ» բաժնից¹⁴²:

«Նկատի ունենալով, որ մեր հայրենիքը՝ Ադրբեջանը, ոռանների իմպերիալիստական քաղաքականութեան պատճառով 1813 թ. եւ 1828 թ. Գիլիստանի եւ Թուրքմենչայի պայմանագրերով երկու կէ-

տի է բաժանուել, մեր հայրենիքի հիստային կէտն այսօր անկախ է, եւ մեր հայրենիքի հարաային կէտը շովինիստների գաղութատիրութեան ենթական է»:

«ՀԱԱԶԵ -ի ռազմավարական նպատակը ազգային ինքնորոշման իրատունքն է»:

«Ըստ ՀԱԱԶԵ -ի՝ միայն մարդու իրատունքների հռչակագրերի դրոյթների եւ ժողովրդավարութեան պայմանով է, որ կարելի է Իրանում բնակուող վեց ազգերի միջեւ՝ թուրք, ֆարս, քուրդ, արաբ, բելուջ եւ թուրքմէն, դաշնային եւ համադաշնային ձեւով եւ համահասարակ իրատունքների հիման վրայ ձեռք բերել ժողովրդավարական համակեցութիւն՝ համաշխարհային օրէնքների հիման վրայ. ընդհանրական պետութիւնների ձեւը չընդունելու դէպքում, որը ֆարս ազգի քաղաքական ներկայացուցիչների կողմից կարող է հարցականի տակ դրուել: Այդ քաղաքական գործիչները իշխանութեան կամ ընդդիմութեան մէջ կարող են պատճառ դառնալ Իրանի մասնատմանը. բնականաբար **անկախ պետութիւն կազմելու իրատունքը մարդու իրատունքների համաշխարհային հռչակագրերում բնական իրատունք է համարում** (ընդգծումը բնագրից - Ա.Մ.): ԳԱՄՈՀ-ը առաջ է գնում դոկտ. Մահմուդ Ալի Չեհեռեզանիի ռազմավարական այս կարգախօսով, որ «արժանապատուութիւն ունեցող ազգերն ապրում են իրենց դոսոյի ներքոյ եւ իրենց ազգային-պետական տարածքն իրենք են ճշտում», եւ այս նպատակին հասնելու մարտավարութիւնները Միաւորուած ազգերի կազմակերպութեան մարդկային համընդհանուր օրէնքների շրջանակում եւ միայն իր ազգի վրայ յետեւելով, ժողովրդավարական ճանապարհներով են առաջ տանում»:

¹⁴² Նոյն կայքէջում:

«ՀԱԱՁՀ-ի գաղափարախօսությունը խարսխում է երեք սկզբունքի վրայ՝ թուրքոլուիզ, մոսաէրջըլըք եւ օզգուլուիզ»¹⁴³ (թուրքիզմ, արդիականություն, ազատություն – Ս.Մ.) :

1. Ազգայնականություն՝ այլ ազգերի հետ համահասարակ իրաւունքների հիման վրայ:

2. Նորության ծգտում, նոր մտածողություն եւ ժողովրդավարություն (ժամանակակից լինել):

3. Ազատ մտածողություն եւ սեկիւլառիզմ (աշխարհիկություն – Ս.Մ.): ԳԱՄՈՀ-ը հասատում է տղամարդու եւ կնոջ իրահասարարությանը, կրօնը համարում է անձնական խնդիր եւ կողմնակից է կրօնի ու քաղաքականության՝ իրարից անջատմանը:

Իրանում բնակուող ազգերի էթնիկական-քաղաքական շրջանակը¹⁴⁴: Իրանում բնակուող ազգերի միջեւ այսօրուայ պարտադրուած եւ գաղութատիրութեան միջոցով ուրուագծուած սահմանները օրինական կարողականութիւն չունեն»:

Հարաային Աղրբեջանի աշխարհագրական սահմանները¹⁴⁵: «Հարաային Աղրբեջանի՝ ՀԱԱՁՀ-ի սահմանումը, Հիմնականում Արեւելեան ու Արեւմտեան Աղրբեջան նահանգները (խօսքը Իրանի Արեւելեան եւ Արեւմտեան Ատրպատական նահանգների մասին է – Ս.Մ.), Աղրբեիլ նահանգը՝ Անզային ու Աստարան ներառեայ, եւ թրքաբնակ գիւղեր ու քաղաքներ, ինչպէս՝ Հաշտպառը, Ջանջան նահանգը, Համաղան նահանգը (թրքաբնակ բաժինը), Ղազուինը, Սաւէն ...»:

Հարաային Աղրբեջանի Ազգային գարթօնքի շարժումը միջազգային ասպարէզում¹⁴⁶: «Դուկտ. Մահմուդ Ալի Չեհեռգա-

նիի՝ որպէս առաջնորդի դերը Հարաային Աղրբեջանի ազգային շարժման գործընթացի արագացման մեջ անժխտելի է: 2001 թ. վերջերին տասնեակ մշակութային-քաղաքացիական եւ իրական ու իրաական անձանց իրաւէրով եւ միջազգային ահագնացող ճնշումների արդիւնքում հնարաւոր դարձաւ նրա՝ դէպի արտասահման ճանապարհորդութիւնը... Դուկտ. Չեհեռգանին Եւրոպական տարրեր երկրներում՝ Շուեդիայում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Դանիայում եւ մեր հայրենիքի միակէտում՝ Աղրբեջանում (Աղրբեջանի անկախ Հանրապետութիւն) ու երթալր երկիր Թուրքիայում եւ, ի վերջոյ, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում կարետր հանդիպումներ է ունեցել:

Առաջին անգամ Հարաային Աղրբեջանի քաղաքական մի առաջնորդ հնարաւորութիւն ունեցաւ հանդիպելու Եւրոխորհրդի Ընդհանուր քարտուղար Վալտեր Շուիմէրին եւ, դարձեալ առաջին անգամ, Հարաային Աղրբեջանի քաղաքական մի առաջնորդ Սպիտակ տանը հանդիպեց ԱՄՆ-ի բարձրաստիճան պաշտօնեաներին:

Այս լայնածաւալ եւ ինտենսիւ աշխատանքների արդիւնքում այսօր կազմակերպութիւնը (GAMOH) Միաւորուած ազգերի կազմակերպութեան Մարդու իրաւունքների յանձնաժողովի կողմից պաշտօնապէս ճանաչում է գտել: Եւրոխորհրդի հտորիդարանական վեհաժողովի կողմից թիւ 9710 փաստաթղթի հիման վրայ այդ հտորիդարանական վեհաժողովի համացանցային կայքում պաշտպանուել է Իրանի 30 միլիոն աղրբեջանցիների (ատրպատականցիներ – Ս.Մ.) ազգային իրաւունքները: Այս փաստաթուղթը Բելգիայի, Հունգարիայի, Իսպանիայի, Լեհաստանի, Լիտուայի, Թուրքիայի, Ուկրաինայի եւ անդամ այլ երկրների կողմից ստորագրուել է»:

¹⁴³ Պարսկերէն բաժնում այս երեք բառակապակցութիւնները գրուած են թուրքերէն:

¹⁴⁴ Նոյն կայքէջում:

¹⁴⁵ Նոյն կայքէջում:

¹⁴⁶ Նոյն կայքէջում:

Կազմակերպությունը արհասահմանում¹⁴⁷: «Մօտ մեկ տարի առաջ դուկտ. Մահմուդ Չեհեզանիի նախաձեռնությամբ արտասահմանում մասնաճիղեր հիմնուեցին, եւ այսօր արտասահմանում բնակոտղ աղբրեջանցիների միջոցով ստեղծուել են 24 մասնաճիղեր տարբեր քաղաքներում»:

«Հարաային Աղբրեջանի ձայնը ուղի» (GASR)¹⁴⁸: «Հարաային Աղբրեջանի ձայնը ուղի»-ի հիմնումը 2003 թ. յունտարին նշանակալի կարեւորութիւն ունի... վերջերս Բաքում ՀԱԱԶԸ-ի յենակէտի (գրասենակ – Ս.Մ.) վրայ կատարուած իսլամական ռեժիմի տեղորիստական յարձակման պատճառով ուղիս ժամանակաւորապէս փակուել է»:

Այժմ անդրադառնանք կազմակերպութեան Ծրագրին: Նրան որպէս բնաբան են ծառայում Չեհեզանիի հետեւեալ մտքերը «Արժանապատիւ ազգերն իրենց դրօշի ներքոյ են ապրում» եւ «Այն, ինչ մեր ազգը կամենայ, լինելու է»:

Սիրոնի' հարուածներ «Ծրագրի»: «Ընդունալ ազգի մեծ մասը, ազգ, որը բազմաթիւ մտածողներ է նուիրել քաղաքակրթութեանը եւ իշխանութիւն-պետութիւն արժէքաւոր ժառանգութիւնն է մարդկութեանը տուել, Իրանում՝ ազգերի բանտում, իր ամենատարրական իրաւունքներից դեռ զրկուած է: Շահագործման եւ ցեղասպանութեան շարունակութիւնը, որ միջազգային ոճիր է համարում, միեւնոյն ժամանակ մեծ վտանգ է առաջացնում համաշխարհային խաղաղութեան եւ անդորրութեան համար, եւ այս հիման վրայ դրանց դէմ պայքարը մի երկրում միայն ներքին խնդիր չի համարում, այլեւ միջազգային հակամարտութիւն է: Միատրուած ազգերի կազմակերպութեան Ընդհանուր Ժողովի թիւ 313 բաձեւը (1973 թ. դեկտեմբերի 1) յայտնում է, որ Ժնեւի 1949 թ. Հռ-

յակագրի հիման վրայ ցեղապաշտ ու շահագործող իշխանութիւնների դէմ զինեալ պայքարը համարում է միջազգային պայքար:

ՀԱԱԶԸ-ը 16 դեկտ.1966 եւ 15 դեկտ.1948 թթ. բանաձեւերի եւ Մարդու իրաւունքների հռչակագրի եւ Միջազգային իրաւունքների հիման վրայ պայքարում է Հարաային Աղբրեջանի ազգի «ինքնորոշման իրաւունքի» ուղղութեամբ, եւ այս պայքարը կարգաւորում է «թուրքիզմ, արդիականութիւն եւ մտքի ու խօսքի ազատութիւն» երեք սկզբունքի հիման վրայ: Ուշադրութեան արժանի է, որ «ինքնորոշման իրաւունքի» սկզբունքը մարդկային ազատութիւնների իրաական հիմքերից մէկն է, եւ պարզ է, որ նախքան այս սկզբունքի իրագործումը՝ մարդկային ազատութիւնների եւ մարդու իրաւունքների պաշտպանութիւնը անհնարին է լինելու:

Իհարկէ, ինքնորոշման իրաւունքը երկրների մասնատման խրախուսման իմաստով չէ, որովհետեւ յատկապէս 1970 թ. բանաձեւում (ՄԱԿ-ի – Ս.Մ.) նշուել է. «Եթէ պետութիւնները յանձնառու լինեն ազգերի իրաւունքների հաւասարութեան եւ ինքնորոշման իրաւունքի» նկատմամբ, եւ իշխանութեան մէջ բոլոր քաղաքացիների դերակատարութեան ու մասնակցութեան իրաւունքը իրագործուի՝ անկախ նրանց կրօնական, գաղափարական, ցեղային եւ լեզուական պատկանելութիւնից, «ինքնորոշման իրաւունքը» չպէտք է մեկնաբանուի որպէս անջատողական շարժումներ խրախուսող ու երկրների քաղաքական միասնութիւնը խարխուղ: Այլ խօսքով՝ «ինքնորոշման իրաւունքը» նպատակ չէ, այլ միջոց՝ ազգերի անկախատենչական հակամարտութեան լուծման համար»:

¹⁴⁷ Նոյն կայքէջում:

¹⁴⁸ Նոյն կայքէջում:

Թուրքիզմ: Այս բաժինն սկսում է թուրքիզմի մասին Գեոքալիից մեջբերումով. «Թուրքիզմ նշանակում է ճիգ՝ թուրք ազգի երջանկությանն և հպարտությանն համար: **Հիա Գեոքալի:**»

Այնուհետև շարունակում է. «Գեոքալիի տեսակետով թուրքիզմը մի կուսակցության հռչակագիր կամ քաղաքական տեսությանն է: այլ գիտական, փիլիսոփայական և գեղագիտական դարոց է: Այլ խօսքով՝ թուրքիզմը մշակութային աշխատանք է և գիտական նորարական ճանապարհ՝ թուրք ազգի երջանկության համար: Թուրքիզմի քաղաքական չլինելը հաստատել է նաև մեծ բանաստեղծ և հասարակական գործիչ Ալիբեյ Հոսեյնզադեն:

Դրանով հանդերձ՝ թուրքիզմը քաղաքական մտածողություններին խորթ չէ: Օրինակ՝ թուրքիզմը չի կարող այնպիսի մտածողությունների հետ հաշտ լինել, ինչպիսիք են թեոկրատիան (աստուածապետությունը), կլերիկալիզմը (կղերապետությունը), ինքնակալ, դաժան ու անողորմ ռեժիմները:

Քանի որ թուրքիզմը արդիական (մոդեռն) շարժում է, ուստի միայն նոր ու ժամանակակից մտային հոսանքների ու մտածողությունների հետ է կարող հաշտ լինել:

Թուրք մեծ հասարակագետ Հիա Գեոքալիը (Գեոքալիը քուրդ է – Ս.Մ.) թուրքիզմի ծնունդը հասարակական իրադարձություն է համարում և այս իրադարձության բացատրությունը տալիս է երկու հակադիր տեսությունների՝ «պատմական մատերիալիզմի» և «ընկերային մտքի» տեսանկյունից:

Առաջին տեսության հիման վրայ թուրքիզմը երեան է եկել տնտեսական պատճառների հետևանքով և երկրորդ (տեսության – Ս.Մ.) տեսանկյունից թուրքիզմ շարժումը ընկերային հիմ-

նասիւնների փոփոխությունների պատճառով է երեան եկել: Հիա Գեոքալին անելացնում է, որ թուրքիզմի սկզբնական հիմունքներից մէկը «դէպի ժողովուրդ» սկզբունքն է:

Նշեմ, որ ծրագրի այս բաժնում մեծ տեղ է յատկացում Հիա Գեոքալիի վերոյիշեալ բացատրություն-հիմնաւորմանը՝ մշակոյթի ու քաղաքակրթութեան ընդհանրութիւնների ու տարբերութիւնների տեսանկյունից:

«Թէեւ մեր քաղաքակրթութիւնը երուպական երկրների քաղաքակրթութիւնից յետ է մնացել, բայց մշակութային առումով ոչ մի ազգի մեզանից բարձր չենք համարում: Մեր կարծիքով թրքական մշակոյթը աշխահում յայտնուած ամենագեղեցիկ մշակոյթներից է, և այդ պատճառով էլ ոչ Ֆրանսիայի մշակոյթից, ոչ Գերմանիայի մշակոյթից և ոչ էլ որեւէ այլ մշակոյթից չենք ընդօրինակել և նրա գերին չենք դարձել: Մենք այդ մշակոյթները, ինչպէս այլ մշակոյթներ, համարում ենք իրենց ազգին յատուկ ու բնորոշ մշակոյթ է դրանց բոլորի գեղեցկութիւններից հաճոյք ենք տանում:

Թուրքիզմը չնայած իր ամբողջ էութեամբ թուրքական մշակոյթի սիրահարն ու խելակորոյս երկրպագուն է, սակայն ոչ մի կերպ չովինիստ ու ֆանատիկ չէ, և այն, որ ցանկանում է համակարգում ու ամբողջական կերպով ձեռք բերել Արեւմուտքի քաղաքակրթութիւնը, այլ ազգերի մշակոյթների նկատմամբ որեւէ անարգանք ու անփութութիւն ընդունելի է ճիշտ չի համարում, այլ ընդհակառակը՝ բոլոր ազգային մշակոյթները համարում է յարգելի և արժէքատու: Ուստի մենք թէեւ մեր իրաւունքները ունահարող ազգերի քաղաքական հաստատութիւնների նկատմամբ բարեհաճ չենք, սակայն նրանց մշակութային ու քաղաքակրթական ժառանգութիւնը յարգում ենք և մեծարում այդ ազգերի մտածողներին ու արուեստագէտներին:

¹⁴⁹ Նոյն կայքէջում:

Մեր համոզմամբ թուրքիզմի նպատակը թուրքական ազգային մշակույթի ու ազգային անհատականության արարումն է, որը մտքի ու խօսքի ազատությանը ու Արեւմուտքի քաղաքակրթությանը ամբողջանում է»:

Արդիականություն: Հիա Գեռլզլի տեսակետից քաղաքակրթությունը մի քանի էթնիկ խմբերի և տարբեր կազմակերպությունների մտածողության ու գործողության նորագոյն ձևի համալիրն է: Նրա կարծիքով Արեւմտեան քաղաքակրթությունը քրիստոնեական քաղաքակրթություն անուանելը ճիշտ չէ, նոյնպէս եւ Արեւելեան քաղաքակրթութիւնը իսլամական քաղաքակրթութիւն կոչելն է սխալ: Այս ամբողջը նկատի ունենալով՝ բնական է, որ Արեւելքի եւ Հեռաւոր Արեւելքի քաղաքակրթութիւնները չեն կարող թուրք ազգին օրինակ ծառայել, որովհետեւ նրանք զարգացած քաղաքակրթութիւնների չեն վերածուել: Այսօր միայն Արեւմտեան քաղաքակրթութիւնն է զարգացած քաղաքակրթութիւն: Մեր կարծիքով՝ ժամանակակից լինելն ու ժամանակակից դառնալը իրականում նշանակում է Արեւմտեան քաղաքակրթութեանը յարել:

- Եթէ որոշ ազգեր ժամանակակից (մոդեռն) քաղաքակրթութեանը յարելու համար պարտաւոր են հեռաւորութիւն պահել եւ երես թեքել իրենց անցեալից, յետադարձ հայեացքը անցեալին եւ պատմութիւնը թուրքերի աջակիցներն են՝ Արեւմտեան քաղաքակրթութեանը յարելու համար, որովհետեւ հին ժամանակների թուրքերը կրօնական ծայրայեղութիւնից, ծեսերից եւ վանական աղօթքներից հեռու մնալու եւ կրօնական մենաշնորհի հաստատելուց եւ ֆանատիզմից խուսափելու շնորհիւ թէ՛ կանանց եւ թէ՛ այլ ազգերի հետ ունեցել են ոչ բիրտ եւ յարգալից վերաբերմունք, այսինքն՝ հին ժամանակների թուրքերը մի ինչ-որ ձեւով թէ՛ ժողովրդավար են եղել եւ թէ՛ կանանց իրաւունքների պաշտպան:

- Նկատի ունենալով, որ հին ժամանակների թուրքերը ենթակայ են եղել խաղաղասիրական օրէնքների, այլ ազգերի մշակութային, քաղաքական եւ կրօնական հարստութիւններին խիստ յարգալից աջքով են նայել, ուստի իրենց կոչել են «իչ իլ» («ներսի ազգ») եւ ուրիշներին՝ «դիշ իլ» («որսի ազգ») եւ բոլոր ազգերի հետ յարաբերուել են բարեկամաբար եւ խաղաղասիրաբար:

Մեր կարծիքով ապագայում անաչառ եւ միտումնաւորութիւնից հեռու պատմագրութիւնն ընդունելու է ժողովրդավարութեան եւ կանանց իրաւունքների պաշտպանութեան հասկացութիւնը թուրքերի կողմից:

Հարուածներ «Մարքի եւ խօսքի ազատութիւն» բաժնից:

«Ադրբեջանի ազգային զարթօնքի շարժումը»¹⁵⁰ թուրքիզմի ուսմունքի հիման վրայ կարողացել է Հարաւային Ադրբեջանում որջ ոչ ազգային մտածողութիւնները մեկուսացնել, սակայն չպիտի այնպէս ընկալուի, որ մեր շարժումը ամբողջատիրական եւ մենաշնորհեալ է, այլ ընդհակառակը. այս շարժումը, որպէս մի շարժում, որն առաջացել է ժամանակի կարիքներից ելնելով, մտքի ու խօսքի ազատութիւնը որդեգրել է որպէս իր հիմնական սկզբունքներից մէկը:

Մարդու մտքի ու մտածողութեան քննյոթն այնպիսին է, որ որեւէ օտար ուժ չի կարող նրան պարտադրել իրայատուկ ձեւով մտածել: Հետեաբար մարդը պիտի որեւէ պարտադրանքից եւ ատելութիւնից ազատ ու ապահով լինի: Ոչ մէկը չպէտք է մէկ ուրիշին նիւթական եւ մարմնական վնաս հասցնի, որի կրօնն ու ուսմունքը չի ընդունում: Ոչ մէկը ուրիշների իրաւունքները բռնաբարելու իրաւունք չունի: Բոլոր մարդկանց նիւթական եւ բարոյական իրաւունքները, անկախ նրանց կրօնական հաւատալիքներից,

¹⁵⁰ Բնագրում «Հարաւային» բառը չի գրուել, որը կրիպում է իրենց կողմից: Թարգմանութեան մէջ հաստատրիւմ են մնացել բնագրին:

պէտք է ամենայն յարգանքով պահպանուեն ու պաշտպանուեն: Չպէտք է ոչ մէկի հետ նրա կրօնական կամ ոչ կրօնական հակումների համար հակաօրինական եւ օրինազանցական ծեռով վարուել:

Հետեւաբար Հարաային Աղրբեջանի ազգային զարթօնքի շարժումն այն համոզմունքն ունի, որ հաատալիքները, բարոյականութիւնն ու ապրելաձեւը անձնական հարցեր են, եւ ոչ մէկը իրատունք չունի այդ հարցերին միջամտել:

Հարաային Աղրբեջանի Ազգային զարթօնքի շարժումը Հարաային Աղրբեջանում բոլոր կրօններին եւ ազգութեան ու մեծամասնութեան մտքերին յարգալից է վերաբերում:

Այս բոլոր կէտերը նկատի առնելով՝ ՀԱԱԶԾ-ն այն համոզմանն է, որ ամէն մի աղրբեջանցի թուրքի ազգային մտածողութիւնը կարելի է հետեւեալ կերպ արտայայտել. «Թուրք եմ, ժամանակակից եմ, ազատ եմ»:

Դեռեւս 70 տարի առաջ Աղրբեջանի թուրքերը կազմում էին Իրանի ժողովրդի 51.5 տոկոսը: Նկատի ունենալով այն իրականութիւնը, որ Աղրբեջանի թուրքերի թուաքանակն աճում է, իշխանութիւնը Աղրբեջանի թուրքերի թիւը յայտարարում է մօտ 25 տոկոս: Դրանով հանդերձ՝ մենք համոզուած ենք, որ Աղրբեջանի թուրքերը Իրանի ամենամեծ ազգային փոքրամասնութիւնն են. նրանց թիւը 32 միլիոն է: Եթէ այդ թուին աւելացնենք Կասպիցի ծովափնեայ շրջանների թուրքմէններին (որոնք մօտաւորապէս 2 միլիոն են), թուրքերի թիւը կը հասնի 34 միլիոնի, որոնցից 20 միլիոնն ապրում է Հարաային Աղրբեջանում, 10 միլիոնը՝ Թեհրանում, 2 միլիոնը՝ Ղաշղայի թուրքերն են, 2 միլիոնը՝ Խորասանի թուրքերը:

Մենք ընդունում ենք Իրանի հողային ամբողջականութիւնը, եւ մեր նպատակը Աղրբեջանին կամ Թուրքիային միանալը չէ... Մենք պահանջում ենք Դաշնային Իրան, որտեղ յարգուեն

Աղրբեջանի թուրքերի իրատունքները... Մենք պահանջում ենք դաշնային եւ ժողովրդավարական Իրան, ինչպէս Գերմանիան է կամ ԱՄՆ-ը... Մենք կը ջանանք, որ Իրանը չմասնատուի»:

Վերոշարադրեալը հակասում է կազմակերպութեան կայքում տեղ գտած հետեւեալ նպատակին. «Վերջնական նպատակը Աղրբեջանի Հանրապետութեանը միանալն է»: Լրագրողի հարցին, թէ ինչպէ՞ն էք բացատրում այս տարբերութիւնը, Չեհրեզակին պատասխանում է. «Ես չեմ կարող ասել, թէ ինչ կը պատահի 1813 թ. Ռուսաստանը Աղրբեջանին ուժով բաժանեց երկու մասի: Եթէ երբեիցէ Աղրբեջանի թուրքերը որոշեն միանալ, ոչ ոք չի կարող նրանց առաջն առնել: Գերմանացիները եւ վիետնամցիները միացան, եւ զարմանալի չէ հաատալը, թէ Աղրբեջանի թուրքերն էլ կը միանան: Յամենայնդէպս մեր նպատակը միացումը չէ: Մենք Իրանի հողային ամբողջականութեան շրջանակում պահանջում ենք մեր լեզուական եւ մշակութային իրատունքները ... Բոլոր դէպքերում մեր վիճակը Իրանում նման է Թուրքիայում ապրող թուրքերի (թուաքանակի առումով) եւ ոչ թէ քրդերի վիճակին, որովհետեւ մենք մեծամասնութիւն ենք եւ ոչ թէ փոքրամասնութիւն. քրդերի վիճակը Թուրքիայում նման է Իրանում ապրող պարսիկների վիճակին (թուաքանակի առումով)»¹⁵¹:

Դիտարկումներ

1. Կայքը հիմնականում նուիրուած է Չեհեզակիի, մտքերին ու գործերին: «Շարժումը» հիմնադրել է Չեհեզակին.

¹⁵¹ http://csis.org/files/media/isis/events/020808_remarks.pdf կամ https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/attachments/020808_Iran_remarks.pdf (22.03.2017 թ.):

նա է կազմակերպության առաջնորդը. նրա մտքերն են մէջբերուում. նրա այցելութիւններն են արտացոլում: Եւ այն տպատրուբիւնն է առաջանում, որ Չեռնեգանին, այսպէս կոչուած, Հարաա-յին Ադրբեջանի ժողովրդի փրկիչն է:

Այլ խօսքով՝ ծանօթանալով կայքի մէջ տեղ գտած տեղե-կութիւններին՝ կարելի է գալ այն եզրակացութեանը, որ կազմա-կերպութիւնն ունի սակաաթիւ անդամներ, ովքեր իրենց հերթին այս կայքի միջոցով փորձում են գովաբանել Չեռնեգանիին: Սա իր հերթին վկայում է այն մասին, որ, հակառակ կազմակերպու-թեան կողմից կատարուող քարոզչութեանը, այն ժողովրդականու-թիւն չի վայելում եւ արտայայտուող մտքերն ընդամէնը մի փոքր խմբի տեսակետներն են: Որպէս ասուածի ապացոյց՝ նշենք, որ կազմակերպութիւնը վերջին տարիներին ակներեւ գործունէութիւն չի ծաալել: 2010 թ. յուլիսին Չեռնեգանիի հետ կատարուած մի հարցազրոյցում, նրա մի բանի տարուայ լուտեան մասին տրուած հարցումին ի պատասխան՝ նա ասում է. «Առողջական բազմաթիւ խնդիրներն ու նաեւ որոշ այլ հարցերի պատճառով անելի լաւ էր՝ լռելի... սակայն այժմ, երբ մարմնական տկարութիւններս ու հիան-դութիւններս ապաքինուել են, յուսով եմ՝ որ կը կարողանամ անելի հզօր կերպով ազդեցիկ ներկայութիւն լինել Ադրբեջանի ազգային շարժման մէջ»¹⁵²: Այսինքն՝ կազմակերպութեան գործունէութիւնը պայմանատրուած է մէկ անձով: Նա կայ՝ կազմակերպութիւնն ու գործունէութիւնն էլ կայ, նա չկայ՝ չկայ նաեւ կազմակերպութիւնն ու գործունէութիւնը:

2. Գաղափարախօսութիւնը հիմնուած է Հիա Գեռք-ալ-փի հայեացքների վրայ: Հիա Գեռքալիը պանթօրանիզմի գախ-տոր գաղափարախօսներից է: Հետեաբար ինչքան էլ փորձ արով «մարդու իրատունքների ոտնահարման», «փոքրամասնութեան ի-

րատունքների բռնարարման», «պարսկական շովինիզմի» եւ այլնի ներքոյ բացատրել-հիմնատրել պայքարը, ակնյայտ է, որ այն պանթօրաքական շարժում է, որի վերջնանպատակը շարա-դրուած է Գեռքալիի գրութիւններում: Վերջինիս տեսակետից թորքիզմն ընդամէնը պանթօրանիզմի առաջին աստիճանն է:

3. Հարց է առաջանում՝ արդե՞օք որեւէ գաղափարա-կան կապ կայ Չեռնեգանիի, նրա ՀԱԱԶԸ-ի ու Թուրքիայի միջեւ, թէ ոչ: Այս կապակցութեամբ բաւարարունք՝ մէջբերելով Լ.Խուր-շուդեանի տեսակետը. «Թուրքիզմը այսօր էլ պաշտօնապէս Թուր-քիայի ազգային պետական գաղափարախօսութիւնն է: Այն պաշտպանութեան տակ է առնուած ինչպէս Թուրքիայի Հանրա-պետութեան նոր Սահմանադրութեան երկրորդ յօդուածով, այն-պէս էլ «Գործող քրեական օրէնագրից» 159-րդ յօդուածով, որով ասում է. «Թուրքիզմին, Հանրապետութեանը, Թուրքիայի Ազգա-յին մեծ ժողովին, կառավարութեանը, նախարարութիւններին, պետութեան ռազմական եւ անվտանգութեան ուժերին կամ դա-տական իշխանութիւնների իրաաքանական անձանց բացայայտ վիրատրանք եւ անարգանք հասցնողները դատապարտում են ա-զատագրկման 1-6 տարի ժամկետով»¹⁵³:

4. Անըդիաւտ շեշտում է ազգային ինքնորոշման իրա-տունքի սկզբունքը, եւ պայքարը հիմնատրում է դրանով: Այն, որ այդ սկզբունքը բացարձակապէս կիրառելի չէ Իրանի էթնիկ խմբերի պարագայում, անվիճելի է: Այս մասին Գ. Ասատրեանը գրում է. «Իրանի բնական կոնստրուկտը երեք հազար տարուայ պատմութիւնն ունի: Երեք հազար տարի է՝ ինչպէս ձեատրուել, այդպէս էլ մնացել է. Իրանի տարածքի ոչ մի հատուած անեքսիա-յի չի ենթարկուել. ոչ մի ժողովուրդ չի բերուել, կամ նրա էթնիկա-

¹⁵² http://baybak.com/say_3176.azr (21.11.2016):

¹⁵³ **խուրշուդեան Լ.**, Հայրց ազգային գաղափարախօսութիւնը, 1999 թ., Երեւան, 283 էջ, էջ 70-71:

կան տարածքը չի կցուել երկրին»¹⁵⁴։ Հետեաբար այդ սկզբունքը կրկնենք, բացարձակապես կապ չունի Իրանի հետ եւ կիրառելի չէ Իրանի պարագայում։ Սակայն հարց է առաջանում, թե հէնց նոյն այդ կազմակերպութիւնը ինչու՞ ազգերի ինքնորոշման իրատուների սկզբունքը ընդունելի չի համարում Արցախի դէպքում։ Չէ՞ որ արցախեան պայքարը ազգային ինքնորոշման պայքար է։

5. Իրանի էթնիկ խմբերի թուաքանակի կապակցութեամբ հարկ եմ համարում ներկայացնել ԱՄՆ Կենտրոնական հետախուզութեան վարչութեան Համաշխարհային տարեգրքի (CIA – The World Factbook) 2013 թ. փետրուարի 5-ի տուեալները. պարսիկ՝ 61 տոկոս, ազերի՝ 16 տոկոս, քուրդ՝ 10 տոկոս, լուր՝ 6 տոկոս, բելուջ՝ 2 տոկոս, արաբ՝ 2 տոկոս, թուրքմէն եւ թիրքական ցեղախմբեր՝ 2 տոկոս, այլ՝ 1 տոկոս¹⁵⁵։

Ինչ եւ իրական թուերը՝ թողնենք մի կողմ, ուղղակի հաստատենք, որ նոյնիսկ ԱՄՆ-ի Կենտրոնական հետախուզութեան վարչութեան տուեալներով ազերիները կազմում են Իրանի ժողովրդի 16 տոկոսը։ Եթէ նոյնիսկ այդ թուին աւելացնենք թուրքմեններին եւ թիրքական միա ցեղախմբերին, այսինքն՝ 2 տոկոս, ստացում է 18 տոկոս։ Հետաքրքիր է իմանալ, թե Չեիրեզանին եւ նրա նման այլ պանթուրքիստներ 51.5 տոկոս թիւը որտեղի՞ց են բերում։ Եւ կրկնենք, որ այդ թուերը Իրանի իշխանութիւնների հրապարակած թուերը չեն, այլ՝ ԱՄՆ-ի։

6. «Արդիականութիւն» բաժնում խօսում է «դրսի թուրքեր»-ի մասին։ Այս կապակցութեամբ Զէյկոր Լանդոս գրում է. ««Dis Türkler» կամ «դրսի թուրքեր»-ը մի դարձումա՞ծք է, որը բազմաթիւ անգամներ օգտագործուել է վերջին տարիներին Թուր-

քիայում՝ պանթուրքիստների կողմից։ Այն ընդգրկում է խմբերի լայն շրջանակ՝ կազմումա՞ծ թիրքական արմատներով ժողովուրդներից։ Առնուազն նրանցից որոշները դարեր շարունակ թուրքերի հետ մօտ յարաբերութիւններ են ունեցել։ 19-րդ դարի վերջերին եւ 20-րդ դարի սկզբներին այսպիսի խմբերից շատերը բնակում էին Օսմանեան կայսրութեան սահմաններից դուրս՝ Ցարական Ռուսաստանում»¹⁵⁶։ Վերոյիշեալ բացատրութիւնը նկատի ունենալով՝ կարելի՞ է ջանգել այն եզրակացութեանը, որ կազմակերպութիւնը հետապնդում է պանթուրքական նպատակներ։ Այլապէս ինչպէ՞ս բացատրել կազմակերպութեան օգտագործած բառապաշարի ու պանթուրքական հոսանքների օգտագործած բառապաշարի նմանութիւնը կամ նոյնութիւնը։

7. Ինչպէս յստակօրէն երեւում է, Չեիրեզանին չի կարողանում թաքցնել իր կազմակերպութեան վերջնանպատակը։ Թէեւ խօսում է ժողովրդավարութեան, Իրանում դաշնային համակարգի կիրառման եւ Իրանի հողային ամբողջականութեան մասին, սակայն կազմակերպութեան կայքում է նշուած, որ «Վերջնական նպատակը Ադրբեջանի Հանրապետութեանը միանալն է», եւ լրագրողի հարցին ի պատասխան՝ ասում է, որ ինքը չի կարող ասել, թե հետագայում ինչ է պատահելու, յամենայնդէպս «Սա մի քայլ է դէպի անկախութիւն ... Սա ամենայարմար բնորոշ է ներկայ կացութեան մէջ, եւ մենք այժմ պահանջում ենք դաշնային համակարգ, որից մինչեւ անկախութիւն մէկ քայլ է»։ Այլ խօսքով՝ կազմակերպութիւնն անջատողական պայքար է մղում։

¹⁵⁴ <http://hetq.am/arm/news/37671/garnik-asatryan-iranum-adrbejanakan-pogramasnutyun-orpes-aydpisin-goyutyun-chuni.html> (22.03.2017 թ.):

¹⁵⁵ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html> (22.03.2017 թ.):

¹⁵⁶ Landau Jacob M., Pan-Turkism, From Irredentism to Cooperation, 1995, 2nd Edition, Revised and updated, Printed in Hong Kong, Page 28.

**ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱՂԻՐԵՋԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՉԱՐԹՕՆՔԻ
ՆՈՐ ՇԱՐԺՈՒՄ (YENIGAMOH)¹⁵⁷**

Կազմակերպության հիմնադիրն ու ղեկավարն է Լաթիֆ Հասանին (գրում է նաև Հասանիի), նա ծնունդ է Իրանի Խալիսալ քաղաքում: Կազմակերպության կայքէջի հասցեն է <http://www.yenigamoh.com/>: Կայքէջում ներկայացուած են կազմակերպության ծրագիրը, կանոնագիրը, գլխավոր քարտուղարի մասին տեղեկություն, Հարաային Աղրբեջանի դոժը, Հարաային Աղրբեջանը UNPO-ում, ուսումնասիրությունների կենտրոնը, զանգուածային լրատումային ջոհները եւ այլ բաժիններ:

Ծրագրում¹⁵⁸ նշուած է. «Բոլոր մարդիկ ազատ են ծնունդ եւ իրաւունք ունեն ազատ ապրելու: Դա Աստուծոյ ամենամեծ պարգեւն է մարդուն... Թուրքերը, մեծ անհատականութիւններ ներկայացնելով, մարդկային արդի քաղաքակրթութեան ձեւատրման գործում անհերքելի դեր են ունեցել, այնպէս որ՝ թուրքերի՝ պետական կառավարման արժէքատր ժառանգութիւնը ներկայիս սերունդների աչքի առջեւ է: Սակայն, դրանով հանդերձ, նրանց կարեւոր մի մասը՝ Հարաային Աղրբեջանի թուրք ազգ անունով, Իրան երկրում գտնուելով շովինիստական, ֆաշիստական եւ արմատական տիրապետութեան ներքոյ, իրենց մարդկային ամենատարրական իրաւունքներից զրկուած է եւ գտնուած է ցաւի ու տանջանքի մէջ...

Ազգային պայքարի նորագոյն փուլի սկզբում՝ 1990-ականներին, Հարաային Աղրբեջանի ազգային շարժումը, որ հիմնուած է աղրբեջանական թուրքականութեան վրայ, կարողացել է, հասարակութեան մէջ ազգային գիտակցութիւնը հզօրացնելով եւ հիմնուելով միջազգային իրաւունքի սկզբունքների վրայ, առա-

ջացնել քաղաքական ու քաղաքացիական պայքար, որն ունեցել է բազմաթիւ յաջողութիւններ...

ԵւիԳԱՄՈՀ կազմակերպութիւնը (Հարաային Աղրբեջանի ազգային զարթօնքի նոր շարժում) մի քաղաքական կազմակերպութիւն է, որը պայքարում է Հարաային Աղրբեջանի ազգի ազգային երջանկութեան համար: Այդ պայքարը քաղաքական եւ քաղաքացիական ձեւերով է ազգային մտայնութեան ու փիլիսոփայութեան երեք հիմնական եւ իսկական տարրի վրայ է հիմնուած, որոնք են **թուրքականութիւնը, արդիականութիւնը եւ մտքի ազատութիւնը**¹⁵⁹:

«Թուրքականութիւն նշանակում է սիրել թուրք ազգը եւ աշխատել նրա բարձրացման համար»¹⁶⁰: Պատմական, ընկերային եւ մշակութային տեսակետից Աղրբեջանի թուրք ազգի մեծամասնութիւնը տեղ է գրաւում թուրք ազգային խմբում... Այս ծրագրում թուրքականութիւն ասելով մենք նկատի ունենք աղրբեջանական թուրքականութիւնը: Թուրքականութիւնը ոչ թէ քաղաքական մտայնութիւն է, այլ համարում է մշակութային ձգտում եւ մի ճանապարհի նորարարութեան ու արդիականութեան համար... Թուրքականութիւնը ինքնավստահութեան ու ազգային հպարտութեան ստեղծման իսկական գործոնն է Աղրբեջանի թուրք ազգի մօտ... Աղրբեջանի թուրք ազգի մշակոյթը աշխարհի ազգերի ամենագեղեցիկ, ամենահարուստ մշակոյթների շարքում է...

Քաղաքակրթութիւնը, մարդկային հասարակութեան արելակերպի, մտածելաձեւի ու տեսակի դրսեւորումն է... Թէեւ մարդկային քաղաքակրթութեան զարգացումը սկսել է շումերական շրջանից, սակայն ներկայիս այդ քաղաքակրթութիւնը Արեւմտեան աշխարհում է իր զարգացման գագաթնակէտին հասել...

¹⁵⁷ <http://www.yenigamoh.com/> (28.03.2017 թ.):

¹⁵⁸ <http://www.yenigamoh.com/index.php/2012-09-07-03-54-51> (28.03.2017 թ.):

¹⁵⁹ Ընդգծումը քննադիր է:

¹⁶⁰ Բնագրում դրուած է չակերտների մէջ:

Արդիականությունը առաջացել է մի շարք գործոտներից, որոնք են տնտեսությունը, ճարտարարուեստը, քաղաքաբնակչությունը, գեղարուեստը, բանականությունը, աշխարհականությունը, ժողովրդավարությունը եւ մարդասիրությունը... ԵնիԳԱՄՈՒ կազմակերպության տեսակետից զարգացում չի նշանակում արեւմտականացում, այլ հաաստը նորագոյն քաղաքակրթության երեք հիմնական սկզբունքներին, այսինքն՝ ինքնահիմն բանականություն, ընկերային աշխարհականություն եւ քաղաքական բազմակարծություն... ԵնիԳԱՄՈՒ կազմակերպությունը նպատակադրել է ստեղծել ու հիմնել Հարաային Ադրբեջանի ազգի համար այդ հասարակությունը եւ կենսի այդ պայմանները՝ հիմնաւած ազգային սկզբունքների ու չափանիշների վրայ:

Մարդիկ երջանկութան ու բարօրութան համար են ընտրում մի կրօն: Պարզ է, որ թե՛ մի կրօն չունի կարողութիւն՝ մարդուն կամ հասարակութեանը երջանկացնելու, խղճի ու մտքի հիման վրայ կարելի է նրան դէն դնել... ԵնիԳԱՄՈՒ կազմակերպութիւնը իրաքանչիւր մարդու մտքի ազատութեանը, որպէս հիմնարար սկզբունք, վճռականօրէն հաստատում է... Մեր կարծիքով իրաքանչիւր մարդ ազատ է իր ճակատագիրը տնօրինելու իր ձեռքով: Մարդու իրաւունքների համաշխարհային սկզբունքների հիմնաւորել պետութիւն չի կարող մի մարդու մտքի ազատութիւնը մերժել, եւ սա իրաքանչիւր մարդու բնական ու հիմնական իրաւունքների շարքում է... Բոլոր մարդիկ, անկախ նրանց կրօնից ու դասանակից, հաասար են:

Ազգային մտածողութան այս երեք հիմնարար սկզբունքները խորհրդանշական կերպով արտացոլուած են Հարաային Ադրբեջանի ազգային դրօշում: ԵնիԳԱՄՈՒ-ի հիմնական թիրախը այդ երեք սկզբունքների հիման վրայ ազգային երջանկութեան ապահովումն է Հարաային Ադրբեջանի ազգի համար... Այդ հիմ-

նական նպատակին հասնելու համար մենք ռազմավարական այս երեք նպատակներն ենք մեր առջեւ դրել:

ա. Ազգային ինքնութիւն: Թուրքականութեան մտայնութեան հենքի վրայ հասարակութեան բարձրացումը եւ նրա մշակութային հիմնաշէնքի հզօրացումը նաեւ Հարաային Ադրբեջանի ազգի մէջ ինքնավստահութեան զգացում առաջացնելն է, որպէսզի այդ ազգի քաղաքական ու քաղաքացիական գոյութիւնը աշխարհի այլ ազգերի ու պետութիւնների կողմից պաշտօնապէս ճանաչուի:

բ. Ազգային բարօրութիւն եւ զարգացում: Մենք հետապնդում ենք զարգացում տնտեսութեան, քաղաքականութեան եւ ընկերային ոլորտներում: Մենք նաեւ Հարաային Ադրբեջանի ազգի համար պահանջում ենք մարդու իրաւունքների միջազգային հռչակագրերում նշուած արդիական սկզբունքների եւ անհատական ու ընկերային ազատութիւնների հիման վրայ կենսել եւ ընկերային արդարութիւն:

գ. Ազգային անվտանգութիւն: Մենք ուզում ենք Հարաային Ադրբեջանի ազգի ազգային անվտանգութեան ապահովումն ու պահպանումը ընկերային, տնտեսական, մշակութային եւ բնական պաշարների ոլորտներում եւ ազգային, տարածաշրջանային ու միջազգային մակարդակներում խաղաղութեան պահպանում: Մեր ազգը պիտի մշտապէս իր ձեռքում ունենայ իր քաղաքական ինքնորոշման ուժը... Ըստ այսմ՝ ԵնիԳԱՄՈՒ կազմակերպութիւնը այս ծրագրով ու ճշտած թիրախով վճռականօրէն հաաստացած է ներքոյիշեալ սկզբունքներին¹⁶¹.

¹⁶¹ Նշեմ, որ կայքէջի պարսկերէնով գրութիւնները, ըստ իս, խմբագրման կարիք ունեն: Թարգմանութեան գործում հաաստարիւմ են մնացել բնագրին:

1. Հարաային Ադրբեջանի ազգը յարգելի է եւ արժանի է ազգային երջանկութեան եւ բաարար ուժ ունի հասնելու այդ երջանկութեանը:

2. Հարաային Ադրբեջանի աշխարհագրութիւնն ընդգրկում է Արագ (Արաքս – Ա.Մ.) գետի հարաւում գտնուող տարածքները: Մամալեք է Մահոուսէ անունով այդ պատմական տարածքի մէջ 1813 թ. մտնում էր նաեւ Ադրբեջան նահանգը: Իրանի թիրաքախօսների ճակատագիրը նրա բոլոր անկիւններում մեզ համար նոյնքան կարեւորութիւն ունի:

3. Հարաային Ադրբեջանի ազգային դրօշը ազգային շարժման ամենակարեւոր ձեռքբերումներից մէկն է, որը միջազգային մակարդակում մեր ազգային մտածողութեան խորհրդանիշն է:

5. Ազգային զարթոնքը եւ ազգային պահանջների բարձրացումը հասարակութեան մէջ եւ քաղաքացիական պայքարը մեր ռազմավարական պայքարի հիմնական ուղեգիծն է:

7. Հաստարիմ ՄԱԿ-ի հռչակագրերին՝ որեւէ բռնութիւն, տանջանք եւ ահաբեկչութիւն մեր պայքարում տեղ չունի:

8. Հարաային Ադրբեջանի տարածքներում ապրող էթնիկ բոլոր փոքրամասնութիւնները մարդու իրաւունքների միջազգային հռչակագրերում նկատի առնուած բոլոր իրաւունքներն ունեն:

10. ԵնիԳԱՄՈՒՀ կազմակերպութիւնը, նկատի ունենալով ազգային շահերը եւ համընդհանուր նպատակները, միջազգային կամ ներպետական մակարդակում ճնշման ու բռնութեան տակ գտնուող ազգերի հետ համագործակցութիւնը իր իրաւունքն է համարում»¹⁶²:

Կազմակերպութեան կանոնագիրը¹⁶³ բաղկացած է տասը գլուխներից՝ Ընդհանուր սկզբունքներ, ԵնիԳԱՄՈՒՀ-ի հաստատման ու պարտականութիւնները, Անդամակցութիւն, ԵնիԳԱՄՈՒՀ-ի անդամների իրաւունքները, ԵնիԳԱՄՈՒՀ-ի անդամների պարտականութիւնները, Կարգապահական նկատառումներ, ԵնիԳԱՄՈՒՀ-ի քաղաքային կոմիտէներ, թաղամասերի մասնաճիւղեր եւ արտասահմանեան ներկայացուցչութիւններ, Դեկլարար մարմիններ, Վերահսկիչ ու ստուգիչ կոմիտէ, ԵնիԳԱՄՈՒՀ կազմակերպութեան չեղարկում:

Ստորեւ՝ կանոնագրի որոշ կէտեր.

Ընդհանուր սկզբունքներ բաժինը բաղկացած է 9 կէտից

ու մի քանի ենթակէտից: Ներկայացնում եմ մի քանիսը:

«Հարաային Ադրբեջանի ազգային զարթոնքի նոր շարժում (ԵնիԳԱՄՈՒՀ) կազմակերպութիւնը քաղաքական, ընկերային կազմակերպութիւն է, որ պայքարում է Հարաային Ադրբեջանի թուրք ազգի միասնութեան, ազգային ազատութեան, ժողովրդավարացման, յառաջդիմութեան եւ ընդհանուր բարօրութեան համար:

ԵնիԳԱՄՈՒՀ-ն աշխատում է միջազգային օրէնքների ու սկզբունքների եւ այս կանոնագրում արձանագրուած սկզբունքների հիման վրայ:

ԵնիԳԱՄՈՒՀ-ը, մարդու իրաւունքների եւ Հարաային Ադրբեջանի ազգի «ինքնորոշման իրաւունքի» ձեռքբերման համար, նկատի է առել ՄԱԿ-ի համաաշխարհային հռչակագիրը եւ այդ կազմակերպութեան Մարդու իրաւունքների բանաձեւը:

ԵնիԳԱՄՈՒՀ-ի նիպական աղբիւրները.

• Անդամավճարներ:

¹⁶² Ծրագրի այս բաժնում առկայ է 11 կէտ, որոնցից բերում ենք 7-ը:

¹⁶³ <http://www.yenigamoh.com/index.php/sample-sites-2> (29.03.2017 թ.):

- Կամաւոր կերպով տրոտղ նուէրներ ու օժանդակութիւններ:
- Ենթախմբերի աշխատանքներից գոյացած եկամուտներ:
- Օրինական ու իրաւաջափ տնտեսական աշխատանքներ: Ենթախմբերի կենտրոնականացումը գտնուում է Հարաւային Ադրբեջանում եւ ապահովական նկատառումներով նրա հասցէն չի նշուում»:

Ենթախմբերի հաստատումն ու պարտականութիւնները բաժինը բաղկացած է **Ենթախմբի հիմնական նպատակները** (3 կէտ) եւ **Ենթախմբի պարտականութիւնները** (5 կէտ) ենթաբաժիններից: Ստորեւ ներկայացում են դրանցից որոշները:

«Հարաւային Ադրբեջանում ապրող թուրքերի միատրում եւ նաեւ ադրբեջանցի գաղթական թուրքերի եւ, ազգային միասնութեան ստեղծում եւ ազգային պայքարի ղեկավարում» «ինքնորոշման իրատուքի» ձեռքբերման նպատակով:

Հարաւային Ադրբեջանի ազգի պայքարի համար միասնական ճակատի ստեղծում ընդդէմ պարսկական շուվիեթիզմի, կրօնական ֆաշիզմի, ռափիզմի, շահագործման, քոնապետութեան, ընկերային, տնտեսական ու մշակութային խտրականութիւնների, մարդու իրատուքների ու ազատութիւնների ոտնահարման, քոնութեան, տանջանքի ու ստիպելիութեան:

Աշխատանք Հարաւային Ադրբեջանի ազգային յարաջողութեան ու բարձրացման ուղղութեամբ՝ քաղաքացիական, մշակութային, ընկերային ու տնտեսական, ազգի միասնութեան, ժողովրդավարութեան, ազգային անվտանգութեան եւ համընդհանուր բարօրութեան ապահովման նպատակով:

Հարաւային Ադրբեջանի աշխարհագրական սահմաններում եւ նրանից դուրս գտնուող անձերի, խմբերի, կազմակերպութիւնների եւ միութիւնների համերաշխութիւն՝ միասնական սկզբունքներով:

Հարաւային Ադրբեջանի ազգային շահերի պահպանում եւ ազգային հպարտութեան մակարդակի բարձրացում:

Ադրբեջանական թուրքականութեան, արդիականութեան եւ մտքի ազատութեան քարոզչութիւն եւ հաստատութեանականացում ընկերային բոլոր խաւերի միջեւ եւ այդ ուղեգծի առաջնահերթութիւն եւ տեսութիւնների գործնականացում:

Ենթախմբերը, հնարաւորութիւնների ու պայմանների համապատասխան, կարող է, բացայայտ կամ ոչ բացայայտ կերպով ստեղծել հրատարակչութիւններ, հաստատութիւններ եւ հիմնադրամներ»:

Եւջեք, որ կազմակերպութեան գլխաւոր քարտուղարը եւ Կենտրոնական կոմիտէի անդամները 2013 թ. դեկտեմբերին ձեռք բերուել են Իրանի ազգային անվտանգութեան ուժերի կողմից: 2014 թ. մայիսին դատարանը, անօրինական խումբ ձեւաւորելու եւ Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան դէմ քարոզչութիւն կատարելու մեղադրանքով, նրանց դատապարտել է 9 տարուայ ազատազրկման¹⁶⁴:

Կազմակերպութեան կայքէջում 2014 թ. դեկտեմբերի 11-ին (իրանական ազգրի 20, 1393 թ.) գետեղուել է գլխաւոր քարտուղար Լաթիֆ Հասանիի ստորագրութեամբ մի յօդուած՝ «Մահ կայ, վերադարձ չկայ»¹⁶⁵ վերնագրով: Յօդուածի վերնագիրը Ադրբեջանի Դեմոկրատական կուսակցութեան կարգախօսն էր: Այն հրատարակուել է 1945 թ. դեկտեմբերի 12-ի (իրանական ազգրի 21, 1324 թ.) առիթով, որը Ատրպատականի Դեմոկրատական Ինքնավար Հանրապետութեան հիմնադրման օրն է:

¹⁶⁴ <http://www.yenigamoh.com/index.php/all-category/2012-11-01-13-34-58/267-2014-01-27-09-22-05> (30.03.2017 թ.):

¹⁶⁵ <http://www.yenigamoh.com/index.php/all-category/maqale/287-2014-12-10-21-29-26> (30.03.2017 թ.):

Այդ յօդուածում Հասանին, նկարագրելով Ատրպատականի Դեմոկրատական Ինքնավար Հանրապետութեան ձեռքբերումները եւ գովելով նրա առաջնորդ Փիշեարիին, խօսում է այն մասին, որ Փահլեւի հարստութիւնը ճնշեց Ատրպատականի Դեմոկրատական կուսակցութեանը եւ տապալեց ինքնավար հանրապետութիւնը, իսկ Փահլեւիների գործը շարունակում է Իրանի Իսլամական Հանրապետութիւնը. «Այն ծառայութիւնը որ Փիշեարին մէկ տարուայ ընթացքում մատուցեց Ատրպատականին, Ռեզա Շահը 20 տարուայ ընթացքում չկատարեց»¹⁶⁶:

Հասանին համոզուած է, որ Իսլամական Հանրապետութեան իշխանութիւնները գործնական քայլեր չեն կատարում փոքրամասնութիւնների նկատմամբ առկայ քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային խտրականութիւնների վերացման ուղղութեամբ, նրանք «...գործնականում ապացուցել են, որ Փահլեւիների փութած նախագծի հետեւորդներն են եւ յայտարարել են, որ լեզուի ուսուցումը էթնիկ խմբերի համար ազգային եւ, նոյնիսկ, տեղական անհրաժեշտութիւն էլ չէ»¹⁶⁷:

Յօդուածը ասարտում է հետեւեալ կերպ. «Վերջում ցաւակցութիւն յայտնելով Հարաւային Ադրբեջանի եւ Քրդստանի ազգերի ցեղասպանութեան տարեւիցի կապակցութեամբ՝ այդ երկու ազնի ազգերին ցանկանում եմ իրենց եւ շղթայուած բոլոր ազգերի ու էթնիկ խմբերի ազատութիւնը»¹⁶⁸:

¹⁶⁶ Եոյն տեղում:

¹⁶⁷ Եոյն տեղում:

¹⁶⁸ Եոյն տեղում:

1. Տարբեր առիթներով խօսում է «Հարաւային Ադրբեջանի ազգի» մասին, մինչդեռ նման ազգ գոյութիւն չունի: Ակնյայտ է, որ վրոճ է արում արհեստականօրէն կերտել տոր ազգ:

2. Ծրագրում նշուած է. «Այդ քաղաքական ու քաղաքացիական պայքարը հիմնուած է ազգային մտայնութեան ու փիլիսոփայութեան երեք հիմնական տարրերի վրայ, որոնք են թուրքականութիւնը, արդիականութիւնը եւ մտքի ազատութիւնը»: Յիշեցնենք, որ դրանք Ձիա Գեղքալփի առաջ քաշած պանթիօրքիզմի հիմնական սկզբունքներն են, ուրեմն կազմակերպութիւնը դասուում է պանթիօրքական գաղափարախօսութիւն:

3. «ԵնիԳԱՄՈՒՆՔ-ը, մարդու իրաւունքների եւ Հարաւային Ադրբեջանի ազգի «ինքնորոշման իրաւունքի» ձեռքբերման համար, նկատի է առել ՄԱԿ-ի համաշխարհային հռչակագիրը եւ այդ կազմակերպութեան Մարդու իրաւունքների բանածեւը»: Այս եւ բազմաթիւ այլ տեղերում խօսում է ազգային ինքնորոշման մասին, մինչդեռ, ինչպէս նշուեց, նախ՝ Հարաւային Ադրբեջանի ազգ գոյութիւն չունի, որի ազգային ինքնորոշման իրաւունքը քննարկուի եւ ապա՝ ազգային ինքնորոշում նշանակում է անկախութիւն, որն իր հերթին նշանակում է անջատուել Իրանից: Այլ խօսքով՝ կազմակերպութիւնը անջատողական նպատակներ է հետապնդում:

Կարելի է շարունակել կազմակերպութեան ծրագրի ու մօտեցումների վերլուծութիւնը, սակայն այսքանն էլ բաւական է եզրակացնելու, որ վերոյիշեալ կազմակերպութիւնը պանթիօրքական հակումներով կազմակերպութիւն է, որը հետապնդում է անջատողական նպատակներ:

Այս ծաւալուն մէջբերումները Հարաւային Ադրբեջանի անկախութիւն կուսակցութիւն, Հարաւային Ադրբեջանի ազգային զարթօնքի շարժում եւ Հարաւային Ադրբեջանի ազգային զարթօն-

քի նոր շարժում կազմակերպությունների ծրագրերից, կանոնադրերից ու դիրքորոշումներից յստակ պատկերացում են տալիս նրանց կազմակերպական կառուցի, գաղափարական ակունքների, աշխարհայեացքի եւ նպատակների մասին: Ակնյայտ է, որ բոլորն էլ սնում են Գեոքալիի եւ պանթիօրքիզմի այլ տեսարանների գաղափարներից, բերում են նոյն պատմական հիմնատրումները, Ռասուլզադէն ու Փիշեարին նրանց համար խորհրդանիշեր են, քննադատելով թե՛ Փախլեի եւ թե՛ Իսլամական Հանրապետության իշխանություններին՝ նրանց մեղադրում են խտրականություն, ճնշում ու բռնություն կիրառելու եւ պանֆարսիզմի ու շովինիստական քաղաքականության մէջ: Այդ կազմակերպությունների վերջնանպատակը Իրանից անջատուելն է ու անկախանալը կամ Ադրբեջանի Հանրապետությանը միանալը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՊԱՆԹԻՐՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆՈՒՄ ԵՒ ԹՈՒՐԲԱՅՈՒՄ

Թէեւ հիմնականում կենտրոնացանք իրանական ծագում ունեցող պանթիւրքական կազմակերպությունների, նրանց ծրագրերի, կանոնադրերի, քաղաքական հայեացքների եւ գործունեության սկզբունքների վրայ, սակայն գոյություն ունեն պանթիւրքական կազմակերպություններ նաեւ ու մանաւանդ Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի հանրապետություններում:

Հետագոտող Ահմադ Քազեմին իր «Պանթիւրքիզմ եւ պանազերիզմ»¹⁶⁹ գրքում ներկայացնում է Ադրբեջանում եւ Թուրքիայում գործող պանթիւրքական կուսակցություններն ու խմբերը եւ այն պետական կամ պետության հովանաւորութեան տակ գտնուող հաստատությունները, որոնք տարածում են պանթիւրքական գաղափարներ: Նշենք դրանցից մի քանիսի անունները.

Ադրբեջանի Հանրապետությունում.

1. Ադրբեջանի Հանրապետությունից դուրս ապրող ազերիների հարցերի պետական կոմիտէ,
2. Աշխարհի ազերիների համագումար (ԴԱԿ),
3. Մեծ Ադրբեջանի համագումար,
4. Գորշ զայլեր (Բոզ Նուրդ Boz Gurd),
5. Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատ,
6. Նոր Մուսաւաթ կուսակցութիւն (YMP),

احمد كاظمي، پان تركيزم و پان آترپس، انتشارات موسسه فرهنگي مطالعات و تحقيقات بين المللي ابرار 169
معاصر تهران، سال 1385، چاپ نخست، 272 صفحه، صفحه 24-27.

7. Ազգային ինքնորոշում կոասկցութիւն,
8. Միացեալ Ադրբեջանի դաշինք (ԲԱԲ) (Բիթու Ազերբայջան Բիոլիքի),
9. Ազարի 21-ի խմբակցութիւն
եւ այլն:

Թուրքիայի Հանրապետութիւնում.

1. Ազգային շարժում,
2. Ժողովրդահանրապետական կոասկցութիւն,
եւ այլն:

Ստորեւ կը ներկայացնեմ համառօտ տեղեկութիւններ այդ կազմակերպութիւններին մի քանիսի մասին՝ ընդհանուր պատկերացում տալու համար նրանց նպատակների ու գործունէութեան վերաբերեալ եւ ցոյց տալու համար նրանց առնուազն գաղափարական կապը իրանական պանթիօրքական կազմակերպութիւնների հետ:

Ադրբեջանի Հանրապետութիւնից դուրս ապրող ազերիների հարցերի պետական կոմիտէ

Հիմնադրուել է 2005 թ. յուլիսի 5-ին Հէյդար Ալիեւի հրամանով: Այն համազօր է նախարարութեան, որն ապացոյցն է այն կարեւորութեան, որ Ադրբեջանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը տալիս է այս հաստատութեանը: Ըստ Կոմիտէի ղեկավարի՝ աշխարհի տարբեր երկրներում գոյութիւն ունի ազերիական 300 կազմակերպութիւն:

Այս Կոմիտէի նպատակներից են՝ այլ երկրներում գործող ազերիական կազմակերպութիւնների հետ կապերի հաստատում, միասնական գաղափարախօսութեան ձեւատրում, այլ երկրներում ապրող ազերիներին օգնութիւն տրամադրում, որպէսզի ընտրուեն

ընակութեան երկրների խորհրդարաններում, ազերիական լոբբիի կազմակերպում ընդդէմ հայկական լոբբիի:

Աշխատանքն իրականացում է երկու ձեւով. մէկը՝ դեսպանատների միջոցով, որտեղ գոյութիւն ունեն ազերիների հարցերի գծով կցորդներ (Կոմիտէի գրասենեակ), եւ երկրորդ՝ տարբեր երկրներում բնակուող անհատների միջոցով:

Նշելի է, որ 2002 թ. նոյեմբերի 29-ին ընդունուեց օրէնք՝ «Ադրբեջանի Հանրապետութեան կառավարութեան քաղաքականութիւնը այլ երկրներում բնակուող ադրբեջանցիների վերաբերեալ», որով կարգաւորում են աշխատանքները: Այդ օրէնքով շեշտ է դրուել Ադրբեջանից դուրս ապրող ադրբեջանցիների համայնքների կազմակերպման եւ պետական մակարդակով նրանց հետ կապ հաստատելու եւ պետական համապատասխան մարմինների պարտականութիւնների վրայ: Ի դէպ՝ կոմիտէի կազմատրումը յաջորդել է այս օրենքի ընդունմանը:

Ադրբեջանի Հանրապետութիւնից դուրս ապրող ազերիների հարցերի պետական կոմիտէն կազմակերպում է աշխարհի ազերիների հաւաքներ: Առաջինը գումարուել է 2001 թ. նոյեմբերին: Երկրորդը՝ 2006 թ. մարտին:

Կոմիտէն ամեն տարի նշում է դեկտեմբերի 31-ը որպէս աշխարհի ազերիների համերաշխութեան օր եւ այդ առիթով կազմակերպում տարբեր միջոցառումներ, օրինակ՝ շարադրութեան մրցոյթ Ադրբեջանից դուրս ապրող ազերիների երեխաների եւ երիտասարդների համար:

Աշխարհի ազերիների համագումար (ԴԱԿ)

Համագումարի աշխատանքների մեծ մասը կենտրոնացած է Իրանի վրայ: Այն սերտ կապեր ունի Ադրբեջանի Հանրապետութիւնից դուրս ապրող ազերիների հարցերի պետական կոմիտէի

եւ Միացեալ Ադրբեջանի դաշինք կազմակերպութեան հետ: Գործունէութեան զվեստոր կենտրոններից է Շուեդիան:

Համագումարն արտացոլում է ԳԱՄՈՀ կազմակերպութեան ղեկավար Մահմուդ Ալի Չեհեբգանիի դիրքորոշումները: Նախագահը Ջաադ Դեռախթին է:

Համագումարի կազմակերպած հաւաքներին մասնակցող պատուիրակությունների մէջ կան Իրանի քաղաքացիներ, ովքեր ապրում են օտար երկրներում՝ յատկապէս եւրոպական:

Համագումարի նպատակներից մէկը Իրանի ազերիների իրաւունքների, այսպէս ասած, ունահարման փաստերի մասին միջազգային կազմակերպություններին եւ Արեւմտեան երկրներին տեղեակ պահելն ու բողոքներ ներկայացնելն է: Կազմակերպուել է ստորագրահաւաք, եւ բազմաթիւ բողոքագրեր են ներկայացուել տարբեր միջազգային կազմակերպությունների: Այս աշխատանքների համադրողն է Ահմադ Ուբալին:

2001 թ. Ահմադ Ուբալին հանդիպում է ունեցել ԱՄՆ Պետքարտուղարութեան Իրանի բաժնի վարիչ Ջուանա Լեփսոնի հետ, որի ընթացքում արծարծել է Իրանի Ատրպատականի հարցերը: Դրանք են՝ 30 միլիոն ազերիների իրաւունքների ունահարում, Իրանում ազերի լեզուի նկատմամբ սահմանափակումներ, ադրբեջանցիների և պատկանող պատմական յուշակոթողների ոչնչացում, աշխարհագրական անունների պարսկականացում եւ մամուլի անազատութիւն: Ամերիկացի պաշտօնեան փոխանցել է Համագումարի հետ յարաբերությունները սերտացնելու վերաբերեալ ԱՄՆ-ի ցանկությունը¹⁷⁰:

Թուրքիան հովանատրում է Համագումարը, սակայն, ելնելով իր շահերից, ժամանակ առ ժամանակ նուազեցնում կամ ուժե-

ղացնում է հովանատրութեան չափը: Օրինակ՝ 2002 թ. Թուրքիայի իշխանութիւնը, խախտելով իր տուած խոստումը, ոչ միայն թոյլ չտուեց, որ Համագումարի հերթական ժողովը տեղի ունենայ Թուրքիայում, այլ նոյնիսկ Թուրքիա մուտքի արտօնագիր չտուեց Համագումարի Գործադիր խորհրդին, որպէսզի նիստ գումարի Թուրքիայում: Այդ պատճառով էլ յայտարարուեց, որ այն տեղի է ունենալու Դանիայում: Շուեդիայում Թուրքիայի դեսպանն այդ կապակցութեամբ յայտարարեց, որ պատճառը Անկարայի տարածաշրջանային շահերն են: Եթէ Թուրքիան նման բան թոյլ տայ, ապա փոխադարձաբար Իրանն էլ կկկսի հովանատրել Քրդստանի քանտոնական կուսակցութեանը¹⁷¹:

Համագումարի անդամներն ամէն տարի Շուշիի, այսպէս կոչուած, «գրաման» օրը հաաք են կազմակերպում Շուեդիայում¹⁷²:

Թէեւ Ադրբեջանի իշխանութիւնը յայտարարում է, որ որեւէ կապ չունի Համագումարի հետ, սակայն Ադրբեջանի Հանրապետութեան խորհրդարանի պատգամատրներից ոմանք Համագումարի Գործադիր խորհրդի անդամ են: Օրինակ՝ Էղբալ Աղազադէն, ով նաեւ օժանդակել է Չեհեբգանիի եւրոպական ճանապարհորդութիւնների կազմակերպմանը, կամ վերոնշեալ Ջաադ Դեռախթին, ով կազմակերպել է Չեհեբգանիի եւրոպական ճանապարհորդութիւններն ու հանդիպումները¹⁷³:

Այն հարցին, թէ իՆչ կարծիք ունի Համագումարը Հարաային Ադրբեջանի վերաբերեալ՝ արդեօք անկախութեան կողմնակից է, թէ՛ Ադրբեջանի Հանրապետութեան հետ միատրման, Էղբալ Աղազադէն, պատասխանել է. «Համագումարը կողմ-

170 احمد كاظمی، بان تركیسم و بان آزادیسم، انتشارات مؤسسة فرهنگی مطبوعات و تحقیقات بین المللی ایران، معاصر تهران، سال ۱۳۸۵، چاپ نخست، ۲۷۲ صفحه، صفحه ۸۵

171 Նոյն տեղում:

172 Նոյն տեղում:

173 Նոյն տեղում:

նակից է աղբրեջանցիների իրատունքները նրանց վերադարձնելուն: Դրանից յետոյ է, որ նրանք կորոշեն՝ ինչ ճանապարհ որդեգրել»¹⁷⁴:

Համագումարը համագործակցում է մի շարք կազմակերպությունների հետ, ինչպես Միացեալ Աղբրեջանի դաշինք¹⁷⁵, Արեւմտեան Աղբրեջանի Միջազգային Հաւաքականութիւն եւ այլն: Այս վերջինը բաղկացած է Հայաստանից արտագաղթած աղբրեջանցիներից:

Մեծ Աղբրեջանի համագումար

Հիմնադրուել է 2001 թ. Արեւմտեան Աղբրեջանի ազատագրութեան շարժում եւ 19 այլ կազմակերպութիւնների դաշինքից: Վերջիններս իրենց կապուած են համարում Արեւմտեան Աղբրեջանի հետ: Համագումարի ղեկավարը Ռահիմ Բաղիբովն է, ով նաեւ Արեւմտեան Աղբրեջանի ազատագրութեան շարժման ղեկավարն է: Համագումարի նպատակն է ստեղծել Մեծ Աղբրեջան, որն ընդգրկելու է շրջաններ Ռուսաստանից, Հայաստանից եւ Իրանից: Յայտարարել են, որ ներկայում իրենց պայքարի առանցքը Լեռնային Ղարաբաղի «բռնագրաւուած»¹⁷⁶ տարածքների ազատագրումն է: Նրանք համագործակցում են վերը նշուած կազմակերպութիւնների եւ Աղբրեջանի Հանրապետութիւնից դուրս ապրող ազերիների հարցերի պետական կոմիտէի հետ: Անդամների թիւը չի անցնում հարիւր հոգին¹⁷⁷:

¹⁷⁴ Լոյն տեղում:

¹⁷⁵ Լոյն տեղում:

¹⁷⁶ Չակերտները մեր կողմից են:

¹⁷⁷ Լոյն տեղում, էջ 87:

Գորշ գայլեր (Boz Gurd)

Աղբրեջանի Հանրապետութիւնում յայտնի է նաեւ որպէս Աղբրեջանի ազգային ժողովրդավարական կուսակցութիւն (Azerbaijan National Democratic Party): 2006 թ. դրութեամբ կազմակերպութեան ղեկավարը Իսկանդար Համիդովն էր, ով 1993թ.՝ Աղբրեջանի ժողովրդական ճակատ կուսակցութեան իշխանութեան ժամանակ, երբ Քարվաճաղը (Քերքաջար) ազատագրուեց, Աղբրեջանի Հանրապետութեան ներքին գործոց նախարարն էր եւ պարտատրուեց հրաժարական տալ: Ոմանք Գորշ գայլերին համարում են կուսակցութիւն, ոմանք էլ՝ միջազգային կազմակերպութիւն՝ նկատի ունենալով, որ մասնաճիւղեր ունի Ուզբեկստանում եւ Թուրքիայում. կենտրոնը գտնուում է Ստամբուլում: Այն կապ ունի Ալկարսուլան Թուրքեշի ղեկավարած Թուրքիայի Գորշ գայլեր կազմակերպութեան հետ: Այս կուսակցութիւնը ձգտում է վերադառնալ թուրանցիների ժամանակներին: Այն հետետորդներ ունի պատերազմի պատճառով Ղարաբաղից գաղթածների մէջ¹⁷⁸:

Աղբրեջանի ժողովրդական ճակատ

1985 թ. գորբաչովեան հրապարակայնութեան հռչակումով հիմնուեցին գրական եւ պատմական հարցեր ըննարկող կազմակերպութիւններ, որոնցից որոշները հետագայում վերածուեցին քաղաքական կուսակցութիւնների: Դրանցից մէկն է Աղբրեջանի ժողովրդական ճակատը (Azerbaijan Xalq Cabhasi), որը 1989 թ. բացայայտեց իր գործունէութիւնը: Աղբրեջանի ժողովրդական ճակատի ղեկավարն էր Աբուլֆազլ Էջիբէլը: Կուսակցութեան կարծիքով Հայաստանի կողմից Ղարաբաղի հայերին պաշտպանելու

¹⁷⁸ Լոյն տեղում, էջ 98:

պատճառներից մէկը հայ ազգայնականների ծգտումն էր՝ իրակա-
նացնել Մեծ Հայաստանի գաղափարը (ծովից ծով՝ Սեւ ծովից
Կասպից ծով)¹⁷⁹:

1992 թ. կուսակցութեան ղեկավար Էլչիրէլը Հանրապետու-
թեան առաջին նախագահական ընտրութիւններում ընտրուեց
երկրի նախագահ: «Ազատիլը» եւ «Ջոնհոտիլթե» թերթերը կու-
սակցութեան պաշտօնաթերթերն են: Էլչիրէլը յիշում է որպէս
Ադրբեջանի ազգային դիմադրական շարժման առաջնորդ:

Նշենք, որ Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատ կուսակցու-
թիւնը 2001 թ. իր առաջնորդ Աբուլֆազլ Էլչիրէլի մահուանից յետոյ
երեք մասի բաժանուեց:

Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատ կուսակցութեան քա-
ղաքական եւ տնտեսական չորս գլխատր ուղղութիւններն են աշ-
խարհիկութիւնը (լայիզմ) եւ իսլամական սկզբունքայնութեանն
ընդդիմանալը, պանթիօրիզմը, ազատ շուկայական յարաբերու-
թիւնները, պանթուրանիզմը եւ միացեալ Ադրբեջանի ստեղծումը:

Կուսակցութեան ծայրայեղական մօտեցումները պատճառ
են դարձել, որ նոյնիսկ պանազերիական այլ կուսակցութիւններ
քննադատութեան ենթարկեն նրանց: Կուսակցութիւնն ունի հա-
կաիրանական դիրքորոշումներ եւ բազմիցս Իրանի կառավա-
րութեանը մեղադրել է Իրանի ազերիների տարրական իրատունե-
րի ոտնահարման մէջ:

Կուսակցութիւնը սերտ կապեր ունի ԱՄՆ-ի պետական-
քաղաքական շրջանակների հետ:

Նոր Մուսաաթ կուսակցութիւն (YMP)¹⁸⁰

Մուսաաթ կուսակցութիւնն ստեղծուել է 1992 թ. Ադրբեջա-
նի ժողովրդական ճակատ կուսակցութեան մասնատման հետ-
եանքով: Այն իրեն համարում է Մոհամմադ Ամին Ռասուլզադէի
Մուսաաթ կուսակցութեան հետնորդը, որը 1918 թ. հիմնադրեց
Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը: Ենի Մուսաաթ (Նոր Մուսաաթ)
կուսակցութիւնը յայտարարում է, որ 1920 թուականից, այսինքն՝
Ադրբեջանի Հանրապետութեան խորհրդայնացումից յետոյ շարու-
նակել է ընդհատակեայ աշխատանքը Ադրբեջանում: Կուսակցու-
թեան ղեկավարն է Իսա Ղամբարը, որը 1992-93 թթ. Ադրբեջանի
Հանրապետութեան խորհրդարանի նախագահն է եղել: Ներկա-
յում ընդդիմութիւն է: Կուսակցութեան պաշտօնաթերթն է «Ենի
Մուսաաթը»: <http://525.az/site/> կայքը եւս արտացոլում է կուսակ-
ցութեան տեսակէտները:

Թուրան գործակալութեան տնօրէն Մեհման Ջաւադօղլուն
Մուսաաթ կուսակցութեան կարկառուն ղէմբերից է:

Նոր Մուսաաթը, Ադրբեջանի ընդդիմադիր որոշ այլ կու-
սակցութիւնների նման, քննադատում է Իրանին՝ նրան ամբաս-
տանելով Իրանի ազերիների իրատունքները ոտնահարելու մէջ:

2002 թ. կուսակցութեան ղեկավար Իսա Ղամբարը եւ
ԳԱՄՈԿ կազմկերպութեան ղեկավար Չեհեռզանին հանդիպել են
միմեանց, որի ժամանակ Ղամբարն անել է. «Հարապիկն Ադրբե-
ջանի խնդիրը նոյնիսկ խորհրդային տարիներին էլ Ադրբեջանում
գոյութիւն ունէր, եւ այն ժամանակ ադրբեջանցի որոշ գրողներ ու
բանաստեղծներ իրենց ստեղծագործութիւնները նուիրում էին Հա-
րապիկն Ադրբեջանին, ինչպէս Սուլէյման Ռուստամը, Բախտիար
Վահաբզադէն եւ այլք: Այս շարժման հէնց առաջին իսկ օրուանից

¹⁷⁹ Նոյն տեղում, էջ 100:

¹⁸⁰<http://musavat.org/az/05.04.2017> եւ <http://www.musavat.az/05.04.2017>:

մենք արձարծել ենք Միացեալ Ադրբեջանի գաղափարը: Այդ գաղափարն արտացոլուած է Մուսաաթ կուսակցութեան ծրագրում, եւ մենք աշխատում ենք այդ ուղղութեամբ: Մեզ համար հպարտութեան առիթ է, որ «հերոս Թալիզն» էլ իր առաջնորդին անցնցրեց: Այսօր Սաթթաու Խանի, Խիաբանիի, Ռասուլզադէի, Փիշեարիի եւ Էլչիրէյի անունների կողքին յիշատակում են նաեւ Չեհեզգանիի անունը: Չեհեզգանին Միացեալ Ադրբեջանի գաղափարի մեծ ուսուցիչն է: Նա Հարաային Ադրբեջանի հարցը բարձրացրել է միջազգային մակարդակի եւ ազգային ազատագրական շարժման զարգացման մէջ մեծ դեր է ունեցել: Մենք յոյսով ենք, որ մեր գաղափարները Հարաային Ադրբեջանում էլ կիրականան, եւ կը գայ այն օրը, երբ երկու Ադրբեջանների միաւորումը կը տօնենք Թալիզում եւ Բաքում»¹⁸¹:

Իսա Ղամբարը բազմիցս է եղել Թուրքիայում, որը համարում է իր հայրենիքը: Մուսաաթ կուսակցութիւնը սերտ կապեր ունի ԱՄՆ-ի հետ:

Ազգային Ինքնորոշում կուսակցութիւն¹⁸²

Ազգային ինքնորոշում կուսակցութիւնն ընդդիմութիւն է: Ղեկավարը՝ Էթեբար Սարդար Օղլու Մոհամեդովը, Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի հիմնադիրներից է: Կուսակցութեան պաշտօնաթերթը «Մելլաթ»-ն է («Ազգ»):

Ազգայնական գաղափարների կրող է, ընդունում է ազատ շուկայական յարաբերութիւններն ու տնտեսական բարեփոխում-

ները: Անդամների մի մասը Հայաստանից գաղթած ադրբեջանցիներ են:

Արեւմտամէտ կուսակցութիւն է, որը հակուած է Ռուսաստանից Ադրբեջանի հեռանալուն: Դէմ էր ազերի լեզուի կիրիիցս այրութենը լատինական այբուբենով փոխելուն, որը վաւերացուեց Ադրբեջանի խորհրդարանի կողմից 1992 թ.:

Կուսակցութիւնը դէմ է ազերի թուրքի ինքնութիւնը օսմանցի թուրքի ինքնութեամբ փոխարինելուն, ինչը հովանաւորում է թրքամէտ շրջանակների կողմից, ինչպիսին է Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատը: Կուսակցութիւնը դա համարում է ազգային շահերին հակառակ:

Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի հանրապետութիւնների միջեւ համադաշնութիւն կազմելու գաղափարին դէմ արտայայտուեց կուսակցութեան ղեկավար Էթեբար Մոհամեդովը եւ այն համարեց նորանկախ հանրապետութեան անկախութեանը հակառակ:

Այս կուսակցութեան պանթուրքական հակումներն աւելի քիչ են Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատ կամ Մուսաաթ կուսակցութիւնների համեմատութեամբ, սակայն այս կուսակցութիւնն աւելի շատ պանազերիական հակումներ ունի: Կուսակցութեան ղեկավարը երկու ադրբեջանների միաւորման կողմնակից է եւ բազմիցս Չեհեզգանիին հրափրել է Ադրբեջան եւ երբեմն նոյնիսկ նրանից աւելի սուր դիրքորոշումներ յայտնել:

2002 թ. հեռարձակուած մի հաղորդման ընթացքում Չեհեզգանին եւ Մոհամեդովը վճճի են բռնում: Չեհեզգանին յայտնում է, որ դէմ է երկու ադրբեջանների միաւորմանը. «Մեր ազգային գիտակցութիւնը նորաձին երեխայի է նման, որը դեռ անհրաժեշտ հասունութեան չի հասել: Թուրքիան, Ադրբեջանն ու Եւրոպան այսօր դէմ են Իրանի մասնատմանը: Մենք նոյնիսկ Ղարաբաղը ազատագրելու ուժ չունենք»: Ի պատասխան՝ Մոհամեդովն ասում է, «Եթէ դուք ասում էք, որ այս ազգը 180 տարի է, ինչ քնած

¹⁸¹ احمد كلظمى، پان تركيسم و پان آذربايجان، انتشارات مؤسسة فرهنگي مطالعات و تحقيقات بين المللي ابرار، معاصر تهران، سال ۱۳۸۵، چاپ نخست، ۲۷۳ صفحه، صفحه ۱۰۶-۱۰۵

¹⁸² Նոյն տեղում, էջ 108:

է, ես պիտի ասեմ՝ շատ էք սխալում: Մենք Հիսիսային Ադրբեջանում երբ մտածում էինք անկախութեան մասին, յիշում էինք Սաթթառ խանին ու Խիսրաբանին: Դուք Հիսիսային Ադրբեջանի իշխանութեան մասին վիրաւորական բառեր էք գործածում: Մեծ Ադրբեջան կազմելու համար մենք Թուրքիայի, Ռուսաստանի եւ Վրաստանի թոյլտուութեան կարիքը չունենք»: Չեհեզգանին հակադարձում է. «Ձեր անկախականութիւնը նշանակում է կախաղանին յանձնել Իրանի մասնատման գաղափարի մարտիկներին: Հարացիներն ապրում են 300000 կմ² տարածութեան վրայ: Դուք հարազ չէք ճանաչում: Ռուսաստանին, Իրանին եւ Հայաստանին հարազ չէք ճանաչում: Ռուսաստանին, Իրանին եւ Հայաստանին մեր դէմ գրգռելու կարիք չկայ: Ես դրան դէմ եմ: Մենք ո՞ր ուժով ենք սրանց դէմ մարտի գնում եւ Ղարաբաղն ազատագրում»¹⁸³:

Միացեալ Ադրբեջանի դաշինք (ԲԱԲ)

(Բիթու Ազերբայջան բիդիքի)

Կուսակցութեան հիմնական աշխատանքն ուղղուած է Իրանի դէմ: Նպատակ է հետապնդում միաւորել Հիսիսային եւ Հարաւային Ադրբեջանները: Հիմնադրուել է Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ղեկավար Աբուլֆազ Էջիբէյի կողմից: Էջիբէյի մահից յետոյ կազմակերպութեան մէջ երկպառակտութիւն է սկսուել, որի պատճառով այն թուլացել է:

2006 թ. դրութեամբ այս կազմակերպութիւնը ղեկավարում էր Իրանի քաղաքացի, փախստական Ֆիրուզ Դիլիսչին: Կազմակերպութեան պատասխանատուներից են Չանգիզ Գույթուրը, Ջահանդադ Բիգոլին, Ջաադ Էսմայիլին, Ռէյիս Ռատուզադէն, Սէյէդ Ահմադ Ահմադովը, Եաշար Քալանթարլին: Ըստ վերջինիս յայտարարութեան՝ կազմակերպութիւնն ունի 2250 անդամ:

¹⁸³ Նոյն տեղում, էջ 109:

Կուսակցութեան խնդիրներից մէկը ԳԱՄՈՀ-ի ղեկավար Չեհեզգանինի որպէս Հարաւային Ադրբեջանի ազգային զարթօնքի ղեկավար ներկայացնելն է: Բաքում՝ Իրանի դեսպանատան, եւ Նախիջեանում՝ Իրանի հիւպատոսարանի առջեւ կազմակերպել է հաւաքներ, որոնցում Իրանի իշխանութեանը ներկայացրել է հետտետալ պահանջները՝ ճանաչել Ադրբեջանի հողային ամբողջականութիւնը, յարգել Կասպից ծովում Ադրբեջանի Հանրապետութեան իրաւունքները, վերջ տալ հակաադրբեջանական քարոզչութեանը, վերջ տալ Հայաստանի հետ յարաբերութիւններին մինչեւ Ղարաբաղի ազատագրումը: Հիմնել է նաեւ Հարաւային Ադրբեջանի խորհրդարան, որի նախագահն է Ալլան Խալեդին¹⁸⁴:

Կուսակցութիւնն իր աշխատանքները սաստկացրել է Նախիջեանում: Ֆարաջ Իսեֆբիզլին, ով Նախիջեանում Միացեալ Ադրբեջան դաշինքի գրասենեակի պատասխանատուն է, միաժամանակ Նախիջեանի խորհրդարանի պատգամատուր է:

Դաշինքը սերտ կապեր ունի Թուրքիայի Ազգային շարժում կուսակցութեան Ալիարսլան Թուրքեշ հիմնադրամի հետ:

Ադրբեջանի իշխանութիւնը ցարդ որեւէ քայլ չի ձեռնարկել այս կազմակերպութեան գործունէութեան դէմ: Պատճառն այն է, որ Ադրբեջանի իշխանութեանը ձեռնտու է Նախիջեանում պանթիքրական հակումների սաստկացումը, որպէսզի Նախիջեանի ժողովուրդը, որը տնտեսական կապեր ունի Իրանի հետ, կախաձուլութեան մէջ չընկնի Իրանից:

Դաշինքի անդամներից Ֆարաջ Ղոլիեւը յայտարարել է. «Ռուսաստանն ու Իրանն են Ադրբեջանը բաժանել ... Իրանը կայսրութիւն է ... որը անվնաս դարձնելու համար պիտի մասնատել ... ուզում ենք, որ այս խնդիրը Իրանում հողովոյթով իրակախանայ: Չեհեզգանինի տեսակէտն էլ դա է... Էջիբէյի իշխանութեան

¹⁸⁴ Նոյն տեղում, էջ 111-113:

որը մեր հարափի հայրենակիցները կառավարութեան մէջ ներկայացուցիչներ ունէին...»:

Միացեալ Ադրբեջան դաշինքի առաջին գրասենեակը բացուեց Շուեդիայում Ազար Հեյդարլիզիի գլխատրութեամբ, ով Հարաւային Ադրբեջանի ազգային զարթօնքի շարժման խորհրդականներից էր:

Ազարի 21-ի խմբակցութիւն

Ադրբեջանի դեմոկրատական խմբակցութեան անդամներից ու մնացորդացից կազմուած խմբակցութիւն է, որի ղեկավարն է Բեհուզ Հադին: Խմբակցութիւնը քարոզում է Ջաֆար Փիշեարիի տեսակետները եւ տարածում անջատողական գաղափարներ: Աշխատում է թէ՛ Ադրբեջանում եւ թէ՛ Նախիջեանում:

Ամէն տարի ազարի 21-ին խմբակցութեան անդամները հաւաքում են Փիշեարիի գերեզմանի մօտ: Նրանք Չեռեզանիին յայտարարել են Փիշեարիի ուղու շարունակողը:

Խմբակցութիւնը յայտարարում է, որ Հեյդար Ալիեւը թէ՛ խորհրդային եւ թէ՛ Ադրբեջանի անկախութեան տարիներին մեծ ու կարեւոր դեր է ունեցել հարափ խնդրի արծարծման հարցում:

Ամէն տարի Ադրբեջանի հեռուստակայանները ազարի 21-ի տարելիցի կապակցութեամբ հաղորդումներ են սփռում եւ ցոյց տալիս, որ իբր Իրանի Ատրպատականի ժողովուրդը մի ճնշում ժողովուրդ է, որը զրկուած է նոյնիսկ ամենատարրական իրաւունքներից: Իրանական 1324 թ. ազար ամսուայ 21-ը (12 դեկտեմբեր, 1945 թ.) համարում են Հարաւային Ադրբեջանում ազգային իշխանութեան կազմաւորման օր:

ՊԱՆԹԻՒՐՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ

Ազգայնական շարժում կուսակցութիւն (MHP)

Հիմնադրուել է 1969 թ. Ալիարսւլան Թուրքէշի կողմից: Հետետրոնները յայտնի են որպէս գորշ գայլեր: Պանթիւրքական եւ աջ ծայրայեղական կուսակցութիւն է: Թուրքէշի մահուանից յետոյ մի քանի մասի բաժանուեց: Թէեւ վերջին տարիներին քեմալական աշխարհականութիւնից թեքուել է դէպի իսլամականութիւն եւ ընդունում է խորհրդարանական ժողովրդավարութիւնը, սակայն բազմաթիւ հետազոտողներ դա կասկածի տակ են առնում եւ այն կարծիքին են, որ արդիական եւ ժողովրդավարամէտ քողի ներքոյ թաքնուած են կուսակցութեան ֆաշիստական նկրտումները:

Ժողովրդահանրապետական կուսակցութիւն (CHP)

Հիմնադրուել է 1923 թ. Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի կողմից: Ձախ հայեացքներ ունեցող ազգայնական-պանթիւրքական կուսակցութիւն է: Իրեն համարում է Աթաթուրքի գաղափարների ժառանգորդն ու շարունակողը: Թուրքիայի խորհրդարանի՝ թուրկ երկրորդ կուսակցութիւնն է: Գաղափարախօսութիւնը հիմնուած է քեմալականութեան վեց սկզբունքների վրայ՝ հանրապետականութիւն, ազգայնականութիւն, էտատիզմ, աշխարհիկութիւն, յեղափոխականութիւն եւ պոպուլիզմ:

Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի Հանրապետութիւններում գործող վերոյիշեալ (եւ ցիշատակուած) պանթիւրքական կազմակերպութիւնների գաղափարախօսութիւնների մէջ ակնյայտ են հետեւեալ ընդհանրութիւնները.

1. Անխտիր բոլորի համար գաղափարական հիմք են հանդիսանում Գեորգյալիի եւ պանթիօրքիզմի միւս տեսարանների հիմնարար գաղափարները:

2. Բոլորը, բացայայտ կամ քողարկուած, ծգտում են, այսպէս կոչուած, Հարաւային Ադրբեջանի անկախութեանը:

3. Բոլորը խօսում են թէ՛ Փահլեւի շրջանի, թէ՛ Իսլամական Հանրապետութեան շրջանի Իրանում ապրող, այսպէս կոչուած, այլ ազգերի նկատմամբ կիրառուած ճնշումների ու խտրականութեան մասին:

4. Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան հիմնադիր Մոհամմադ Ամին Ռասուլզադէն եւ Ադրբեջանի Ինքնավար Հանրապետութեան հիմնադիր Միր Ջաֆար Փիշեարին բոլորի համար խորհրդանշանի արժէք ունեն:

Եւ այլն:

Հիմնական տարբերութիւնները նկատելի են հետեւեալ հարցերում.

1. Որոշները երազում են Հիւսիսային ու Հարաւային Ադրբեջանների միացումը, իսկ որոշներն էլ դրան անելացնում են Արեւտեան Ադրբեջանն ու Ռուսաստանի որոշ տարածքներ:

2. Որոշները խօսում են Թուրքիայի Հանրապետութեան հետ համադաշնութիւն կազմելու մասին, որոշները դա մերժում են:

3. Որոշները զինեալ պայքարն ընդունում են որպէս անկախութեան հասնելու միջոց, որոշները խօսում են ժողովրդավարական միջոցների մասին:

Եւ այլն:

Ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ տարբերութիւնները սկզբունքային չեն, իսկ տարակարծութիւնները չափազանց քիչ են: Որպէս օրինակ կարելի է նշել Հարաւային Ադրբեջանի ազգային զարթօնքի շարժումը եւ Հարաւային Ադրբեջանի ազգային զարթօնքի նոր շարժումը, որոնք նախապէս եղել են մէկ կազմա-

կերպութիւն եւ հետագայում ղեկավարութեան մէջ հարցեր են առաջացել, որոնց պատճառով մի խումբ առանձնացել եւ հիմնել են նոր շարժում կազմակերպութիւնը: Երկու կազմակերպութիւնների ծրագրերի համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ դրանց միջեւ սկզբունքային տարբերութիւն գոյութիւն չունի: Վիճակը գրեթէ նոյն է միւս կազմակերպութիւնների հարցում:

**ՀԱՄԱՌՕՏ ԱՎՆԱՐԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ԱՐՑԱՆԻ ԵՒ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԻՐԱՆՈՒՄ
ԳՈՐԾՈՂ ՊԼԱՆԹԻՐՔԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿԷՏՆԵՐԻ ՎՐԱՅ**

Անվիճելի ճշմարտություն է, որ եթե որեւէ կազմակերպություն դաանում է պանթիքթական գաղափարներ, ապա այն չի կարող հաշտ լինել Հայաստանի, Արցախի եւ Հայոց ցեղասպանության իրողության հետ:

Այդ անհաշտությունը որոշ դեպքերում արտացոլում է պանթիքթական կազմակերպությունների ծրագրերում, որոշ դեպքերում՝ նրանց ղեկավարների արտայայտած մտքերում կամ կազմակերպությունների գործունէութեան մէջ:

Ստորեւ ներկայացում են Իրանի թիրքախօս շրջանները որպէս թիրախ ընտրած պանթիքթական կազմակերպությունների դիրքորոշումը Հայաստանի, Արցախի եւ Հայոց ցեղասպանութեան վերաբերեալ՝ յետնուելով նրանց ծրագրերի, ղեկավարների ելոյթների կամ կատարած աշխատանքների վրայ:

Ամենայայտնի կազմակերպություններից մէկը **Հարաային Ադրբեջանի ազգային գարթօնքի շարժումն է** (ՀԱԱԶԸ), որի կայքի¹⁸⁵ «Տեղասպանութիւն» բաժնում տեղադրուած են լուսանկարներ Խոջալուում հայերի կողմից իրականացուած, այսպէս կոչուած, ադրբեջանցիների «ցեղասպանութիւնից»:

«Ադրբեջանի մասին» բաժնում գրուած է. «Գիպիստանի եւ Թուրքմենչայի պայմանագրերից յետոյ Ադրբեջանը երկու մասի բաժանուեց: Իր տարածքից 280 հազար կմ² մնաց Ղաջարական պետութեան կազմում եւ 130 հազար կմ² կցուեց Ցարական Ռուսաստանին: Ցարական Ռուսաստանը Ադրբեջանի կէսն իրեն կցելուց յետոյ սկսեց հայերին եւ այլ ազգերին գաղթեցնել Ադրբեջանի տարածքներ: Կոմունիստական կարգերի հաստատումից եւ Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հարնապետութեան կրկին գրաւումից յետոյ Հիւսիսային Ադրբեջան երկրի մի մասը կցուեց Ռուսաստանին (Դերբենդ, Դաղստան), մի մասը՝ Վրաստանին (Բուրչայի), մի մասը՝ Հայաստանին (Գյոքչայ)¹⁸⁶, Մեղրի, Չանգեզուր, Ղարաբաղն էլ 1990 թ. յետոյ) Հայաստանին...Ադրբեջանի Հանրապետութեան տարածքը 86 հազար կմ² է, որի 20 տոկոսը բռնագրաւուել է հայերի կողմից»¹⁸⁷:

Կայքում տարբեր աղիթներով խօսում է «հայ տեղորիստ դաշնակների» եւ Իրանում Ապրիլի 24-ին նրանց կազմակերպած հակաթուրք ցոյցի մասին: Կազմակերպութիւնն այդ կապակցութեամբ դժգոհութիւն է յայտնում Իրանի իշխանութիւնից. «Հակառակ այն բանի, որ կենտրոնական իշխանութիւնը հովանաւորում է հայ տեղորիստ դաշնակներին՝ իրենց հակաթուրք քաղաքականութեան մէջ եւ 2003 թ. ապրիլի 24-ին նրանց ցոյցի արտօնութիւն տուեց, որպէսզի իրենց հակաթուրք կարգախօսներով [գործել] մի երկրում, որի ժողովրդի կէտը թուրքերն են կազմում, ՀԱԱԶԸ-ի ակտիւիստները յաջողութեամբ այս հակաթուրք դասադրութեան դէմ ելան»¹⁸⁸: Պատմական հիմնաւորման մէջ հայերը համարում են Ռուսաստանի կողմից տարածաշրջան բերուած գաղթական-

¹⁸⁵ <http://gamoh.org/> եւ <http://www.gamoh.biz/> (21.03.2017 թ.):

¹⁸⁶ Սեւան լիճ:

¹⁸⁷ Նոյն կայքէջում:

¹⁸⁸ <http://gamoh.org/> եւ <http://www.gamoh.biz/> (21.03.2017 թ.):

ներ, Գյոքչայը (Սեանա լիճ), Մեղրին, Ջանգեզուրը եւ Արցախը համարում են ադրբեջանական, որոնք ուսաների կողմից են տրուել հայերին:

Նորութիւն չեն ասում, սակայն ուզում են շեշտել, որ այս կազմակերպութիւնը, ինչպէս միա պանթիօրական կազմակերպութիւնները, ունի ընդգծուած հակահայկական տրամադրութիւններ:

Պանթիօրական մէկ այլ կազմակերպութեան՝ Հարաային Ադրբեջանի անկախութիւն կուսակցութեան (ՀԱԱԿ) ծրագրի Սահմանում բաժնի 14-րդ կէտում կարդում ենք. «ՀԱԱԿը դատապարտում է հայ զաւթիչներին, որոնք գրաւել են Ադրբեջանի հողը (Ղարաբաղ), եւ Ադրբեջանի հողի պաշտպանութիւնը իր պարտականութիւնն է համարում»:¹⁸⁹

ՀԱԱԿ-ի կայքում կան յօդուածներ եւ լրատութիւն Հայաստանի, հայութեան եւ Արցախի վերաբերեալ:

Օրինակ՝ 2013 թ. օգոստոսի 20-ին լուր է հրատարակուել հետեւեալ վերնագրով՝ «Ապահանի Վանքը Հայաստանին նիւթական օժանդակութիւն է տալիս»¹⁹⁰: Բացատրութեան մէջ նշուած է. «[Սր.Ամենափրկիչ] վանքում կազմակերպուել է գրքի ցուցահանդէս, որտեղ վաճառուել են գրքեր, այսպէս կոչուած, Հայոց ցեղասպանութեան մասին: Յուցահանդէսի հասոյթը նւիրաբերուել է Հայաստանին... «Օյան նիւզ» կայքը այդ հարցի իրաական ու պատմական կողմը քննարկելու համար հարցազրոյց է ունեցել Շուեդիայում բնակուող իրաաբան Սալեի Քամանիի եւ Թուր-

քիայի Էսքիշեհիրի ադրբեջանցիների միութեան քարտուղար ու դեղագործ դոկտ. Ջաւիդ Այդինի հետ... Իրաաբան Քամանին ասել է, որ Իրանը ՄԱԿ-ի անդամ է, ուստի պարտաւոր է միջազգային օրէնքներն ու պայմանագրերը յարգել, եւ այն, ինչ կատարուել է՝ բարիդրացիական յարաբերութիւնների ունեւհարման եւ ուրիշ երկրի ներքին գործերին միջամտելու եւ այլնի դրսետում է... Իրանը այս եւ այլ պարագաներում խախտում է միջազգային իրաւունքը... Իրանը, խախտելով միջազգային իրաւունքը, պատերազմի ընթացքում ցուցաբերեց ամէն տեսակի աջակցութիւն, որը փոխում է պատերազմի ճակատագիրը: Հետեւանքը եղաւ Ադրբեջանի տարածքների 20 տոկոսի, ընդ որում՝ Ղարաբաղի գրաւումը»¹⁹¹:

Ջաւիդ Այդինն իր հարցազրոյցում Սումգայիթի ջարդերի կապակցութեամբ ասում է. «Ըստ դատարանի փաստաթղթերի՝ ոմն Էդուարդ Գրիգորեան խոստովանել էր, որ միայնակ 7 հոգու է սպանել: Համաձայն այդ փաստաթղթերի՝ Սումգայիթի հայերին սպանողները հայկական խմբեր են եղել, որոնք հորիզոնային անվտանգութեան ոստիկանութեան ուղղորդումով ու ծրագրով, ձգտել են հակաադրբեջանական զգացումներ բորբոքել եւ ջանացել են, դա պատրուակ դարձնելով, Ադրբեջանի անկախութեանը վնաս հասցնել եւ ենթահող ստեղծել Ղարաբաղի գրաւման համար... Այդ սպանութիւններում ուշադրութեան արժանի կէտն այն է, որ ըստ իրադարձութիւնների կենդանի վկաների, բոլոր զոհերը եղել են մարդիկ, ովքեր ընդդիմացել են հայոց եկեղեցուն ամսական օգնութիւն տալ եւ հովանաւորել հայկական ցեղապաշտութիւնը... Այդ տեսակի պահանջների արձարձումը հայերի կողմից աշխարհի տարբեր կէտերում նպատակ ունի ենթահող պատրաստել՝

¹⁸⁹ [http://gaip.biz/index.php/81-x-b-rl-r/83-2013-05-26-15-26-01\(17.03.2017թ.\):](http://gaip.biz/index.php/81-x-b-rl-r/83-2013-05-26-15-26-01(17.03.2017թ.):)

¹⁹⁰ <http://oyannews.com/%d8a7%db%8c%d8%b1%d8%a7%d9%86-%da%9%d9%84%db%8c%d8%b3%d8%a7%db%8c%d9%88%d8%a7%d9%86%da%af-%d8%a7%d8%b5%d9%81%d9%87%d8%a7%d9%86-%d8%a8%d9%87-%d8%a7%d8%b1%d9%85%d9%86%d8%b3%d8%aa%d8%a7%d9%86/>

¹⁹¹ [http://oyannews.com/ \(10.04.2017 թ.\):](http://oyannews.com/ (10.04.2017 թ.):)

արծարծելու համար «Հայոց ցեղասպանության» սուտ պնդումը այս անգամ Ադրբեջանի Հանրապետության դեմ...»:

Սա ընդամենը մէկ օրինակ է ՀԱԱԿ-ի կայքէջում տպագրուած հակահայկական բովանդակութեամբ լուրերից: Նշենք, որ այն վերցուած է «Օյան նիւզ» լրատուական-վերլուծական կայքէջից:

Փաստօրէն կազմակերպութիւնը դատապարտում է հայերին, ովքեր «գրաւել» են Ղարաբաղը, Ղարաբաղը համարում է Ադրբեջանի մաս եւ Ադրբեջանի հողի պաշտպանութիւնը համարում է իր պարտականութիւնը: Կազմակերպութեան հակահայաստանեան տրամադրուածութիւնը երեւում է նաեւ Իրանի հայ համայնքի՝ Հայաստանին նիւթական օժանդակութիւն ցուցաբերելու փաստի նկատմամբ ընդգծուած թշնամական վերաբերմունքից: Ակնյայտ է նաեւ, որ հետեւում է Իրանի հայ համայնքի (եւ ոչ միայն) գործունէութեանը: Համախոհներ ունի առնուազն Շուեդիայում եւ Թուրքիայում: Կեղծ լուրեր է տարածում՝ յայտարարելով, որ արցախեան պատերազմի ընթացքում Իրանն օգնել է հայերին, որ Սումգայիթի հայերի սպանութիւնը հայկական խմբերի ձեռքի գործն է եւ այլն:

Յիշենք, որ կուսակցութիւնը հետապնդում է Իրանից անջատուելու նպատակներ, որն արտացոլուած է ծրագրում:

Պանթիւրքական մէկ այլ կազմակերպութիւն է **Ադրբեջանի ուսանողական շարժում (AZOH)**¹⁹² կազմակերպութիւնը, որի անունը անգլերէն տարբերակով այլ է՝ Հարաւային Ադրբեջանի ուսանողական շարժում (Southern Azerbaijan Student Movement):

Կազմակերպութեան կայքէջի «ԱՂՈՀ-ի մասին» բաժնում գրուած է. «Ադրբեջանի ուսանողական շարժումը Ադրբեջանի արդի ազգային շարժման մէջ առաջին կազմակերպութիւնն է, որ կուսակցական գործունէութեան մեղադրանքով դատապարտուել է

¹⁹² <http://www.azoh.net/> (12.04.2017 թ.):

խմբակային կարգով»¹⁹³: Շարունակութեան մէջ բացատրութիւն է տրուում կազմակերպութեան անդամների ձերբակալութեան մասին եւ նշում, որ դատարանը կազմակերպութեան վեց անդամների, կազմակերպութիւնը հիմնելու եւ նրանում 2006 թուականից գործունէութիւն ծաւալելու համար, դատապարտել է ազատազրկման: «ԱՂՈՀ-ի անդամահաաքի համակարգը ուղղուած է ուսանողներին եւ նրա հիմնական նպատակը մտատրական, վերլուծող, քաջ, պայքարի մշակոյթին ծանօթ ու դրանում ընդգրկուած կազմակերպական կադրերի դաստիարակումն է՝ ազգային շարժման մէջ ներգրաւելու համար»:

ԱՂՈՀ-ի կայքում հրատարակուել է լուր հետեւեալ վերնագրով. «Փետրուարի 26-ը զափոյջ հայերի կողմից Խոջալուի ցեղասպանութեան օրն է»¹⁹⁴: Լրատութեան մեջ նշում է. «Հայաստանի զինուած ուժերը, ռուսական զինուած ուժերի հովանաւորութեամբ, յարձակուեցին Խոջալուի վրայ եւ Խոջալուի խաղաղ բնակիչներից 613 հոգու վայրագ ձեռով սպանեցին: Այդ ցեղասպանութեան զոհերից են 63 երեխայ, 106 կին, 70 ձեր: Յարձակման ժամանակ մօտ 487 հոգի վիրաւորուեցին, 1275 հոգի գերի ընկան: Բնակիչներից 150 հոգին կորել են, նրանց ճակատագրի մասին ցարդ ճշգրիտ տեղեկութիւն չկայ: Խոջալուի ցեղասպանութիւնը Մերսի-

¹⁹³ <http://www.azoh.net/%D8%A2%D8%B0%D9%88%D8%AD/%D8%AF%D8%B1%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D9%87-%D8%A2%D8%B0%D9%88%D8%AD.html> (12.04.2017 թ.):

¹⁹⁴ <http://www.azoh.net/%D8%AE%D8%A8%D8%B1/1118-%DB%B2%DB%B6-%D9%81%D9%88%D8%B1%DB%8C%D9%87-%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D9%86%D8%B3%D9%84-%DA%A9%D8%B4%DB%8C-%D8%AE%D9%88%D8%AC%D8%A7%D9%84%DB%8C-%D8%AA%D9%88%D8%B3%DB%B7-%D8%A7%D8%B1%D9%85%D9%86%DB%8C-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%A7%D8%B4%D8%BA%D8%A7%D9%84%DA%AF%D8%B1-%D8%A7%D8%B3%DB%AA.html> (12.04.2017 թ.):

կայի, Չեխիայի, Յորդանանի, Հնդկոստի, Պերուի, Ջիբութիի, Բոսնիա և Հերցեգովինայի, Ռումինիայի, Շոտլանդիայի և ԱՄՆ մօտ 22 նահանգի կողմից պաշտօնապես ճանաչուել է: Խոջալուի սպանողը, միջազգային օրենքների համաձայն, ցեղասպանութիւն է, և նրա կատարողները պետք է դատուեն միջազգային դատարաններում... Խոջալուի սպանողը հայերի կողմից ցեղասպանութիւն է, սակայն մշտապես պետութիւնների կրօնական ու քաղաքական յարաբերութիւնների ազդեցութեան ներքոյ է եղել: Որպէս օրինակ նշենք, որ երոպական բազմաթիւ երկրներ, ինչպէս Ռուսաստանը, որը զաւթիչ Հայաստանի ընդգծուած հովանատրն ու դաշնակիցն է, մինչեւ հիմա մարդկութեան դէմ կատարուած այս ողորդութեան պաշտօնական ճանաչումից խուսափել է»:

Կան նաեւ բազմաթիւ այլ լուրեր՝ «Ադրբեջանի քաղաքացիական համալսարանում Խոջալուի նահատակների մեծարման յուշ-երեկոյ»¹⁹⁵, «Ղարաբաղում սաստիկ բախումների վերսկսման հաւանականութիւն», «Ռաֆսանջանին և այն, ինչ կատարեց Ադրբեջանի հետ»¹⁹⁶, «PKK ահաբեկիչների բնակեցումը Ղարաբա-

ղում»¹⁹⁷, և այլ վերնագրերով, որոնց մէջ հիմնական շեշտը դրուում է «Հայաստանի զաւթիչ» լինելու, «Խոջալուի ցեղասպանութեան», Իրանի և Ռուսաստանի հայամէտոութեան և Հայաստանին հովանատրելու, երոպական երկրների կողմից Հայաստանին հովանատրելու գործում կրօնական գործօնի դերակատարութեան, հայերի ու քրդերի համագործակցութեան և նմանատիպ հարցերի վրայ:

Կազմակերպութեան կայքում յօդուածներ են հրատարակուած «Պարսկական ու քրդական ազգայնականութիւնը. մէկ հոգի երկու մարմնում», ««Հարաւային Ադրբեջանի միասնութեան» ներկայացուցչի ներկայութիւնը Բրիսէլում տեղի ունեցած «Ազգերի ինքնորոշման իրատունքի» սեմինարում» վերնագրերով և վերահրատարակուած են Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետութեան հիմնադիր Մոհամմադ Ամին Ռատուզադէի ու Ադրբեջանի Ինքնավար Հանրապետութեան հիմնադիր Միր Ջաֆար Փիշեարիի յօդուածներն ու մտքերը և այլն: Կազմակերպութիւնը պանթիպրական է և հետապնդում է Իրանից անջատուելու նպատակներ:

Վերոյիշեալ և նմանատիպ կազմակերպութիւնների հակահայկական, հակահայաստանեան յայտարարութիւններից ու գործունէութիւնից բացի՝ լրատուամիջոցներում ժամանակ առ ժամանակ յայտնում են նաեւ այլ ստորագրութիւններով հակահայկական գրութիւններ: Այս առումով բնորոշ է հետեւեալ օրինակը. 2016 թ. ապրիլի 16-ին «Ադրբեջանի ազգային շարժման գործիչներ» ստորագրութեամբ բաց նամակ է յղուել Իրանի ներքին գործոց

¹⁹⁵ <http://www.azoh.net/%D8%AE%D8%A8%D8%B1/1134-%D8%A8%D8%B2%D8%B1%DA%AF%D8%AF%D8%A7%D8%B4%D8%AA-%DB%8C%D8%A7%D8%AF-%D8%B4%D9%87%D8%AF%D8%A7%DB%8C-%D8%AE%D9%88%D8%AC%D8%A7%D9%84%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%AF%D8%A7%D9%86%D8%B4%DA%AF%D8%A7%D9%87-%D9%85%D8%AF%D9%86%DB%8C-%D8%A2%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86-%D8%AA%D8%B5%D9%88%DB%8C%D8%B1.html> (12.04.2017 թ.):

¹⁹⁶ <http://www.azoh.net/%D9%85%D9%82%D8%A7%D9%84%D9%87-%D9%88-%DA%AF%D8%B2%D8%A7%D8%B1%D8%B4/841-%D8%B1%D9%81%D8%B3%D9%86%D8%AC%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D9%88-%D8%A2%D9%86%DA%86%D9%87-%DA%A9%D9%87-%D8%A8%D8%A7-%D8%A2%D8%B2%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86-%DA%A9%D8%B1%D8%AF-%D8%9F-%D8%AA%D8%A7%DB%8C%D9%85%D8%A7%D8%B2-%D8%A7%D9%88%D8%B1%D9%85%D9%88%D9%84%D9%88.html> (12.04.2017 թ.):

<http://www.azoh.net/%D8%AE%D8%A8%D8%B1/561-%D8%A7%D8%B3%DA%A9%D8%A7%D9%86-%D8%AA%D8%B1%D9%88%D8%B1%DB%8C%D8%B3%D8%AA%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D9%BE-%DA%A9-%DA%A9-%D8%AF%D8%B1-%D9%82%D8%B1%D9%87-%D8%A8%D8%A7%DB%8A.html> (12.04.2017 թ.):

նախարարութեանը՝ «Դաշնակ» կուսակցութեան եւ «ԱՍԱԼԱ»-ի համակիրներին արտօնութիւն տալու մասին»¹⁹⁸ վերնագրով: Այդ նամակը հրատարակուել է «Արագ Նիւ» կայքում: Այն պանթիփոքական նպատակներ հետապնդող եւ ընդգծուած հակահայկական եւ հակաիրանական կայք է, որտեղ լուրեր ու յօդուածներ են հրատարակուած պարսկերէն, թուրքերէն եւ անգլերէն լեզուներով: Ստորեւ՝ նամակի թարգմանութիւնն ամբողջութեամբ.

«Յանուն ամենաբարեգութիւն Աստծոյ,

Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան ներքին գործոց նախարարութեան պատասխանատուներին,

Յարգանքով տեղեկացնում ենք,

Բռնագրաւուած Ղարաբաղում ճգնաժամի սաստկացումով եւ աստուածանարգ գալթիչների դէմ պատերազմի ճակատներում մուսուլման զինուորների ու սպաների նահատակութեամբ Ադրբեջանի թուրք ազգի զգացմունքներն ու հոգեբանութիւնը խստագոյնս վիրատուրուել է:

Տարիներ է, ինչ Դաշնակ կուսակցութիւնը եւ ԱՍԱԼԱ ահաբեկչական խումբը Հայաստանի գալթիչ պետութեան հովանաւորութեամբ թիրաբախուած մուսուլման հարիրատուր կանանց ու երեխաների մորթել են եւ անհամար ոճրագործութիւններ կատարել Ղարաբաղի բռնագրաւուած շրջաններում:

ԱՍԱԼԱ ահաբեկչական խումբը ոչ միայն Ղարաբաղում, այլեւ Թուրքիայում PKK-ի եւ Սիրիայում «ՓԵԴ»-ի ահաբեկիչների հետ զբաղուած են մեր թուրքմեն եղբայրների ջարդով:

Յաօր, հակառակ այս սարսափելի լուրերի, տեղեկացանք, որ ԱՍԱԼԱ եւ PKK ահաբեկչական կազմակերպութիւնների լորբին Թեհրանում, պատրուակելով հայերի սուտ կոտորածը ապրիլի 24-ին, քանակցութիւնների մէջ է՝ արտօնութիւն ստանալու համար

Թեհրանի փողոցներում, Թուրքիայի դեսպանատան առջեւ եւ Ադրբեջանի¹⁹⁹ մի քանի քաղաքներում հանրահալածակերպելու իրաւունք ստանալու համար:

Մենք այս բաց նամակով Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան ներքին գործոց նախարարութեան պատասխանատուներին զգուշացնում ենք, որ ԱՍԱԼԱ եւ PKK ահաբեկչական խմբերի համակիրների համար որեւէ հանրահալածակ թոյլտւութիւնը անարգանք է բռնագրաւուած Ղարաբաղում, Սիրիայի հարաւարեւելքի եւ Իրաքի մուսուլման նահատակների նկատմամբ:

Ամէն տարի ականատեսն ենք, որ այդ ահաբեկչական խմբերի համակիրները, պատրուակելով ապրիլի 24-ի սուտ պահանջը, Թեհրանի փողոցներում կարգապահական ուժերի հովանաւորութեամբ ցեղապաշտական լոզունգներով քայլաշարուած կատարում են ուժի ցուցադրութիւն եւ ցեղապաշտական ատելութիւն տարածում թիրաբախուած ազգի նկատմամբ:

Մենք զգուշացնում ենք պատասխանատու պաշտօնեաներին, որ այս տարի թիրաբախուած ազգի զգացմունքներն ու հոգեբանութիւնը վիրատուրող միջոցառման արտօնութիւն տալը վատ հետեանքներ է ունենալու, Ադրբեջանի թուրք ազգի համար անհանդուրժելի է լինելու, եւ որեւէ հակազդեցութեան հետեանքի պատասխանատւութիւնը ԱՍԱԼԱ-Դաշնակ-PKK ահաբեկչական խմբերի համակիրների հանրահալածակ կազմակերպման արտօնութեան դիմաց այդ նախարարութեան եւ այլ պատասխանատու այրերի վրայ է:

Ուստի մենք պահանջում ենք, նկատի ունենալով այդ ահաբեկչական խմբերի արարքները բռնագրաւուած Ղարաբաղում, Թուրքիայի հարաւարեւելքում ու Սիրիայում եւ մեր երեխաներից շատերի զոհուելը այդ ահաբեկիչների կողմից, ապրիլի 24-ի սուտ

¹⁹⁸ <http://www.araznews.org/fa/?p=24667> (12.04.2017 թ.):

¹⁹⁹ Խօսքը Իրանի Ատրպատականի մասին է: Ա.Մ.:

պատրուակով ահաբեկչական խմբերի համակիրներին հանրա-
հաաբ կազմակերպելու արտոնություն չտալ:

Ադրբեջանի ազգային շարժման գործիչներ

Աստարա-Թավրիզ-Ուրիմիա-Ղազուին-Արդեբիլ-Չանջան-
Թեհրան-Համադան»

Ինչպես նկատելի է, նամակն ստորագրուած է «Ադրբեջանի
ազգային շարժման գործիչներ»-ի կողմից: Չկան ստորագրողների
անունները: Ովքե՛ր են այդ գործիչները: Իրական են, թե՛ անիրա-
կան: Պարզ չէ՛ նամակն արդե՞ք պաշտօնապես ուղարկուել է
ներքին գործոց նախարարութեանը, թե՛ պարզապէս ինչ-որ մէկի
կամ ինչ-որ խմբակցութեան կողմից է տեղադրուել կայքէջում:

Ի՞նչ է նշանակում Ադրբեջանի ազգային շարժում: Ո՞րն է
այդ շարժման նպատակը, ովքե՛ր են, որտե՞ղ է կենտրոնատեղին
եւ, ընդհանրապէս, կա՞յ այդ շարժումը, թե՛ չկայ:

Ի՞նչ է նշանակում ազգայինն այս պարագայում: Ի՞նչ է
նշանակում Ադրբեջանի թուրք ազգ: Ի՞նչ է նշանակում թիրքալե-
զու ազգ:

Ապանուածների մասին խօսելիս անպայման նշում է մու-
սուլման՝ խնդրին կրօնական երանգ հաղորդելու նպատակով: Օգ-
տագործում է աստուածանարգ (կամ կրօնամերժ, միաստուածա-
յին կրօնների չհետետորդ) բառը:

Դաշնակցութիւնը, ԱՍԱԼԱ-ն եւ PKK-ն դրում են մէկ հար-
թութեան վրայ, եւ խօսում է այդ երեքի միջեւ կապի առկայու-
թեան մասին: Նշուած երեք կազմակերպութիւնների գործունեու-
թիւնը Ղարաբաղում, Իրաքում, Սիրիայում եւ Թուրքիայում հա-
մարում է առնչակից:

Ապրիլի 24-ը համարում է սուտ, Ղարաբաղը՝ բռնագրաւու-
ած: Կարելի է շարունակել, սակայն բաարանեք այսքանով:

Վերջում ներկայացնենք մի ուշագրաւ հարցազրոյց:

Բացում Իրանի նախկին զինուորական կցորդ, Հէյար
Ալիեի զինուորական նախկին խորհրդական, Իրանի Արդեբիլ
նահանգի նախկին նահանգապետ եւ Արդեբիլ նահանգից Իրանի
իսլամական խորհրդարանի նախկին պատգամատուր, ներկայիս
Իրանի իսլամական խորհրդարանի ազգային անվտանգութեան
խորհրդական Մանսուր Հադիդաբադի 2017 թ. ապրիլի 4-ին
Ազարիհա²⁰⁰ լրատուական-վերլուծական կայքէջին տուել է ուշադ-
րութեան արժանի հարցազրոյց²⁰¹, որից մէջբերում են հատուած-
ներ:

Հարց. Արդե՞ք Ռոշան Ջաադեի նման մարդկանց աջակ-
ցութիւն ցուցաբերուց:

Պատասխան. ...Ռոշան Ջաադեին իմ ընկերն էր: Մենք եր-
կար ժամանակ Ղարաբաղում իրար հետ կոտեցինք...:

²⁰⁰ <http://www.azariha.org/> (11.04.2017 թ.):

²⁰¹ <http://www.azariha.org/%D8%A8%D8%A7%DB%8C%DA%AF%D8%A7%D9%86%DB%8C/item/1979-%D8%AD%D9%82%DB%8C%D9%82%D8%AA-%D9%BE%D9%88%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D8%AF%D8%B1-%D8%AC%D9%86%DA%AF-%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%A8%D8%A7%D8%BA-%DB%8C%DA%A9-%D9%87%D9%88%D8%A7%D9%87%D9%BE%DB%8C%D9%85%D8%A7-%D9%BE%D8%B1-%D8%A7%D8%B2-%D9%85%D9%87%D9%85%D8%A7%D8%AA-%D8%A8%D9%87-%D8%A2%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86-%D8%AF%D8%A7%D8%AF-%D8%A8%D8%A7%DA%A9%D9%88-30-%D9%85%DB%8C%D9%84%DB%8C%D9%88%D9%86-%D8%AF%D9%84%D8%A7%D8%B1-%D8%A7%D8%B2-%D8%A8%D8%A7%D8%A8-%D8%AA%D8%B3%D9%84%DB%8C%D8%AD%D8%A7%D8%AA-%D8%AC%D9%86%DA%AF-%D9%82%D8%B1%D8%A7%DB%A8%D8%A7%D8%BA-%D8%A8%D9%87-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D8%A8%D8%AF%D9%87%DA%A9%D8%A7%D8%B1-%D8%A7%D8%B3%D8%AA> (04.04.2017 թ.):

Հարց. Պատմեցե՞ք ԽՍՀՄ փլուզմանը եւ պատերազմին յաջորդած տարիներին Կովկասի հարատւ Իրանի եւ Ադրբեջանի Հանրապետութեան յարաբերութիւնների մասին:

Պարասխան. Իրանը հովանատրեց Ադրբեջանի Հանրապետութեանը: Ես Ալիեւի զինուորական խորհրդականն էի: Երբ զինուորական զեկոյցներ էի տալիս Հէյդար Ալիեւին, անընդհատ ինձ ասում էր՝ դուք Աշուրա զօրքը բերե՞ք եւ Ղարաբաղը գրաւե՞ք: Փոխանակ հայերի ձեռքում լինի, անելի լաւ է՝ Իրանի վերահսկողութեան տակ լինի:

Հարց. Այսինքն՝ Հէյդար Ալիեւը պաշտօնապէս ասում էր, որ Իրանը Ղարաբաղը գրաւի:

Պարասխան. Այո՛, խօսքում ասում էր: Ես էլ ասում էի՝ ես զինուորական եմ, այդ ասածդ գրի՛ր, ես տանեմ Թեհրան՝ տամ պետական այրերին, սակայն Ալիեւը այդ խօսքերը չէր գրում եւ չէր ուզում մեր ձեռքը փաստաթուղթ տալ:

Հարց. Իրանի աջակցութիւնը Ղարաբաղի պատերազմում ի՞նչ մակարդակի վրայ էր:

Պարասխան. Այո՛, մենք նրանց փրկեցինք, թէ չէ Հայաստանը նոյնիսկ Բաքուն կը գրաւէր:

Հարց. Ըստ երեւոյթին Բաքուն դեռ պարտք է այն զինամթերքի դիմաց, որ Իրանը Ղարաբաղի պատերազմի ժամանակ տուել է նրան:

Պարասխան. Այո՛, հէնց այս պահին 30 միլիոն դոլար Իրանին պարտք է, սակայն Իրանը շատ մեծահոգի է եւ երբէք այս հարցը չի արձարծում: Եթէ Թուրքիան լինէր, մինչեւ հիմա կամ մայր գումարն էր յետ ստացել, կամ էլ մի արտօնութիւն, որը տասն անգամ անելի շահաւէտ էր:

Հարց. Նկատի ունենալով Իրանի մեծ օժանդակութիւնը Բաքուին՝ ինչու՞ է այս քարոզչութիւնը նրանց կողմից կատարում Իրանի դէմ:

Պարասխան. Դա Բաքուի պետութեան ու պետական այրերի ապերախտութիւնն է: Եթէ Իրանը իմ միջոցով ականով լեցուն այն օդանաւը եւ այն զինամթերքը չտար Ռոշան Զաւադեփին, հայերը միա շրջաններն էլ կը գրաւէին:

Եզրակացութիւն

Հայաստանի ու հայութեան մասին ներկայացուած երեք կազմակերպութեան եւ մի խումբ գործիչների տեսակէտներին կարելի է ամօլացնել նորերը, սակայն դա չի փոխի խնդրի էութիւնը: Ատրպատականը որպէս թիրախ ընտրած պանթիօքթական կազմակերպութիւններն ունեն խիստ ընդգծուած հակահայկական մօտեցումներ: Նրանք ոչինչով չեն տարբերում Ադրբեջանում եւ Թուրքիայում գործող պանթիօքթական կազմակերպութիւններից, քանզի բոլորի գաղափարական ակունքը նոյնն է՝ պանթիօքթիզմի հայրերն ու տեսաբանները: Բոլորի ծրագրերում ու հիմնատրումներում արտացոլուած է Աղայեւի, Գեռցալիի ու պանթիօքթիզմի միա տեսաբանների տեսակէտները: Օրինակ՝ գրեթէ բոլորի ծրագրերում կա «թուրքանալ, մուսուլմանանալ եւ արդիականանալ» կարգախօսը, որը ոչ այլ ինչ է, քան թիօքթականութեան ամենայայտնի գաղափարախօս Զիա Գեռցալիի հանրայայտ յօդուածի վերնագիրն ու արձարծած գաղափարը:

Փաստօրէն ճիշտ էր Զարեանը, երբ իր «Միացեալ, Անկախ Թուրանիա» աշխատութեան մէջ գրում էր. «Թուրքերը ունին յստակօրէն բանածեւտած եւ ազգովին որդեգրուած քաղաքական իտէալ մը, որուն կը ձգտին զիտակցաբար եւ յամառօրէն»²⁰²: Զարեանի գրութիւնից մեկ դար անց էլ մենք ականատեսն ենք այն

²⁰² Զարեանը, Միացեալ, Անկախ Թուրանիա, 1988 թ., Աթէք, էջ 8:

Stb'u Nəvbəti İrən, Kəndə Nibəti, Çəpə Aok, 1387, Nəşr Pərdiis Dəntş bə Həskəri Şərkət Nəşr v Pəzəşş Şeyrəzə Kəndə, Təhrən, Səlmə 19

բանի, թէ թուրքերն ինչպէս են «գիտակցաբար եւ յամառօրէն» շարունակում կեանքի կոչել իրենց պանթիօրքական ծրագրերը:

Մենք՝ հայերս, որպէս պանթիօրքիզմի ամենամեծ զոհը, պարտաւոր ենք զգօն լինել այդ հարցում, որովհետեւ Մեծ Թուրքանի ստեղծումը վերջ է դնելու Հայաստանի եւ հայութեան գոյութեանը: Լ. Խուրշուդեանն այս մասին գրում է. «Եթէ թուրքիզմի գաղափարախօսութեան կենսագործմամբ ոչնչացուեց արեւմտահայութիւնը, ապա պանթիօրքիզմի գաղափարախօսութեան իրականացմամբ պէտք է անխտաափելիօրէն ոչնչացուէր նաեւ արեւելահայութիւնը: Հայկական սեպը, որը խանգարում էր Մեծ Թուրքանի գաղափարի իրականացմանը, պէտք է դադարէր գոյութիւն ունենալուց... Մեծ Թուրքանի գաղափարի իրագործումը սպառնում է գլխովին ոչնչացնել հայ ժողովուրդին, հայոց նորաստեղծ անկախ պետականութիւնը...»²⁰³:

Իրանի թիւրքախօս շրջանները թիրախ ընտրած պանթիօրքական կազմակերպութիւնները հետապնդում են այդ նոյն նպատակը:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՊԱՆԹԻՐԵՔԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Ինչպէս նշուեց, պանթիօրքիզմը քաղաքական եւ գաղափարական հասկացութիւն է, որն առաջացել է 19-րդ դարում, թեւ դրա գաղափարական հիմնատրոմները 18-րդ դարից առկայ էին: Պանթիօրքիզմի նպատակն է ստեղծել թիւրքական կայսրութիւն՝ ապացուցուած կամ ենթադրեալ թիւրքական արմատներ ունեցող ցեղերի տարածքների միացումով՝ Բալկաններից մինչեւ Զինաստանի հիախարեւմտեան շրջանները:

Պանթիօրքիզմի իրականացումը կապուած է բազմաթիւ խնդիրների ու խոչընդոտների հետ, որոնցից հիմնականներն են Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ Իրանը, յատկապէս՝ Ատրպատականի ժողովուրդն ու մտատրականութիւնը:

Թուրքիայի Հանրապետութիւնը, թաքուն թէ բացայայտ, օգտագործելով պանթիօրքական գաղափարները, այսօր փորձում է իր ազդեցութիւնը մեծացնել Ադրբեջանի Հանրապետութիւնում, Վրաստանի Հանրապետութիւնում, Իրանի Իսլամական Հանրապետութիւնում եւ Կենտրոնական Ասիայի երկրներում:

Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը ինքնութեան փնտրութիւնը ճանապարհին պատմաշինութեամբ փորձում է իր տարածքներից ջնջել իրանական ազգային ու կրօնական հետքը եւ չեզոքացնել Իրանի ազդեցութեան մեծացումը Ադրբեջանի Հանրապետութիւնում, որի պատճառով էլ ցուցաբերում է ծաւալապաշտական նկրտումներ եւ հովանատրում է Իրանի թիւրքախօս շրջաններում անջատողական միտումները:

²⁰³ Խուրշուդեան Լ., Հայոց ազգային գաղափարախօսութիւնը, Երեւան, 1999, էջ 76:

Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի Հանրապետութիւնների համար Իրանի թիրաքախօս շրջաններում պանթիրքական գաղափարների տարածումն ու կազմակերպութիւնների հովանաւորումը ոչ միայն պանթիրքիզմի վերջնական նպատակների իրականացման ճանապարհին էական քայլ է, այլեւ Իրանը թուլացնելու միջոց եւ կարեւոր լծակ՝ քաղաքական առեւտրի մէջ Իրանի դէմ գործածելու համար:

Նկատի ունենալով Իրաքում եւ Սիրիայում տեղի ունեցող իրադարձութիւնները եւ ԱՄՆ-Իրան արդէն չորս տասնամեակ տեւող հակամարտութիւնը, ակնյայտ է, որ Իրանի թուլացումն ու մասնաւորումը բխում է ԱՄՆ-ի շահերից, որին հասնելու համար էլ ԱՄՆ-ը հովանաւորում է անջատողական միտումները:

Անջատողական միտումները Իրանի թիրաքախօս շրջաններում առայժմ լուրջ վտանգ չեն ներկայացնում: Իմ դիտարկմամբ դրանք առաւելաբար տարածուած են մի խումբ քաղաքական գործիչների, մտաւորականների եւ ուսանողների շրջանում, ովքեր դժգոհ են Իրանի իշխանութիւններից: Սրանց կողմնորոշումը դէպի Թուրքիայի Հանրապետութիւն բացատրում է վերջինիս տնտեսական զարգացածութեան, ընկերային ազատութիւնների, քաղաքական աւելի բաց համակարգի եւ այլ պատճառներով: Կարելի է ասել, որ պանթիրքական գաղափարները Իրանի թիրաքախօս շրջաններում խոր արմատ չունեն եւ չեն վայելում լայն ժողովրդականութիւն: Սակայն մեծածախ քարոզչական միջոցների ներդրման եւ հետեւողական աշխատանքների արդիւնքում կարող է պատկերը փոխուել. անջատողական տրամադրութիւնները կարող են վերածուել լուրջ սպառնալիքի:

Պանթիրքական քարոզչական շրջանակները փորձում են հրամցնել այն տեսակէտը, թէ Իրանի թիրաքախօս շրջանների բնակիչները պատմութեան ընթացքում մշտապէս ձգտել են անջատուել Իրանից եւ անկախանալ, սակայն այդ դրոյթն իրականու-

թեանը չի համապատասխանում: Դրա վառ օրինակներն են Իրան-իրաքեան պարտադրեալ պատերազմին թիրքախօսների մասնակցութիւնը, նրանց դերակատարութիւնը Իրանի խլամական յեղափոխութեան յաղթանակի գործում՝ ընդհուպ մինչեւ Իրանի Սահմանադրական շարժման ժամանակ ատրպատականցիների դերակատարութիւնը եւ Շէյխ Մուհամմադ Խաիբանիի դիրքորոշումը Արաքսից հիսիս ընկած շրջանները Ադրբեջան կոչելու կապակցութեամբ: Օրինակները բազմաթիւ են:

Իրանում պանթիրքական գաղափարների տարածման եւ Իրանի մասնատման գործում ժամանակագրական տեսակէտից անշուշտ առաջնութիւնը պատկանում է Օսմանեան կայսրութեանը: Այնտեւտեւ պանթիրքիզմի հիմնական խրախուսողն ու աջակիցը Խորիրդային Միութիւնն ու Թուրքիայի Հանրապետութիւնն էին: Խորիրդային Միութեան փլուզումից յետոյ վերջինիս փոխարինեց Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները՝ հակաիրանական դիրքորոշում ունեցող իր որոշ դաշնակիցներով: Անկախութիւն ստանալուց յետոյ այս պետութիւնների շարքում յայտնուեց Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը:

Իրանում պանթիրքական նկրտումներն ու արտաքին միջամտութիւնները սերտօրէն եւ ուղղակի կապուած են իրար հետ:

Պանթիրքիզմի յատկանիշերն են՝ հակահայկականութիւնը, հակաիրանականութիւնը, անջատողականութիւնը, ծառայապաշտութիւնը, ցեղապաշտութիւնը, պատմութեան խեղաթիւրումը, կեղծ խորհրդանիշերի ստեղծումը եւ այլն, որոնք բոլորը պտտում են «Թուրք ցեղի միասնութիւն» գաղափարի շուրջ:

Պանթիրքականները ցեղապաշտ են, որովհետեւ թիրքական ցեղերին համարում են միա ցեղերից աւելի բարձր եւ իրենց պատկերացրած կայսրութիւնը ստեղծելու գործում չեն խորշում միա ցեղերին ոչնչացնելուց: Պանթիրքիզմի ցեղապաշտական առանձնայատկութիւնը դրսեւորում է այլ ազգերի ու էթնիկ խմբերի

հետ իր թշնամութեամբ, ընդհուպ մինչեւ այլատեսացութիւն: Յիշենք թիւրքիզմը Օսմանեան կայսրութիւնում կամ Թուրքիայի Հանրապետութիւնում երկար տասնամեակներ գործող Սահմանադրութեան 301 յօդուածը: Յիշենք Հայոց ցեղասպանութիւնը, յոյների ու ասորիների ցեղասպանութիւնները, քրդերի կոտորածները: Իսկ եթէ պայմանները թոյլ չեն տուել ֆիզիկապէս ոչնչացնել որեւէ ժողովրդի ու ձերբազատուել հարցից, դա կատարուել է քաղաքական, մշակութային, տնտեսական եւ այլ ձեւերով (օրինակ՝ Հայաստանի վերանկախացումից յետոյ Հայաստան-Թուրքիա սահմանը վերջինիս որոշմամբ փակ է ցայսօր): Իրանում գործող պանթիւրքական շրջանակների կողմից Արցախի հարցի չարաշահումը եւ Իրանի թիւրքախօս շրջաններում հայերի ու ազերիների միջեւ յարաբերութիւնների սրումը նոյն այդ շրջագծում են:

Հակաիրանականութիւնը պանթիւրքիզմի մէկ այլ առանձնայատկութիւնն է, որովհետեւ այն ուղղակիօրէն սպառնում է Իրանի հողային ամբողջականութեանը: Իրանի պարագայում հէնց սկզբից յարձակման թիրախ դարձան Իրանի հողային ամբողջականութիւնը, իրանական մշակոյթը, պարսկերէն լեզուն եւ պարսիկներն ընդհանրապէս: Այս համապատկերում պէտք է դիտարկել թէ՛ Արաքսից հիւսիս ընկած շրջաններում իրանական հետքի ոչնչացման միտումները եւ թէ՛ Արաքսից հարաւ ընկած շրջանների վերաբերեալ պատմաշինութիւնը:

Պանթիւրքիզմը ծաւալապաշտական գաղափարախօսութիւն է: Այդ ծաւալապաշտութիւնը Իրանի նկատմամբ դրսեւորուել է 20-րդ դարի սկզբներին եւ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ատարտին՝ անջատողականութեան փորձով, եւ Խորհրդային Միութեան փլուզումից յետոյ՝ նոր աշխարհակարգի իրականացման պայմաններում անջատողական հոսանքների գործունէութեամբ: Հայութեան պարագայում այն դրսեւորուել է ամբողջ Արեւմտահայաստանի եւ Արեւելահայաստանի մի մասի բռնագ-

րամամբ: Երբ պանթիւրքիզմի գաղափարախօսներից Զիա Գեքըպլիի եւ ուրիշների աշխատութիւններում խօսուում է կայսրութիւն ստեղծելու մասին, դա նշանակում է, որ մի շարք երկրներ ու շրջաններ պիտի միանան իրար: Այդ շրջաններից որոշները գտնուում են այս կամ այն երկրի տարածքում, ինչն իր հերթին նշանակում է, որ դրանք պէտք է անջատուեն այդ երկրներից եւ բռնակցուեն մէկ այլ երկրի կամ նորաստեղծ միատրի: Սա ծաւալապաշտութեան բացայայտ դրսեւորում է:

Պատմութեան խեղաթիւրումը եւ կեղծ խորհրդանիշերի ստեղծումը պանթիւրքիզմի առանցքային աշխատելաճոճերից մէկն է: Օրինակ՝ Ադրբեջանի Հանրապետութեան համար հազարամեակների պատմութիւնն յօրինելը, Հարաւային եւ Հիւսիսային Ադրբեջան անունները շրջանառութեան մէջ դնելը, Առան անուան փոփոխութիւնը, Ատրպատականի Դեմոկրատական կուսակցութեան ու ինքնավարութեան մասին լեզբնդներ յօրինելը, մարտին, ուրարտացիներին, շումերներին եւ Իրանի հիփսարեւմտեան շրջանների ներկայիս բնակիչներին թուրք կոչելը, տեղանուններ ու անձնանուններ փոխելը կամ աղաատելը, Թիւրքմենչայի եւ Գիլիստանի պայմանագրերի խեղաթիւրումը եւ այլն:

Խորհրդանիշերի յօրինման կամ սեփականաշնորհման ակնառու օրինակ է պանթիւրքիզմի խորհրդանիշի վերածուած Բարբակ Խոռամդինը, ով եղել է իրանցի սպարապետ եւ պայքարել է Աքրասեան խալիֆայութեան դէմ: Պանթիւրքականները նրա անուան քերդը դարձրել են հասարակայր եւ տարուայ մէջ տարբեր առիթներով, ինչպէս նրա ծննդեան օր յովիսի մէկը, ուխտի են գնում այնտեղ:

Իրանցի գրողների ու գիտնականներին թուրք կոչելը, ինչպէս Նիզամի Գանջաւին եւ ուրիշներ:

Պանթիւրքականների կողմից խորհրդանիշի է վերածուել Թարիզի «Տրակտորաշինութիւն» ֆուտբոլի թիմը: Այս ակումբի

մրցումները այլ ակումբների հետ քարոզչության հետեանքով վերածուել են իբր «թուրքի ու պարսիկի» պայքարի. այդ ակումբի մրցումների ժամանակ պարզում են պանթիլըքական խորհրդանիշեր, ինչպես՝ Գորշ գայլերի խորհրդանշանը կամ հակաիրանական ու հակապարսկական լոզունգներ են տալիս եւ այլն:

Ակներեւ է, որ տեղի է ունենում մշակութային ու քարոզչական գրոհ, որի ժամանակ կիրառում են բազմատեսակ պատմա-շինական հնարքներ ու մեթոդներ:

Լշենք նաեւ, որ պանթիլըքականները թիւրք ցեղերի միասնութեան առաջին ու ամենահիմնական պայմանը համարում են լեզուն: Այլ գործօններ, ինչպիսիք են կոսւը, սովորութիւնները, միասնական պատմութիւնը, միասնական հայրենիքը եւ այլն, համարում են երկրորդական: Դեկտեմբերի 31-ը նշում են որպէս «Մայրենի լեզուի օր» եւ «Աշխարհի ազերիների միասնութեան օր»:

Իրանի դէմ պայքարող ուժերի համար Իրանի մասնատումը երկարատեւ ծրագիր է, որն ունի տարբեր փուլեր եւ բաժիններ: Դրանցից մէկը քարոզչական դաշտն է, միաները՝ տնտեսականը, ընկերայինը եւ այլն: Սկզբնական շրջանի նպատակը տարբեր պատճառներով երկրի պայմաններից դժգոհ քնակչութեան կազմակերպումն ու նրանց՝ իշխանութեան դէմ հանելն է:

Հնտօրէն մշակուած քարոզչական մեթոդաբանութեան կիրառմամբ նշուած ու նմանատիպ բազմաթիւ պատմաշինական խելաթիրումներ են տեղի ունենում պանթիլըքական քաղաքականութեան շրջագծում՝ Ադրբեջանի Հանրապետութեան կողմից, որը հովանաւորում է Թուրքիայի Հանրապետութիւնը:

Պանթիլըքիզմն իր վերոյիշեալ յատկանիշերով սպառնում է Իրանի ազգային անվտանգութեանը՝ երկրի հողային ամբողջականութեան եւ ժողովրդի համերաշխութեան համատեքստում:

Նկատի ունենալով, որ ներկայիս պանթիլըքիզմի առաջին ճակատում է գտնուում Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը՝ պանազերիզմի քրդի ներքոյ, փորձեմ համառօտ կերպով ներկայացնել Իրանի եւ Ադրբեջանի Հանրապետութիւնների փոխյարաբերութիւնները վերջին մօտ երեսուն տարիների ընթացքում:

Պէտք է արձանագրել, որ խորհրդային Միութեան փլուզման հետեանքով կրկին անկախութիւն օրոանից ցայսօր Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան հետ ունեցել է մակընթացութիւններով եւ տեղատուութեան օրոանից ցայսօր Իրանի երկրները միմեանց մեղադրել են իրար նկատմամբ ոչ անկեղծ եւ թշամական վերաբերում ունենալու մէջ:

Ադրբեջանի Հանրապետութիւնն իր բուն տարածքով սահմանակից է Իրանին հիսիսարեւմտեան մասում՝ Արդեբիլ, Արեւելեան Ատրպատական եւ Գիլան նահանգների հետ, իսկ Նախիջեանը սահմանակցում է Իրանի Արեւմտեան Ատրպատական եւ Արեւելեան Ատրպատական նահանգների հետ: Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը եւ Իրանի Իսլամական Հանրապետութիւնն ունեն 759 կմ ընդիանուր սահման²⁰⁴:

Խորհրդային Միութեան փլուզումից ցայսօր Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան եւ Ադրբեջանի Հանրապետութեան փոխյարաբերութիւններն ունեցել են բարդ ու հակասական զարգացումներ:

Ա. Մութալիբովի նախագահութեան տարիներին (1991-1992 թթ.) երկու երկրների միջեւ ստորագրուեցին համագործակցութեան առաջին պայմանագրերը: Ա. Էլչիբէյի ղեկավարութեան

²⁰⁴https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%B1%D8%B2%D9%87%D8%A7%DB%8C_%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86#%D8%A8%D8%A7_%D8%AC%D9%85%D9%87%D9%88%D8%B1%DB%8C_%D8%A2%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86

շրջանում (1992-1993 թթ.) երկու երկրների յարաբերությունները լարուեցին, որովհետև Ադրբեջանի Հանրապետության իշխանությունը որդեգրեց պանթիպրեզական եւ հակաիրանական քաղաքականություն: Հ. Ալիևի իշխանության տարիներին (1993-2003 թթ.), թէեւ հակաիրանական տրամադրությունները մեղմացան, սակայն տարբեր պատճառներով (Կասպից ծովի հարց, իսլամիստների գործունեության սահմանափակում, արեւմտամէտ քաղաքականության որդեգրում եւ այլն) չվերացան: Ի. Ալիևը շարունակուեց հոր քաղաքականությունը, այն է՝ անելի սերտ յարաբերություններ Թուրքիայի եւ ԱՄՆ-ի հետ, որին նպաստեցին նաեւ 2005 թ. Բաքու-Թիֆլիս-Ջեյհան նախամուղի եւ 2007 թ. Բաքու-Թիֆլիս-Էրզրում գազամուղի կառուցումը:

Փորձագէտ Օմոթանին Չաբբին, օրինակ, Իրանի եւ Ադրբեջանի հանրապետությունների փոխյարաբերություններում առկայ մակընթացությունների ու անվտանգության պատճառներից մէկը համարում է Իրանի Իսլամական Հանրապետության «անվտանգություն – առանցք» մտեցումը արտաքին քաղաքականության մէջ, որ նշանակում է արտաքին քաղաքականության մշակման գործում ազգային անվտանգությանը առաջնահերթություն տալ եւ հենուել դրա վրայ²⁰⁵:

Կարեւոր է ընդգծել, որ այս երկու երկրներն իրար նկատմամբ ունեն թէ՛ ձգողական համընդհանուր եզրեր եւ թէ՛ վանողական գործոններ²⁰⁶:

Ձգողական համընդհանուր եզրերից են կրօնն ու պատմամշակութային անցեալը: Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը մուսուլմանական երկիր է՝ մօտ 94% իսլամ բնակչութեամբ, որի անելի քան 85%-ը շիա դաւանանքի հետեւորդ է: Իրանի Իսլամական Հանրապետութիւնից յետոյ Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը շիա բնակչութեան թուով երկրորդ երկիրն է: Շիա դաւանանքից բացի՝ Ադրբեջանի Հանրապետութեան ժողովրդի ինքնութեան կարեւոր մէկ այլ տարր էլ իրանական քաղաքակրթութիւնն է: Դաւանական-մշակութային այս ընդհանրութիւնը երկու երկրների միջեւ զանազան յարաբերութիւնների հաստատման, ամրապնդման ու խորացման ամենակարեւոր գործոններից մէկն է:

Այդուամենայնիւ այստեղ եւս առկայ են խնդիրներ: Ադրբեջանի Հանրապետության տեսակետից Իրանից եկող վտանգներից մէկը իսլամական գաղափարախօսութեան տարածումն է երկրում: Իսլամական յեղափոխութիւնից յետոյ Իրանը մշտապէս խօսել է իսլամական յեղափոխութեան ու արժէքների արտածման մասին, որը իսլամական երկրների կողմից նկատուել է սպառնալիք: Ադրբեջանի Հանրապետության համար դա կրկնակի սպառնալիք է Իրանի հետ սահման ունենալու եւ, յատկապէս, ինչպէս նշուեց, բնակչութեան մօտ 94%-ի մուսուլման լինելու պատճառով: Իրանի հզօր կարողականների նկատմամբ²⁰⁷: Հաշուի առնելով Իրանի հզօր կարողականութիւնն այս առումով՝ Ադրբեջանը վախենում է, որ կը յայտնուի Իրանի ազդեցութեան ներքոյ: Միա կողմից՝ Խորհրդային Միութեան եօթադասումամայ ազդեցութիւնը Ադրբեջանի Հանրապետութեան ժողովրդի վրայ եւ Իրան-ԱՄՆ հակամարտութիւնը տարածաշրջանում, որի պատճառով նրանցից իրաքանչիւրը ձգտում է մեծացնել

205 ام البنين چاپكى، چالش های روابط ایران و جمهوری آذربایجان، مطالعات اوراسیای مرکزی، مرکز مطالعات ملی بین المللی دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال نهم، شماره ۴، تابستان و پاییز ۱۳۸۸، صفحات ۸۴-۶۳.

206 مجید عباسی، سید محمد رضا موسوی، روابط جمهوری اسلامی و جمهوری آذربایجان، ستر های همگرایی و زمینه های انگرایی، مطالعات اوراسیای مرکزی، دوره ۶، شماره ۴، تابیز و زمستان ۱۳۹۲، صفحات ۶۱-۸۰.

فرهاد عطایی، ایران و کشور های قفقاز جنوبی، مطالعات اوراسیای مرکزی، مرکز مطالعات ملی بین المللی دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال پنجم، شماره ۱۰، بهار و تابستان ۱۳۹۱، صفحات ۱۱۹-۱۳۶.

իր ազդեցության գոտին, պատճառ հանդիսացան, որ Արեւմուտքը, ԱՄՆ-ը եւ Թուրքիան առաջ քաշեն Թուրքիայի Հանրապետության աշխարհիկ մոդելը՝ որպէս իսլամական ժողովրդավարական եւ ոչ կրօնական արդի պետության օրինակ: Այդ մոդելը ցարդ իշխող է Ադրբեջանի Հանրապետութիւնում:

Կրօնական դաշտում առկայ են այլ տարակարծութիւններ եւս, ինչպէս, օրինակ, Ադրբեջանի Հանրապետության դպրոցներում, համալսարաններում եւ պետական հիմնարկներում կանանց՝ գլխաշորով մուտքի արգելումը, որը հակասության մէջ է Իրանում առկայ օրէնքների հետ, կամ որոշ մզկիթների փակումն ու անբուժմը Ադրբեջանի Հանրապետութիւնում. կարելի է նշել Մուհամմեդ մարգարէի եւ Դաշարի Նափ կղզու մզկիթները:

Ընդհանուր առմամբ պէտք է ասել, որ կրօնական եւ գաղափարախօսական առումով տարբերութիւնների ու տարակարծութիւնների հիմնական առանցքը կազմում է երկու երկրներում տարբեր համակարգերի գոյութիւնը՝ Իրանում առկայ է իսլամական համակարգ, մինչդեռ Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը աշխարհիկ պետութիւն է: Իրանում կրօնը քաղաքականութիւնից անջատ չէ, մինչդեռ Ադրբեջանում հակառակն է:

Պատմամշակութային տեսակէտից պէտք է արձանագրել, որ Իրանն ու Ադրբեջանի Հանրապետութիւնն ունեն ընդհանուր անցեալ՝ նկատի ունենալով, որ դարեր շարունակ Արաքսից հիսիս ընկած տարածքները՝ Առանն ու Շիրուանը, եղել են Իրանի կազմում: Ադրբեջանի Հանրապետության ժողովրդի ինքնութեան կարեւոր տարրերից է, ինչպէս նշուեց, իրանական քաղաքակրթութիւնը:

Վանդողութեան գործօններից են.

Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը փորձում է դուրս գալ Ռուսաստանի ազդեցութեան գոտուց եւ տեղ գրաւել Թուրքիա-ԱՄՆ-Իսրայէլ առանցքում, իսկ անվտանգութեան առումով համագոր-

ծակցել ՆԱՏՕ-ի եւ, ընդհանուր առմամբ, Արեւմուտքի հետ: Իրանը շարժում է այլ ուղղութեամբ եւ փորձում է անել սերտ կապեր հաստատել Ռուսաստանի եւ տարածաշրջանային ու միջազգային այլ ուժերի հետ: Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը սերտ կապեր ունի ԱՄՆ-ի եւ Իսրայէլի հետ: Ադրբեջանի Հանրապետութեան եւ Իսրայէլի միջեւ 1990-ական թուականների սկզբներից համագործակցութիւն է հաստատուել առետրատնտեսական, ռազմաարդիւնաբերական եւ անվտանգութեան ոլորտներում: Քանի որ յիշեալ երեք երկրները Իրանը համարում են իրենց անվտանգութեան սպառնացող երկիր, ռատի Իրանն էլ հիմքեր ունի իր շահերին սպառնացող երկիր համարելու Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը²⁰⁸:

Իրանի համար Ադրբեջանի Հանրապետութիւնից եկող ամենազինատր սպառնալիքները պանթիրքիզմն ու պանագերիզմն են, որոնք երբեմն բացայայտ, երբեմն էլ քողարկուած տեսք ունեն: Օրինակ՝ 1992 թ. Ադրբեջանի նախագահ Ա. Էջիբէյը բացայայտ կերպով խօսում էր պանթիրքիզմի եւ Հարաային ու Հիւսիսային Ադրբեջանների միացման մասին:

Արաքսից հիւսիս ընկած շրջանների համար Ադրբեջան անուն ընտրութիւնը աղիթ է հանդիսացել «Միացեալ Ադրբեջան» գաղափարի արձարձման համար: Այդ գաղափարը ոչ միայն հակաիրանական է, այլեւ գործիք է Ադրբեջանում ազգային ինքնութեան կերտման համար: Տպագրում են քարտէզներ, կազմակերպում են համագումարներ, հեռուստատեսային քննարկումներ եւ այլն, որոնց ղեմ Իրանը բազմիցս բողոքներ է ներկայացրել: Դեկտեմբերի 31-ը, որպէս աշխարհի ազերիների միասնութեան օր, յայտարարուել է ոչ աշխատանքային: Այս երեւոյթներն անհանգստութիւն են պատճառում Իրանի իշխանութիւններին: Ադր-

²⁰⁸ Նոյն տեղում:

բեջանի Հանրապետության զանգուածային լրատամիջոցներում արձարժուող Իրանի ազերիների իրաունքների հարցի վերաբերեալ Իրանի բողոքին Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը պատասխանում է խօսքի ազատութեան սկզբունքով:

Ադրբեջանի Հանրապետութեան եւ Իրանի միջեւ անվտանգութեան մթնոլորտի մէկ այլ պատճառ է Արցախի հիմնահարցը: Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը Իրանին մեղադրում է պատերազմի ընթացքում եւ այնուհետ Հայաստանին օժանդակելու եւ ընդհանուր առմամբ, հայանպաստ դիրքորոշում որդե գրելու մէջ: Իրանը հերքում է այդ պնդումը: Վերեւում բերեցի օրինակներ, որոնք փաստում էին ադրբեջանական տեսակէտի կեղծ լինելը:

Վանողական այլ գործօն է «Սատանայական այսներ» գրքի տպագրութիւնը թերթօսի ձեռով Բաքուի «Ինիկալ» հանդէտում, Մուսամմեդ մարգարէին անարգող Ռաֆիղ Թաղիին պաշտպանելը, ով իրեն Ադրբեջանի Հանրապետութեան Սլաման Ռոշդին էր համարում, եւ հակախլամ այլ երեսոյթներ²⁰⁹:

Ադրբեջանը Իրանին մեղադրում է լրտեսութեան, երկրի շիաների շրջանում անկարգութիւններ կազմակերպելու եւ Նարդարան քաղաքում իսլամական ծայրայեղականներին հովանաւորելու գործում: Իրանը մեղադրում է նաեւ, որ իր Ադրբեջանի Հանրապետութիւնում իր դեսպանատան միջոցով հարիւրաւոր երիտասարդների է հաւաքագրել՝ իշխանութեան դէմ պայքարելու համար: Ադրբեջանի Հանրապետութիւնում ձերբակալուել են խմբեր, որոնք իբր խոստովանել են, որ ծրագրել են իշխանութիւնը տապալել: Իրանը ժխտել է այդ բոլոր մեղադրանքները:

209 مجید عباسی، سید محمد رضا موسوی، روابط جمهوری اسلامی و جمهوری آذربایجان، بستر های همگرایی و زمینه های واگرایی، مطالعات ارومیه مرکزی، دوره ۶، شماره ۲، پائیز و زمستان ۱۳۹۲، صفحات ۶۹-۸۰

Վերոշարադրեալը սերտ առնչութիւն ունի Իրանի ազգային անվտանգութեան հետ, որն իր հերթին առնչութիւն ունի նաեւ Հայաստանի ազգային անվտանգութեան հետ:

Անվտանգութեանը սպառնացող մարտահրաւերները մշտապէս պետութիւնների ուշադրութեան կենտրոնում են: Այն երկրներում, որտեղ առկայ են ազգային փոքրամասնութիւններ եւ էթնոկրօնական խմբեր, սրանց ազգային-էթնիկ ձգտումները կարող են վերածուել ազգային անվտանգութեան վրայ ազդող գործօնների:

Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան պարագայում էթնիկ խմբերի գոյութիւնը եւ նրանց խնդիրները՝ լեզուի ու սովորութիւնների պահպանում եւ այլն, պետութեանը կանգնեցնում են մի կողմից՝ այդ պահանջները բաարարելու, եւ միւս կողմից՝ երկրում համերաշխութիւն ու միասնական ինքնութեան հիմքերն ամրապնդելու մարտահրաւերի առջեւ²¹⁰: Սակայն պէտք է շեշտել, որ այդ էթնիկ խմբերի պահանջները երբեմն ճիշտ են ու տրամբանական, երբեմն էլ՝ արհեստական ու անտրամաբանական:

Պանթիւրքական եւ պանազերիական շրջանակների կողմից Իրանի ազերիախօսների հարցերի արձարժումը պատկանում է երկրորդ խմբին, այլ խօսքով՝ արհեստական է ու յետին նպատակներ հետապնդող: Այս երկու գաղափարախօսութիւնները Իրանի եւ Հայաստանի նկատմամբ իրենց նպատակներում, մօտեցումներում ու գործունէութեամբ միենտյն են:

Նշենք, որ ժամանակագրական առումով պանթիւրքիզմն անելի շուտ է առաջացել, քան պանազերիզմը: Ու թէեւ պանազերիզմի նպատակը Արաքս գետի հիւսիսային ու հարաային ազերիախօս շրջանների միաւրումն է, իսկ պանթիւրքիզմինը՝ պան-

سجاد ابراهیمی، احسان شاکری خویی، نقش گفتمان پان ترکسیم در امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، مطالعات علوم اجتماعی ایران، سال بیازدهم، شماره چهل و سوم، زمستان ۱۳۹۳، صفحات ۱-۲۳

թիրջական կայսրութիւն ստեղծելը, սակայն պանագերիզմը ազդեցութիւն է կրել պանթիօքրիզմի գաղափարախօսներից ու տեսարաններից եւ հետեւում է նրանց ուսմունքին: Պանագերիզմի ակունքում պանթիօքրիզմի դրոյթներն են: Ուստի պիտի եզրակացնել, որ այդ երկու գաղափարախօսութիւնները միեւնոյն ակունքից են սերում եւ ունեն հիմնական ընդհանրութիւններ²¹¹: Դրանց տարանջատումն ունի զուտ երեւոյթի առաւել յստակ ճանաչողութեան գործնական նպատակ, այլապէս էութեան մէջ բան չի փոխում:

Դոկտ. Եղիկ Ճէրէճեանն իր «Փանթօրանիզմը» գրքում է. «20-րդ դարու աւարտին, նկատելի դարձան համաշխարհային երկու զուգահեռ շարժումներ. մէկ կողմէ քայքայման եւ տարբադադրման շարժումը եւ միա կողմէ համախմբման եւ նոր դաշնակցութիւններ կազմելու շարժումը: Քայքայման ենթարկուցան բոլոր այն համախմբումները, որոնք ստեղծուած էին ենթակայական արժէքներու վրայ (գաղափարախօսութիւն, ազգային եւ կրօնական պատկանելիութիւն եւ այլն): Այս երեւոյթի վառ օրինակներէն են Խորհրդային Միութեան, Եռկոսլավիոյ եւ Չեխոսլավաքիոյ տարանջատումները: Նոյնպիսի վառ օրինակներ կարելի է նկատել, այդքան փափաքուած արաբական երկիրներու եւ իսլամական երկիրներու միջեւ միացումներ յառաջ բերելու փորձերուն ծախողութիւնները: Աւելին, Ծոցի Ա. եւ Բ. պատերազմները եկան ապացուցելու թէ ազգային եւ կրօնական պատկանելիութիւնները, տնտեսական շահերուն դիմաց շատ փոքր արժէքներ են: Միա կողմէ, սկսան ստեղծուիլ նոր համախմբումներ, որոնք հիմք ունին նիւթական արժէքները՝ այսինքն տնտեսական փոխշահաւէտ գործակցութիւնները: Այդ երեւոյթին վառ օրինակներէն են Եւրո-

պական Շուկան, ԱՄՆ-Գանատա-Մեքսիքո համաձայնագիրը, Սեծովեան երկիրներու Համախմբումը, Ռուսիոյ հովանաւորութեամբ՝ Հայաստան-Իրան թուրքմէնիստան համաձայնագիրը...»²¹²: Վերոնշեալներին կարելի է աւելացնել Ռուսաստանի Դաշնութեան կողմից Եւրասիական Միութեան կազմութեան նախաձեռնութիւնը:

Հաստատենք, որ 20-21-րդ դարերում, տեղի են ունեցել մի կողմից՝ համընդհանուր արժէքներ կամ շահեր ունեցող պետութիւնների (օրինակ՝ Եւրոմիութիւն), միեւնոյն կրօնն ունեցող երկրների (օրինակ՝ Իսլամական լիգա), միեւնոյն էթնիկ արմատներ ունեցող երկրների (օրինակ՝ Արաբական լիգա), բռնութեամբ իրար միացած երկրների (օրինակ՝ Խորհրդային Միութիւն) եւ այլ համախմբումներ, իսկ միա կողմից՝ համընդհանուր արժէքներ կամ շահեր ունեցող երկրների համախմբումների քայքայում յատկապէս էթնիկ, ազգային կամ տնտեսական շահերի բախման պատճառով (օրինակ՝ Հարաւսլավիա կամ Խորհրդային Միութիւն): Փաստերը ցոյց են տալիս, որ համախմբումներն ստեղծող տարրերի շահերի բախման ժամանակ համախմբումներն սկսում են քայքայուել:

Արդ՝ այս երեւոյթների համապատկերում հարց է ծագում՝ որքա՞ն է իրական թիրջական արմատներ ունեցող երկրների միատրման հաւանականութիւնը, այն էլ՝ մէկ միասնական պետութեան սահմանների մէջ: Իսնդիլոն անելի է բարդանում, երբ նկատի ենք առնում, որ այդ պետութեան ղեկը յաակնում է ստանձնել թուրքիան: Կազմել համադաշնութիւն, որտեղ կիրառելի է միեւնոյն դրամական միատրք. չի լինելու մաքսային հարց, մի վայրից միւսը գնալու արտօնագրային խցընդոտներ չեն լինի եւ այլն, հնարատր ու հաւանական է, սակայն ստեղծել մէկ հսկայական

²¹¹ محسن پور قلی، قومیت گرایی در آذربایجان، ماهیت و عملکرد، مجله حصون، زمستان ۱۳۸۶، شماره ۱۴، ص ۱۹۲-۲۱۵

²¹² Ճէրէճեան Ե., Փանթօրանիզմը, Պելլոպո, 1998, 91 էջ, էջ 84-85:

պետության, որտեղ թողնելը պետք է զիջումների գնան՝ կորցնելով իրենց անկախությունից ու ինքնուրույնությունից որոշ բաժին, խիստ անհավանական է, եթե չասես՝ անիրական:

Դա, անշուշտ, չի նշանակում, որ այսօր պանթիփրքիզմի վտանգ գոյություն չունի: Փաստերն ապացուցում են, որ պանթիփրքիզմի վտանգն առկայ է, եւ դա մերժելը կը լինի քաղաքական տհասություն: Ըստ իս՝ ներկայիս պանթիփրքական գաղափարները վառ են պահում՝ յարմար պահի օգտագործելու համար, իսկ այսօր առաւելաբար հանդիսանում են լծակ՝ Հայաստանի, Իրանի եւ Ռուսաստանի վրայ ըստ անհրաժեշտության ճնշումներ գործադրելու համար:

Եթէ մի կողմ թողնենք պանթիփրքիզմի ոչ թիրք տեսարաններին եւ իշենք, որ պանթիփրքական գաղափարները նախ առաջ քաշուեցին Միջին Ասիայի թիրքերի կողմից, որոնց զլխաւոր հարցը ռուսական տիրապետութեանը ընդդիմանալն էր, ապա այսօր՝ մօտ 150 տարի անց, երբեմնի անկախութիւն չունեցող Միջին Ասիայի այդ ժողովուրդներն ունեն անկախ պետականութիւններ, թէւ բազմաթիւ թելերով կապուած են Ռուսաստանի Դաշնութեան հետ: Համոզել այդ երկրների ժողովուրդներին՝ հրաժարուել անկախութիւնից, թէկուզեւ մաս կազմելու համար հսկայածաւալ մի կայսրութեան, կարծում ենք հեշտ չէ, եթէ կշեռքի միւս նժարին չեն դրում այնպիսի առաւելութիւններ, յանուն որոնց արժէ հրաժարուել անկախութիւնից:

Թերեւս վերոյիշեալը նկատի ունենալով է, որ պանթիփրքիզմի տեսարաններից Սաբիրգիան Բաղրեդինը, ով, ի դէպ, Միջին Ասիայի թաթարներից է, իր «Պանթիփրքիզմ. անցեալը, ներկան, ապագան» յօդուածում առաջ է քաշում հետեւեալ ռազմավարութիւնը. «Պանթիփրքիզմը պարտաւոր է որդե գրել դանդաղ եւ զգուշատր գործելակերպ՝ այն, ինչ կոչւում է «թլփատման սկզբունք» (Principle of circumcision): Թլփատման ընթացքում

երեսայի ուշադրութիւնը շեղելու նպատակով նրան զբաղեցնում են խաղալիքներով եւ քաղցրաւենիքով: Երբ անխուսափելին տեղի է ունենում, լացելու կամ դիմադրելու համար արդէն բաւականին ուշ է լինում: Այս տրամաբանութեամբ խորհրդատրելի է, որ թիրքական ազգերը շարժման առաջին հանգրուանում շեշտն առաւելաբար դնեն թիրքերի միջեւ մշակութային, ընկերային եւ տնտեսական կապերի վրայ: Քաղաքական նպատակները կարող են յետաձգուել մինչեւ շարժման միւս հանգրուանը, երբ տնտեսական եւ մշակութային համարկումն արդէն կայացել է: Երկրորդ հանգրուանի ընթացքում քաղաքական ամրակայումը պէտք է դառնայ առաջնահերթութիւն, բայց պիտի սահմանափակուի թիրքական վեց անկախ պետութիւններով: Երբ թիրքական վեց անկախ պետութիւնների քաղաքական ամրակայման որոշակի աստիճան ձեռք բերուի, թիրքական ժողովուրդները, որոնք տակաւին մնացել են գաղութատիրութեան ճնշման ներքոյ, պիտի դառնան ուշադրութեան կենտրոն՝ գերագոյն նպատակ ունենալով թիրքական բոլոր ժողովուրդների ազատագրումն ու նրանց քաղաքական միաւորումը: Սա ընդգրկում է Ռուսաստանի (թաթարներ, բաշկիրներ, եսկուտներ եւ այլն), Հինաստանի (ույլուրներ), Իրանի (աղբբեջանցիներ²¹³) եւ այլ երկրների թիրքական փոքրամասնութիւններին»²¹⁴:

Խորհրդային Միութեան փլուզումից ցայսօր ականատեսն ենք վերոյիշեալ ռազմավարութեան իրականացման փորձերին:

²¹³ Իրանի թիրքախոս բնակիչներին աղբբեջանցիներ անուանում է յօդուածի հեղինակ Սաբիրգիան Բաղրեդինը, Ս.Մ.:

²¹⁴ http://tatargazeta.tripod.com/eng_099.html

ԻՆՉ ՊԵՏՔ Է ԱՆԵԼ

ՊԱՆԹԻՒՐՔԻԶՄԻ ՎՏԱՆԳԸ ԿԱՆԽԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Նկատի ունենալով, որ Իրանի թիրջախօս շրջաններում որեւէ անախորժ գործընթաց (խժոժութիւններ, ինքնավարութիւն, Ադրբեջանի Հանրապետութեանը միացում, անկախութիւն եւ այլն), մեծապէս սպառնալու է Հայաստանի Հանրապետութեան անվտանգութեանն ու կենսական նշանակութիւն է ունենալու Հայաստանի ու հայ ազգի համար, խիստ անհրաժեշտ է այդ վտանգի դէմն առնելու նպատակով մշակել մանրակրկիտ ծրագիր: Այդ ծրագիրը պէտք է ունենայ տարբեր բաժիններ (քաղաքական, դիւանագիտական, քարոզչական եւ այլն), պէտք է ունենայ յստակ ռազմավարութիւն եւ մարտավարութիւն:

Մինչ այդ պէտք է.

Մշտապէս ուշադրութեան կենտրոնում պահել պանթիւրքական կազմակերպութիւնների, հոսանքների ու գործիչների գործունէութիւնը՝ ժամանակին այն բացայայտելու եւ հակազդել կարողանալու նպատակով:

Նկատի ունենալով, որ պանթիւրքիզմի յարուածի առաջին ճակատում են գտնում Հայաստանն ու Իրանը՝ Հայաստանը պէտք է բազմակողմանի կապեր հաստատի Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան հետ ու սերտորէն համագործակցի տարբեր ոլորտներում: Պանթիւրքական շրջանակների գործունէութեան դիտարկումը ցոյց է տալիս, որ վտանգը Իրանի նկատմամբ սաստկանում է: Այդ իսկ պատճառով ո՛չ միայն Հայաստանը Իրանի, այլեւ Իրանն էլ Հայաստանի կարիքն ունի՝ միասնական թշնամուն չեզոքացնելու նպատակով:

Պանթիւրքիզմի ուղղութեամբ արուած որեւէ տեսական կամ գործնական քայլ պէտք է բացայայտել եւ միջազգային հան-

րութեանը տեղեկացնել դրանից բխող նպատակների, վտանգների ու հետեանքների մասին:

Ճշտել այն երկրները, որոնք վնասուելու են պանթիւրքիզմի հարուածից: Այդ երկրների հետ հաստատել համագործակցութիւն (Ռուսաստան, Չինաստան, Յունաստան, Աֆղանստան եւ այլն):

Մշակուելիք ծրագրում յստակորէն ճշտել Հայաստանի եւ Սփիւղքի դերակատարութիւնն առանձնաբար, որպէսզի աշխատանքների կրկնութիւնից ու խաչածեղումից խուսափելով՝ հնարատր լինի համադրուած կերպով ամելի մեծ ու արդիւնաւէտ աշխատանք իրականացնել:

Վերջում որպէս եզրակացութիւն արձանագրեմ, որ, անկախ այն բանից, թէ պանթիւրքիզմը կիրականանայ այնպէս, ինչպէս երազում էին նրա տեսաբանները, թէ կիրականանայ մասնակի, կամ ընդհանրապէս չի իրականանայ, մենք՝ հայերս, որպէս պանթիւրքիզմի ցարդ ամենամեծ զոհը, պարտատր ենք զգօն լինել այդ վտանգի դէմ: Պանթիւրքիզմի վտանգը մէկընդմիջտ կանխելու լուծումը բազմակողմանիօրէն՝ հզօր Հայաստանի կերտումն է: Հայութեան ջանքերը պիտի ուղղուեն այդ ուղղութեամբ:

10. <http://www.kavehfarnokh.com/articles/pan-turanism/soviet-de-iranization-policies-in-the-caucasus-and-central-asia/> (10.10.2017 թ.):
11. http://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_de_Guignes
12. http://en.wikipedia.org/wiki/%C3%81rmin_V%C3%A1mb%C3%A9ry
13. **Каюе ԲԵԿԷ**, Բան Թրեքիս և Իրան, Չարքիս Դանեշ և, Շիրազէլէ թեթար հետազոտական և հրատարակչական ընկերութիւն, Թեհրան:
- Քաւէ Բայթար**, Պանթիօրիզմը և Իրանը, Առաջին հրատարակչութիւն, 2008 թ., հրատարակիչ՝ Փարդիս Դանեշ և, Շիրազէլէ թեթար հետազոտական և հրատարակչական ընկերութիւն, Թեհրան:
14. **رجب ایزدی**, نگاهي به يك دهه چالش بر سر هويت آذربايجان, مقاله, از كتاب ايران: هويت, مليت, فرهنگ, مجموعه مقالات, به كوشش حميد احمدی, تهران, موسسه تحقيقات و توسعه علوم انسانی, ۱۳۸۳, چاپ نوم
- Ռաջար Իզադի**, «Հայեացք Ադրբեյջանի ինքնութեան շուրջ մէկ տասնամեակ մարտահարւելի վրայ», յօդուած հրատարակուած «Իրան. ինքնութիւն, ազգութիւն, ցեղայնութիւն» յօդուածների ժողովածու գրքում, 1386 թ., Թեհրան, երկրորդ հրատարակչութիւն, Հումանիտար գիտութիւնների ուսումնասիրման ու տարածման հաստատութիւն:
15. **تورج اتابكي**, آذربايجان و ناسيوناليسم ايراني, مقاله, فصلنامه فرهنگي و اجتماعي گنگو, شماره ۴۳, سال ۱۳۸۱, تهران <http://goftogu.com/> (30.05.2017 թ.):
- Թուրք Աթարակի**, «Ադրբեյջանը և իրանական ազգայնականութիւնը», յօդուած, «Գոֆթեգու» մշակութային և հասարակական հանդէս, թիւ 33, 1381 թ., Թեհրան, (2002 թ.):
16. **محمد امين رسول زاده**, جمهوری آذربايجان, چگونگی شکل گیری و وضعیت کنونی آن, ۱۹۲۴ میلادی, استانبول, برگردان نفی سلام زاده, تهران, نشر و پژوهش شیراز, ۱۳۸۰, صفحه ۱۷۶
- Մուհամմեդ Ամին Ռասուլզադէ**, «Ադրբեյջանի Հանրապետութիւն. ձեւաւորումը և ներկայիս իրավիճակը», 1923 թ., Ստամբուլ, թարգմանիչ՝ Թաղի Սալամզադե, Թեհրան, Թիբրաժեհ հրատարակչութիւն, 1380 թ.:
17. **عليه رضا**, چگونه نام آذربايجان بر ايران نهاده شد?, مقاله, مجله اطلاعات سياسي-اقتصادي, تهران, شماره ۱۸۱-۱۸۲
- Էնայարթլլահ Ռեզա**, «Ինչպէ՛ս Ադրբեյջան անունը դրուեց Առանի վրայ», յօդուած, Էթելթաթ Է Սիասի-Էթելեսաղի, թիւ 181-182:

18. **تورج اتابكي**, آذربايجان در ايران معاصر, ترجمه محمد كريم اشراق, انتشارات توس, چاپ اول, ۱۳۷۶, تهران, صفحه ۲۸۷
- Թուրք Աթարակի**, «Ադրբեյջանը ժամանակակից Իրանում», Թուս հրատարակչութիւն, Ա հրատարակչութիւն, 1376 թ., Թեհրան:
19. **تقی اراتي**, آذربايجان يا يك مساله حيقی و ممتی در ايران, مقاله, سال ۱۹۲۴, مجله فرنگستان برلين «Ատրպատականը կամ Իրանի կենսելի ու մահուան մի հարցը», յօդուած, Թաղի Առանի, համայնակար գործիչ և «Թուրքեհ» կրտակչութեան իրմաղիինըից, 1924 թ., Բեռլինի «Ֆատանգեստան» թերթ: Տես նաև Բայթար:
20. **احمد كسروي**, تاريخ هيجده ساله آذربايجان, دو جلد, جلد دوم, چاپ نهم, تهران, انتشارات امير كبير, سال ۲۵۳۷, ۹۱۹ صفحه
- Ամնադ Քարաթի**, «Ատրպատականի 18 տարուայ պատմութիւն», երկրորդ հատոր, 9-րդ հրատարակչութիւն, Թեհրան, Ամիր Քարթի հրատարակչութիւն, 2537 թ., 919 էջ:
21. **مشالله آجوداني**, مشروعه ي ايراني, تهران, نشر اختران, سال ۱۳۸۷, چاپ هشتم, ۵۶۰ صفحه
- Մաշալլահ Աջուդանի**, «Մաշրուպէլէ Իրանի», Թեհրան, «Ալքաթարան» հրատարակչութիւն, 1386 թ., 560 էջ:
22. **هراج استقباني**, مقدمه ای بر ايران تركيسم, چاپ اول, بهار ۱۳۸۲, ماهنامه ارانك, تهران, ۱۵۸ صفحه
- Ստեփանեան Հ.**, Ներածական պանթիօրիզմին, առաջին հրատարակչութիւն, 1384 թ. գարուն, Արաքս անսաթերթ, Թեհրան, 158 էջ:
23. **عليشه خز**, از پان تركيسم تا نژاد يزستی, مقاله, ويگه اخبار روز, مترجم باخيش سپي, ۲ نوامبر ۲۰۱۱
- <http://www.akhbar-rooz.com/article.jsp?essayid=41813> (10.11.2012 թ.):
24. **Այլէ Հուր**, Պանթիօրիզմից ցեղապաշտութիւն, յօդուած, Ալքաթար Է Ռոզ կայքէջ, 2 նոյնեմբեր 2011 թ.:
- حميد احمدی**, در آذربايجان چه گذشت?, مقاله, مجله اطلاعات سياسي-اقتصادي, شماره ۱۸۱-۱۸۲, 2011 թ.:
- Համիդ Ամնադի**, Ի՛նչ կատարուեց Ատրպատականում, յօդուած, Էթելթաթաթ Է սիասի-Էթելեսաղի, թիւ 181-182:
25. **بايك امير خسروي**, آذربايجان در گوی ايران كبر كره?, ويگه تاريخ ايراني, مصاحبه ۳۰ آبان ۱۳۹۷
- <http://tarikhirani.ir/Modules/files/Phtml/files.PrintVersion.Html.php?Lang=fa&Typeld=59&filesId=619> (01.11.17 թ.):
26. **وېرېت روسو**, بحران آذربايجان در ۱۳۲۲, مقاله, مجله اطلاعات سياسي-اقتصادي, شماره ۱۸۲-۱۸۱

- Ռոբերտ Ռոսո**, Արուստականի ճնշածանը 1946 թ., էլեյաթ է սիասի-էլթեմասի, հոկտեմբեր-նոյեմբեր 2002 թ., թիւ 181-182:
27. **حميد ملا زاده**, رازهای سر به شهر، ناگفته های وقایع آذربایجان، انتشارات مید آزادی تبریز، چاپ اول، پانز ۱۳۷۶
- Համիդ Մուլլազադէ**, Կնքած գաղտնիքներ: Արուստականի իրադարձութիւնների չստանձները, 1997 թ. (իրանական 1376 թ.), Թարիզ, Մահդ է Ազադի հրատարակչութիւն:
28. **برندا شيفر**, مرزها و بیداری، ترجمه پاشا صنعتی آذر، ناشر اولوس، نشریه دانشجویی دانشگاه تهران، چاپ اول، سال ۱۳۸۵، صفحه ۲۴۷
- Քրեղա Շիֆեր**, Սահմաններն ու երայրութիւնը, 1385 արեգակնային տարի (2006 թ.), Ուլուս՝ Թեհրանի համալսարանի ուսանողական հրատարակչութիւն:
29. **احمد كاتلمی**، بان ترکیسم و بان آذربایجان، انتشارات موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ایران معاصر تهران، سال ۱۳۸۵، چاپ نخست، صفحه ۲۷۲
30. **حمید احمدی**، ایران: هویت، ملیت، قومیت، مجموعه مقالات، تهران، موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۲، چاپ دوم، ۵۵۲ صفحه
- Համադ Ամադի**, «Իրան. ինքնութիւն, ազգութիւն, ցեղայնութիւն» յօդածների ժողովածու, 1386 թ. (2007 թ.), Թեհրան, երկրորդ հրատարակչութիւն, Հումանիտար գիտութիւնների ուսումնասիրման ու տարածման հաստատութիւն:
31. http://www.turkkon.org/eng/icerik_multi.php?no=13 (10.10.2016):
32. <http://www.todayszaman.com/news-280353-iranian-azeris-set-up-national-council-in-turkey-aspire-for-independence.html> (15.11.2016):
33. **احمد كاتلمی**، بان ترکیسم و بان آذربایجان، انتشارات موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ایران معاصر تهران، سال ۱۳۸۵، چاپ نخست، صفحه ۲۷۲
- Ամադ Քազեմի**, Պանթիւրքիզմ և պանազերիզմ, Թեհրանի ժամանակակից Արար միջազգային հետազոտական և ուսումնասիրական մշակութային կենտրոն, Թեհրան, 1385 արեգակնային տարի (2006 թ.):
34. http://www.bbc.co.uk/persian/iran/2012/02/120209_i23_iran_azarbayjan_change_name.shtml (18.09.2017):
35. **Մկրտչեան Ա.**, «Հարային Արրեքեանի առասպելը», Դրօշակ, Պաշտօնաթերթ ՀՀ Դաշնակցութեան, 35րդ (68րդ) տարի, թիւ 1 (1581), յունւար 2004 թ.:

36. **Աստրեան Գ.**, Հայաստանը և անվտանգութեան խնդիրները Հարային Կովկասում, The Quarterly Journal, Vol. 1, No. 3, September 2002:
37. <http://www.iran-federal.org/> (30.03.2017 թ.):
38. <http://www.iran-federal.org/%da%a9%a9%86%da%af%8b%b1%a9%87-%d9%85%a9%84%db%8c%8d%aa%a9%87%8d%a7%a9%89-%d8%a7%db%8c%8d%b1%8d%a7%a9%86-%d9%81%8d%af%8b%b1%8d%a7%a9%84/> (30.03.2017 թ.):
39. http://www.alahwaz.info/fa/?page_id=1227 (10.11.17 թ.):
40. <http://www.kurdistanmedia.com/> (10.11.2017 թ.):
41. https://www.youtube.com/watch?v=U3jlylj7SM0&feature=youtu.be&list=P_LmdEvtplre60ZJpNPHUIMAdCbYpqcNzV (18.10.2016 թ.):
42. <http://www.balochunitedfront.org/> (10.11.2017 թ.):
43. http://www.balochunitedfront.org/articles/Farsi/why_fed.htm (10.11.2017 թ.):
44. <http://www.gaip.org/> (17.03.2017 թ.):
45. <http://gamoh.org/> (21.03.2017 թ.):
46. <http://www.yenigamoh.com/> (28.03.2017 թ.):
47. <http://www.gadp.org/fa/> (30.03.2017 թ.):
48. <http://www.gamac.info/> (30.03.2017 թ.):
49. <http://www.azoh.net/> (30.03.2017 թ.):
50. <http://www.achiq.org/> (30.03.2017 թ.):
51. <http://oyrenci-sesi.info/site/xeber/8775> (30.03.2017 թ.):
52. <http://diranish.org/> (03.04.2017 թ.):
53. <https://d-a-k.org/> (03.04.2017 թ.):
54. <http://www.fnfsd.com/> (31.03.2017 թ.):
55. <http://www.ahraz.org/> (12.04.2017 թ.):
56. <https://faryadjenob.wordpress.com/2012/12/13/%D8%A2%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86-%D8%AC%D9%86%D9%88%D8%A8%DB%8C-%D8%A8%D8%B1%D8%A7%DB%8C-%D8%B1%D9%81%D8%B1%D8%A7%D9%86%D8%AF%D9%88%D9%85-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D9%82%D9%84%D8%A7/> (15.12.2017 թ.):
57. <http://gaip.biz/index.php/81-x-b-r-r/83-2013-05-26-15-26-01/> (17.03.2017 թ.):

58. <http://gamoh.org/> և <http://www.gamoh.biz/> (21.03.2017 թ.):
59. http://en.wikipedia.org/wiki/Southern_Azerbaijan_National_Awakening_Movement
60. http://csis.org/files/media/isis/events/020808_remarks.pdf կամ https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/attachments/020808_Iran_remarks.pdf (22.03.2017 թ.):
61. http://baybak.com/say_3176.azr (21.11.2016):
62. **Խուրշուդեան Լ.**, Հայոց ազգային գաղափարախոսությունը, 1999 թ., Երևան, 283 էջ, էջ 70-71:
63. <http://hetq.am/arm/news/37671/garnik-asatryan-iranum-adrbejanakan-pogramasnutyun-orpes-aydpisin-goyutyun-chuni.html> (22.03.2017 թ.):
64. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html> (22.03.2017 թ.):
65. [http://musavat.org.az/\(05.04.2017\)](http://musavat.org.az/(05.04.2017)) և [http://www.musavat.az/\(05.04.2017\):](http://www.musavat.az/(05.04.2017):)
66. <http://oyannews.com/%d8%a7%db%8c%d8%b1%d8%a7%d9%86-%da%a9%d9%84%db%8c%d8%b3%d8%a7%db%8c%d9%88%d8%a7%d9%86%da%af-%d8%a7%d8%b5%d9%81%d9%87%d8%a7%d9%86-%d8%a8%d9%87-%d8%a7%d8%b1%d9%85%d9%86%d8%b3%d8%aa%d8%a7%d9%86/>
67. <http://oyannews.com/> (10.04.2017 թ.):
68. <http://www.azoh.net/> (12.04.2017 թ.):
69. <http://www.araznews.org/fa/?p=24667> (12.04.2017 թ.):
70. <http://www.azariha.org/> (11.04.2017 թ.):
71. https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%B1%D8%B2%D9%87%D8%A7%DB%8C_%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86%#%D8%A8%D8%A7_%D8%AC%D9%85%D9%87%D9%88%D8%B1%DB%8C_%D8%A2%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86
72. **ام البنين جيكسي**, چاشن های روابط ایران و جمهوری آذربایجان، مطبوعات اوراسیای مرکزی، مرکز مطالعات ملی بین المللی دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال دوم، شماره ۴، تابستان و پائیز ۱۳۸۸، صفحات ۶۳-۸۴
- Օմնրանին Զարոյի**, Իրանի և Ադրբեջանի Հանրապետության յարաբերությունների մարտահրաւերները, Կենտրոնական-Եւրասիայի ուսումնասիրություններ, Միջազգային քարձր ուսումնա-

սիրությունների կենտրոն, Իրաաբանության և քաղաքական գիտությունների համալսարան, Երկրորդ տարի, թիւ 4, 1388 թ. ամսու և աշուն:

73. **مجيد عباسی، سيد محمد رضا موسوی، روابط جمهوری اسلامی و جمهوری آذربایجان، بشر های هنرگرای و زمینه های وانگرای، مطالعات اوراسیای مرکزی، دوره ۴، شماره ۲، پائیز و زمستان ۱۳۹۲، صفحات ۶۱-۸۰**
- Մաջիդ Աբբասի, Սեյեդ Մոհամմադ Ռեզա Մուսաւի**, Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության յարաբերությունները, ձգողականության ասպարեզներն ու վանողականության դաշտերը, Կենտրոնական Եւրասիայի ուսումնասիրություններ, 6-րդ շրջան, թիւ 2, աշուն և ձմեռ 1392 թ.:
74. **فهد عطاي، ايران و كشورهای قفقاز جنوبی، مطالعات اوراسیای مرکزی، مرکز مطالعات ملی بین المللی دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال پنجم، شماره ۱۰، بهار و تابستان ۱۳۹۱، صفحات ۱۱۹-۱۳۶**
- Ֆահադ Աթայի**, Իրանը և Հարաային Կովկասի երկրները, Կենտրոնական Եւրասիայի ուսումնասիրություններ, Քաղաքական գիտությունների և իրաաբանության համալսարան, հինգերորդ տարի, թիւ 10, 1391 թ. գարուն և ամառ:
75. **سجاد ابراهیمی، احسان شاکری خویی، نقش گفتمان پان ترکیسم در امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، مطالعات علوم اجتماعی ایران، سال یازدهم، شماره چهل و سوم، زمستان ۱۳۹۳، صفحات ۲۳-۱**
- Մաջադ Աբրահիմի, Ահսան Շաքրի Խոյի**, Իրանի Իսլամական Հանրապետության ազգային անվտանգության մեջ պանթիւրքիզմի դերակատարության ուսումնասիրություն, Իրանի հասարակական գիտությունների ուսումնասիրություններ, տասնըմեկերորդ տարի, քաաասուն երրորդ համար, 1393 թ. ձմեռ:
76. **محسن پورقلی، قومیت گرایی در آذربایجان، ماهیت و عملکرد، مجله حصون، زمستان ۱۳۸۶، شماره ۱۴، صفحات ۱۹۲-۲۱۵**
- Մոհսն Փուրղղլի**, Էթնիկականություն Ադրբեջանում, Երթինն ու գործունեությունը, Հոսուն հանդես, 1386 թ. ձմեռ, թիւ 14, էջ 192-215:
77. **Ճերէնեան Ե.**, Փախերութանը, Պէրթութ, 1998, 91 էջ, էջ 84-85:
78. http://tatargazeta.tripod.com/eng_099.html

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ.....	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ.....	7
ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ	7
ՊԱՆԹԻՒՐՔԻՉՄԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄԸ.....	7
ՊԱՆԹԻՒՐՔԻՉՄԻ ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ.....	11
ՊԱՆԹԻՒՐՔԻՉՄԻ ՉԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆՆԵՐԸ	13
ՊԱՆԹԻՒՐՔԻՉՄԻ ՈՉ ԹԻՒՐՔ ՏԵՍԱԲԱՆՆԵՐԸ.....	15
ՊԱՆԹԻՒՐՔԻՉՄԻ ԹԻՒՐՔ ՏԵՍԱԲԱՆՆԵՐԸ.....	18
ՊԱՆԹԻՒՐՔԻՉՄԻ ՆԵՐԹԱՓԱՆՑՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍ ԵՒ ԻՐԱՆ	21
ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱԿԱՉԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՆԹԻՒՐՔԻՉՄԻՆ	33
ՊԱՆԹԻՒՐՔԻՉՄԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՁԵԿԱՌՐՈՒՄԻՑ ՄԻՆՉԵՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՉՄԸ	41
ԴԵՄՈՎՐԱՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԻՆՔՆԱԿԱՐ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴՆ ՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ.....	45

ՊԱՆԹԻՒՐՔԻՉՄԸ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՉՄԻՑ ՄԻՆՉԵՒ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՓԼՈՒՋՈՒՄԸ

56

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ.....

58

ՊԱՆԹԻՒՐՔԻՉՄԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՐԱՆՈՒՄ
(ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՓԼՈՒՋՈՒՄԻՑ
ՅԵՏՈՅ).....

58

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

58

Անուագի դեմոկրատական համերաշխության

66

կուսակցություն (Արաբստան):

67

Իրանի Քրդստանի ժողովրդավար կուսակցություն

67

Բելուջիստանի միասնական ճակատ - Իրան

68

(Հանրապետականներ)

ՊԱՆԹԻՒՐՔԱԿԱՆ ԿԱՉՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ

ԻՐԱՆՈՒՄ (գործիչները, հրատարակությունները,

ծրագրերը, կանոնագրերը, գործունեությունը)

69

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԿՈՒ

ՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ (ՀԱԱԿ).....

72

Հարաային Ադրբեջանի ազգային զարթոնքի

չարժում (ՀԱԱՉԸ)

84

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԱՉԳԱՅԻՆ ՉԱՐԹՕՆՔԻ

ՆՈՐ ՇԱՐԺՈՒՄ (YENIGAMOH).....

102

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ.....	113
ՊԱՆԹԻՐՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱԴԻՐԵԶԱՆՈՒՄ ԵՒ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ	113
Ադրբեջանի Հանրապետությանից դուրս ապրող ազերիների հարցերի պետական կոմիտե.....	114
Աշխարհի ազերիների համագումար (ԴԱԿ).....	115
Մեծ Ադրբեջանի համագումար.....	118
Գորշ գայլեր (Boz Gurd).....	119
Ադրբեջանի ժողովրդական Ճակատ.....	119
Նոր Մուսաաթ կուսակցություն (YMP).....	121
Ազգային Ինքնորոշում կուսակցություն.....	122
Միացեալ Ադրբեջանի դաշինք (ԲԱԲ).....	124
Ազարի 21-ի խմբակցություն.....	126
ՊԱՆԹԻՐՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ	127
Ազգայնական շարժում կուսակցություն (MHP).....	127
Ժողովրդահանրապետական կուսակցություն (CHP).....	127
ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ.....	130
ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ԱՐՏԱԽԻ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ԳՈՐԾՈՂ ՊԱՆԹԻՐՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐ- ՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿԷՏՆԵՐԻ ՎՐԱՅ.....	130
Եզրակացություն.....	143

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ.....	145
ՊԱՆԹԻՐՔԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ	145
ԻՆՉ ՊԷՏՔ Է ԱՆԵԼ ՊԱՆԹԻՐՔԻԶՄԻ ՎՏԱՆԳԸ ԿԱՆԽԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ.....	162
Аннотация	164
Summary.....	164
ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂՔԻՐՆԵՐ	165

ՍԱՐԳԻՍ ՄԿՐՏԶԵԱՆ

ՊԱՆԹԻՐՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՐԱՆՈՒՄ

Թուղթի՝ օժանդ: Չափսը՝ 60x84 1/8:
Տպագրական 11 ճամուլ:
Տպաքանակ՝ 300:

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ տպագրատանը:

ԷԴԻԹ
ՊՐԻՆՏ
Իրատպակցություն

Թումանյան 12, 3,
ՃԻՒԹ 52 08 48
ՃԻՒԹ 56 08 41
info@editprint.am

32(55)
Վ-80
հշ

Սարգիս Մաթնոսի Մկրտչեան

Ծնունդ է 1968 թ. Իրանում:

1994 թ. աւարտել է Սպահանի պետական համալսարանի Հայոց լեզու և գրականութիւն ճիւղը՝ ստանալով բակաւարի կոչում:

1998 թ. աւարտել է Թեհրանի Ազատ համալսարանի հասարակագիտութիւն (սոցիոլոգիա) ճիւղը և պաշտպանելով «Հայկական ազգայնականութիւնը քաղաքական հասարակագիտութեան տեսանկիւնից» թեմայով ատենախօսութիւնը՝ ստացել մագիստրոսի կոչում:

1997-2001 թթ. դասաւանդել է Սպահանի պետական համալսարանում:

2001 թ. ապրում է Հայաստանում:

Երևանի պետական համալսարանի կազմակերպած միջազգային երկու գիտաժողովներում հանդէս է եկել Իրանում պանթիքրիզմի մասին զեկոյցներով:

Հայերէնից պարսկերէն է թարգմանել պրոֆ. Ա. Մանասեանի «Լեռնային Ղարաբաղ. Ինչպէս է դա եղել...» գիրքը, որը հրատարակուել է 2017 թ. Թեհրանում:

Հեղինակ է բազմաթիւ յօդուածների ու հրապարակումների:

ԷԴԻՓ ՊՐԻՆՏ

Երևան, Բուսնյան 12

հեռ.՝ (374 10) 520 840

www.editprint.am

info@editprint.am